

**A MAGYAR TUDOMÁNYTÖRTÉNETI INTÉZET
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI 29.**

V. Molnár László

**Ács Tivadar (1901–1974)
művelődéstörténeti publicisztikáiból**

Sajtó alá rendezte: Gazda István

Szakszerkesztő: Bodorné Sipos Ágnes

Fejezet az „Ács Tivadar (1901–1974) művelődéstörténeti munkássága. Útleírók, misszionáriusok, térképészek, műszaki alkotók, szerkesztők, tudománybéli gondolkodók, szabadságharcosok” c. kötetből, amely a Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 70. köteteként jelent meg 2008-ban. Az anyaggyűjtésben közreműködött Engloner Erika és Perjámosi Sándor.

Piliscsaba, 2008

A KÖTET FŐBB EGYSÉGEI

Előszó (*V. Molnár László*)

Magyarok Nyugat- és Kelet-Európában

Nagykőrösi Uri János (1724–1796)

Az esztergomi vándor, Jaksics Gergely

Újabb kutatások az esztergomi vándorról (*V. Molnár László*)

A párizsi magyar Diogenes, Mandel Dávid

A csillagász Nagy Károly párizsi éve

Európa és Amerika között

Egy tengerbe veszett magyar humanista költő a XVI. században:

Budai Parmenius István

Észak-Amerika magyarjai

Egy amerikai magyar lengyel szabadsághős, Krajsir Károly

Az első amerikai magyar újság, a 'Magyar Száműzöttek Lapja' és szerkesztője,

Kornis Károly

Az amerikai magyar sajtó történetéhez

A San Franciscói „Hungarian Block” – Czapkay Lajos Róbert

Bölöni Farkas Sándor utóda, Kovács János

Magyar segítők Latin-Amerikában

Magyarok Latin-Amerikában

Magyar László – a Brazília-kutató

Aki megelőzte Humboldt meg Bonpland-t: Székely Balogh József

Magyarok a kubai függetlenségi háborúban a XIX. század közepén

Aki rokonokat keresett az amerikai ősnépek között: Kocsis Sándor, Gyula szülötte

A tábornok, akinek a fejében golyó van – Asbóth Sándor

A nicaraguai csatornaépítés magyar kezdeményezői

Más földrajzi területek magyar kutatói

A Dardanellák megerősítője, Tóth Ferenc

Witti Ferenc Borneóban

Mozambique és magyar geográfusai

ELŐSZÓ

Ács Tivadar (1901–1974) számos cikkben s könyvben mutatta be a külföldre került magyarok életútját, sikereiket, kudarcaikat az általa előásott adatok segítségével. Ezeknek az adatoknak a megtalálásához értékes forrásmunkákat dolgozott fel kritikai szemmel, s vett kézbe kéziratos naplókat, levelezéseket.

Jelen kutatásunk célja az volt, hogy ezekből a vizsgálódásaiból, a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt kultúrtörténeti kézírataiból, s az azokhoz kapcsolódó félig-meddig befejezett jegyzeteiből, forráskritikáiról, s a Szegedre visszakérült amerikai publikációiból adjunk áttekintést, bizonyítván, hogy Ács a XVIII–XX. században külföldön élt magyarokról sok új adatot hozott felszínre, s igyekezett ezeket érdekes és az adatpontosságra törekvő cikkek formájában közzétenni.

Ne feledjük azonban, hogy *elsősorban publicista volt*, s nem akadémiai szintű történész kutató, így igazi műfaja a rövid esszé volt, az egy-két, általa felkutatott, az olvasók előtt nem ismert adatra épített izgalmas életút-leírás, a kuriózum-jellegű sztori bemutatása. Igyekezett gondos lenni, precízen kommentálni, földrajzi utazók, mérnökök, a szerzetesrendek tagjai, a politikai élet szereplői, újságírók, nyomdászok és mások esetében. Ezekről az írásairól azt kell mondanunk, hogy hiteles tudósítások, jól átgondolt, jól megszerkesztett – de sajnos nem ritkán több, értelemzavaró, a hitelességet megkérdőjelező sajtóhibát is magukban foglaló – pillanatképek.

Ács akkor vesztett a kutatók előtt hiteléből, amikor nem kis adatsorokkal, hatalmas kéziratokkal igyekezett megbirkózni. Amikor nehezen olvasható naplókat, visszaemlékezéseket, történeti iratokat próbált kibetűzni, átírni, azokból válogatni, s jegyzetekkel ellátva közreadni e kéziratos munkákat. Ehhez azonban történészi diplomára, forráskutatási és forráskritikai tudásra, s

az ilyen jellegű írások sajtó alá rendezésben való nagy jártasságra lett volna szüksége. Erre azonban nem tudott szert tenni, s ebből erednek a Kossuth-emigráció anyaga körüli munkálkodásaiból eredő hibái, amelyekre már egykorú kritikusai is kellő szigorral rámutattak. (Az ezekről készült recenziókat, kritikákat külön anyagban dolgoztuk fel, amelyeket az olvasó megtalál az Akadémiai Könyvtár Repozitóriumában.)

Az alábbiakban a részben kéziratban maradt művelődéstörténeti kutatásai közül – a véleményünk szerint legérdekesebbeket, illetve azokat, amelyeket Ács alapkutatásainak tekinthetünk – adunk közre néhányat, amelyekhez jegyzeteket is csatolunk. Ezek a szövegek kéziratai, s azok különböző formában megjelent cikk-variánsai egybevetésével készültek, s mindenütt igyekeztünk a nyomtatásban fellelhető elírásokat, számhibákat, névhibákat, a bibliográfiai leírásokban található elírásokat korrigálni. Az Országos Levéltárban lévő Ács-féle kéziratok cédulakatalógus alapján az egyes tanulmányokhoz az általa valószínűsíthetően felhasznált források címléírásait is csatoltuk. A tanulmányokat földrajzi elrendezésük szerint csoportosítva adjuk közre, megismételve: szerkesztett, kiegészített és korrigált változatban, a további kutatást segítő könyvészeti megjegyzésekkel. Utóbbiakban elsősorban azokra a művekre utalunk, amelyek Ács életében jelentek meg, tehát amelyeket kézbe tudott venni, fel tudott dolgozni. Számos témakörben újabb kutatások is születtek, s ezek egy része épp az Ács által lefektetett alapokon indult meg, s majd minden írás kiegészíti, újabb kéziratok forrásokkal bővíti Ács egykori kutatásait.

Mi arra törekedtünk, hogy Ács Tivadar húsztíz kutatását nyújtsuk át, amelyek útleírókról, térképészekről, szabadságharcosokról és emigránsokról, műszaki alkotókról, szerkesztőkről és a Magyarország határaitól távol élt, kevésbé ismert tudománybéli gondolkodókról szólnak. Életművének nem az árnyoldalait, hanem a szép lapjait szeretnénk most a felszínre hozni: kultúrtörténeti bűvárlatait, s ezen belül a külhoni magyarokra vonatkozó

különleges pillanatképeit felvonultatni, elsősorban kéziratai segítségével.

Ács kutatásai sokakat segíteni fognak abban, hogy hol kutassák a kapcsolattörténeti forrásokat, hol van még feldolgozni való kézirat, s melyek azok a témakörök, amelyek részletes, s komoly jegyzetapparátussal kísért kutatásait érdemes folytatni, az ő bevezető-jellegű útmutatásai alapján.

V. Molnár László

MAGYAROK NYUGAT- ÉS KELET- EURÓPÁBAN

Nagykőrösi Uri János⁶⁹ (1724–1796)

I.

Sokáig még születési helyét sem tudták. Debrecenben – ahol másfél évig tógátus volt – ezt jegyezték be a kollégium anyakönyvébe „Uri János czecei, a győri kollégiumból. 1746 április 28.” Aztán később, mert doktori disszertációján így határozta meg magát „korosino – hungaros”, különböző Kőrösökön kezdtek kutatni származása után. Hitelesen kiderült, hogy Uri János Nagykőrösön, 1724. december 27-én született. Atyja Uri Imre volt. De mi az a bejegyzés a debreceni kollégium matrikulájában, ami a cecei származásra utal? Cecén az egykorú idős emberek emlékeztek a kis Uri Jánosra, bár ilyenű család nem volt ismeretes sem Cecén, sem a környező falvakban. Korán árvaságra jutott gyermek volt, egyik családtól a másikhoz hányódott, nehéz munkára fogták, csak rongyos ruhákban

⁶⁹ Forrás: Ács Tivadar: Nagykőrösi Uri János. = Amerikai Magyar Világ [Cleveland] 1 (1964) jún. 7. A tanulmány korábban más publikációk formájában is megjelent, mi ezt a közlést vettük alapul, de figyelembe vettük a Magyar Országos Levéltárban megőrzött, ugyane témában írt kéziratát is.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Kruchten József: Uri János életírására. = Tudományos Gyűjtemény 1 (1817) No. 10. pp. 117–119.

Horvát István: Uri Jánosról, mint Kőrösi születésűről Új Évi Ajándékul 'a Nagy-Kőrösi Haza-fiaknak. = Tudományos Gyűjtemény 14 (1830) No. 12. pp. 121–124.

Balogh Ferenc: Uri János magyar tudós Oxfordban. = Sárospataki Füzetek 5 (1866) pp. 409–415.

Péchy Imre: Uri János. = Figyelő 1 (1876) Vol. 1. pp. 14–16.

Szilágyi István: Uri János. = Figyelő 2 (1877) Vol. 3. pp. 378–379.

Benkó Imre: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Leszármazási táblákkal és czimerekkel. Nagykőrös, 1908. Ottinger ny. pp. 357–358.

Goldziher Ignác: Uri János. Bp., 1908. MTA. 16 p. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből Vol. 20. No. 7.)

Magyar Kázmér: A Kőrösi magyar. Uri János életrajzához. In: Arany János Társaság évkönyvei Vol. 3 (1927/28). Nagykőrös, 1928. pp. 43–60.

Scher Tibor: Uri János. = Könyvtáros 12 (1963) pp. 724–725.

járhatott, s a cselédemberek gúnyjának céltáblája: „urfi”-nak szölongatták, holott szárandó helyzetében semmi esetre se volt az.

Uri János tehát a györi kollégium után, huszonkét éves korában, a debreceni kollégium diákja lett.

„Nevezetes körülállás az Uri urra nézve – írja hét évtizeddel később Sárvári Pál, a debreceni kollégium nagyhírű fizika és matematika professzora –, hogy azok között, akik vele együtt cenzeálódtek és a deákok száma közé bevetődtek, csak négyen találtattak az első klassziszra, kiket már eminenseknek nevezünk és ezek között is Uri a második helyet érdemlette. Nevezetes továbbá az is, hogy vele együtt vevődvn be a néhai nagytudományú professor Tiszteletes Sinai Miklós úr is az a második klassziszban, melyet mi elsőnek mondanánk, csak a tizenötödik helyet nyerhette meg.”

Uri alig másfél évig maradt a debreceni kollégiumban, utána hosszabb ideig Pozsonyban tartózkodott, a német nyelv behatóbb elsajátítása céljából. 1753. február 28-án a filozófia kandidátusaként jegyzik be nevét a hollandiai, akkor már évszázados harderwijki egyetemen, ahol két év múlva filozófiából doktorrá promoveálták, s mint ilyen, június 18-án jelentkezett a teológiai fakultáson és pontosan egy hét múlva a teológia doktora lett. Ez valami ijesztő nagy eredmény, azon az egyetemen, amely Apáczai Csere Jánost is nevelte, az egyedi és debreceni diákok egész sorát, jóllehet mindössze két ösztöndíjas helyet biztosítottak magyar diákok számára. A harderwijki egyetem szűkölködött anyagiakban, meg is szánt 1818-ban, fennállásának 170. évfordulóján, s a magyar ösztöndíjas helyek is inkább annak az európai méretű szolidaritásnak a kifejezői voltak, amelylyel a nyugati szellemi központok adóztak az enyedi kollégium 1704-ben bekövetkezett porráégésével szemben a menekülő tanárok és diákok számára. Leydenbe, a dél-hollandiai egyetemre, már sokkal többen juthattak, s még számosabban angliai egyetemekre.

Uri Leydennek vette útját és az itteni egyetemre a harderwijki kettős diploma-szerzés után, három évvel később, 1756. szeptember 17-én iratkozott be, hogy a keleti holt nyelvek nagynevű tanárát, Albert Schultenst hallgassa. Ő tulajdonképpen mesteréül – egyik tanulmánya címlapján, Todor Scheltingát nevezi meg, de valószínűleg tanult Chernáktól is, aki ugyancsak a keleti nyelvek professzora volt a leydeni egyetemen. Tovább akarta fejleszteni azt a magot, amelyet még a debreceni kollégiumban ültetett el, ahol a tanárok többsége mind beszélte ezeket a keleti élő- és holt nyelveket. Ilyen soknyelvű professor volt Debrecenben különösen Martonfalvi György, Sinai Miklós, Maróthi György és ne felejtjük el,

hogy Méliusz Péter és Komáromi Csipkés György khaldeus nyelvből fordították le a Bibliát.

Feltűnően sokáig tartózkodott a leydeni egyetemen Uri János. Itt jelentette meg egyik doktori disszertációját, s itt találkozott vele 1765-ben *Őri Fülep Gábor*, az akkori Tiszán-inneni szuperintendens, aki egy barátjához írt levelében a következőket mondja erről a találkozásról:

„Én Uri Jánost Leydenben találtam, s vele ott megismerkedtem és azt is megtudván, hogy ő az orientális nyelveket szorgalmasan tanulmányozza, Angliában – 1765-ben megfordulván, s ottan mind Hunt, mind Kennicott – akkor híres oxoniumi orientálisták – előtt megemlítettem, akik engemet arra kértek, hogy ötet küldeném által Oxoniumba az orientális, s különösen a török manuscriptumok rendbe szedésére, melyet én, – visszaérkezvén Leydenbe, – néki tudtára adtam, s ő aztán 1766-ban, – mint egy londoni jóbarátom levelében olvastam – oda el is ment. Tovább mi lett belőle, nem tudom. Amennyire eszembe jut, czecei fiúnak mondta magát és hogy Debrecenben tógátus volt, azt is mondotta. Az ember már koros volt, s a negyven esztendőt meghaladta. Már Leydenben adott ki valamely zsidó és arabus szóknak egymáshoz való összehasonlítását, melyet magam is láttam.”

Ebben az időben Uri Leydenben főleg a régi arab, héber, perzsa és török irodalmat tanulmányozta.

Őri Fülep Gábor kezdeményezésének lett is következménye. Az oxfordi Bodleyana-könyvtár igazgatósága meghívta Urit Oxfordba, hogy rendezze a könyvtár mintegy harmincezer héber, káldeus, szír, arab, török, egyiptomi, perzsa és kopt nyelvű régi kéziratát és azokat katalogizálja. Angol tudós nem vállalkozott erre az emberfeletti munkára, s így a választás végleg Urira esett. Az igazgatóság nevében Thomas Secker canterbury érsek Joseph Yorke, Anglia hollandiai követe útján eszközölte a meghívást, amit Uri elfogadott.

II.

Bodleyana az oxfordi egyetem könyvtára. Thomas Bodley angol bibliofilről és államférfiúról nevezték el... Bodley családja Katolikus Mária uralkodása alatt emigrációban Genfben élt, de Erzsébet uralkodása alatt visszatértek. Thomas Bodley fontos diplomáciai szolgálatokat tett hazájának, beutazta az egész Európát. 1596-ban Oxfordba költözött, s tudásával, vagyonával szolgálta az egyetemi

könyvtár gyarapítását. (Ezt a könyvtárat voltaképpen 1367-ben alapította Cobham Thomes worchesteri érsek, de VI. Edward alatt mint katolikus tanintézet bezárták.) 1603. november 8-a, az újjászervezett könyvtár megnyitásának napja, ma is az oxfordi egyetem ünnepnapja. Később az ugyancsak gazdag gyűjtésű Radcliffe könyvtárat hozzácsatolták a Bodleyana-hoz, s így lett ez a világ egyik legdúsabb gyűjteménye, főleg keleti kéziratokban és első a nyomtatványokban.

Melyik évben került Uri Oxfordba, ellentmondók a forrásanyagok. Az igaz, amit Őri Fülep Gábor szuperintendens mond, vagyis 1766-ban. Ez onnan is valószínűsíthető, hogy egy svéd utazó, Jacob Jonas Björnstähl 1775 októberében látogatta meg Oxfordban Urit és John Ernst Groscurd stockholmi könyvtáros által Jacob Jonas Björnstähl *'Briefe auf seinen ausländischen Reisen an den Königlichen Bibliothekar C. C. Gjörwell'* című levélgyűjteményében határozottan állítja Uriról, hogy már nyolc éve Oxfordban dolgozik a keleti kéziratok katalógusán. Egyébként nagy méltánnyal ír róla:

„Most Oxfordban nagy szorgalommal dolgoznak az odavaló napkeleti kéziratok lajstromán is. Azt reménylik, hogy jó és tökéletes lesz, mivel Casirinak *'Biblioteca Escorialensis Arabico-Hispano'* szép katalógusát vették mustrául. E munka egy ifjú, de igen alkalmas Uri nevű magyarra bízott. Ily nagy szűke vagy a napkeleti nyelvekhez értő tudósoknak Angolországban, hogy külföldieket kell segítségül venni.”

Björnstähl említi fel ugyanitt, hogy Uri a Keletindiai Társaság felkérésére egy angol–perzsa szótárat is szerkesztett, melynek kiadása dugába dőlt, de már előbb is kiadott arab és perzsa verseket, köztük egy Burda című XIII. századbéli egyiptomi arab eposzt.

A nagy mű, a katalógus 1787-ben jelent meg⁷⁰ és osztatlan elismerést keltett a világ nyelvtudósai között. Emellett még 11 önálló munkája jelent meg Uri Jánosnak. Mindegyik az orientalista tudományoknak egy-egy gyöngyszeme. A hatalmas irodalmi vállalkozás kerek húsz esztendeig tartott.

Munkáját – Uri halála után – Alexander Nicoll folytatta és csak harmincöt év múltán, 1821-ben jelent meg. Két részkatalógust is adtak ki az oxfordiak, de ezek nem folytatásosak voltak.

⁷⁰ Uri, Johannes: Bibliothecae Bodleianae Codicum Manuscriptorum orientalium videlicet Hebraicorum, Chaldaicorum, Syriacorum, Aethiopicorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, Copticorumque Catalogus. Oxonii 1787 e typogr. Clarendoniano. [2], II, 327, [44] p. (A 2. rész 1835-ben jelent meg)

Uri János Oxfordban valóságos fogalommá nőtte ki magát. A Divinity School nevű egyetemi intézet szerényen bútorozott szobájában lakott, ott ahol a Bodleyana volt elhelyezve. Ha nevezetes személyiség érkezett Oxfordba, ő kalauzolta. Ő volt a legalkalmasabb, hatalmas nyelvtudásánál és szerénységénél fogva. Feljegyezték, hogy 1781-ben Boufflers gróftól az oxfordi tudományos intézetekben három napig kalauzolta, s a felajánlott tekintélyes honoráriumot azzal köszönte meg, hogy nincs rászorulva. Magyarországról is néhányan felkeresték, így Benedek Mihály, a későbbi tiszántúli szuperintendáns, 1787-ben Széchényi Ferenc, akkor még II. József császár kamarása. Uri nagy kitüntetésnek vette a látogatást. Széchényi arra a kérdésére, miért nem jön haza, Uri válasza az volt, hogy sem rokona, sem birtoka nincs Magyarországon, s így feltalálja mindenütt hazáját, ahol jól érzi magát.

Meglátogatta 1794-ben őt Budai Ézsaiás, akkor már a történelem és klasszikus nyelvek tanára Debrecenben. Uri nagy munkájának, a Bodleyana katalógusának egy példányával ajándékozta meg. Budai Ézsaiás ezt jegyezte fel Uri művére:

„Oxfordban él, nőtlenül, abból az ösztöndíjból, melyet a Bodley-féle könyvtár arab kéziratok katalógizálásáért húzott. Nem hiányoztak tanítványai sem, ifjú és bőkezű angolok, kiket magánúton a keleti nyelvekre tanított, s kik nem voltak hálátlanok iránta. Beszélt angolul, németül, latinul folyékonyan, magyarul a hazájától való hosszú távollét miatt csak akadozva, s angol szavakat keverve beszédébe. E szavak közt különösen a 'something' (izé) ismételten előfordult. Habár már 70 éven túl van, még nincs erő híján, úgyhogy még számos évet lehet neki jósolni.”

Sárvári Pál debreceni professzor 1796 júliusában látogatta meg Urít. Már csupán megtört aggastyánnak találta. Ugyanez év október 18-án este nyolc óra tájban lepte meg a halál, 72 éves korában. Az oxfordi 'The Gentlemen's Magazine, and Historical Cronicle' az évi évfolyamának 884. lapján repítette világgá a hírt.

„1796-ban, október 18-án halt meg hirtelen saját lakásán Uri János, hetven éven felüli korában, születésére magyar, a leydeni egyetemen jogtudor, több év óta az oxfordi egyetem tisztviselője, a Bodley-könyvtárban levő keleti kéziratok őrzője.”

Az oxfordi Szent Mihály templom kórusában helyezték el örök nyugovóra.

A jeles orientalista, Goldziher Ignác 1907. november 4-én kegyeletes visszaemlékezést tartott Uri Jánosról a Magyar Tudományos Akadémián. A XVIII. század Vámbéryjának nevezte. Felolvasásában felidézte Adam Clarke angol

methodista teológust, aki egy soknyelvű biblia összeállításán fáradozott Oxfordban. Naplóját ki is adták Londonban 1833-ban *'An Account of the Religion and Literary Life of Adam Clarke'* címen. Clarke 1812-ben telepedett le Londonban, s naplójába a következőket jegyezte fel:

„Mivel alkalmatlannak véltem, hogy vendéglőbe szálljak, magánházban fogadtam lakást. Kellemes meglepetésre azt láttam, hogy ugyanazon lakhelyre jutottam, melyet huszonöt éven át a híres dr. Uri János foglalt el. Egy Leydenben kiképzett magyar, kit az oxfordi egyetem áthitt, hogy a Bodleyana könyvtár keleti kézíratait rendezze, katalógusba foglalja és leírja. Ő az, aki a „Burdá” című arab költeményt kiadta és latinra fordította. Hetven évet meghaladó korában, 1796-i október 18-án esti 8 óra felé, vacsora közben hirtelen halt meg. Dr. White, az egyetem ezidei arab professzora, tanítványai közül való, mint e helységben a legtöbben azok közül, kik a keleti irodalmakban kitérnek, oktatásukat dr. Uri Jánosnak köszönik. Bús érzés, bár kedves gondolatoktól indítatva, a következő sorokat vésette velem egy üveg négyzetére, ama szoba ablakának, amelyben kutatott, s amelyben meghalt és amelyben én most írok.”

Az ablakszem ma már nincsen meg, de Clarke naplójában megmaradtak White emléksorai:

„Uri János theologiai doktor emlékének szentelve, aki Magyarországon született és Leydenben nevelkedett. Az oxfordi egyetem áthívta őt Angliába, hogy leírja, rendezze és katalógusba foglalja a Bodleyana-könyvtár keleti nyelvű kézíratait. Legrégibb és legbizalmasabb ismerősei mindenkor becsületes embernek, kedves társnak és lelkiismeretes keresztyénnek találták. Hatalmas ismereteiről a keleti tudományban a legkitűnőbb és leghatározottabb tanuságot tesznek. A Bodleyana-könyvtár arab kézíratairól katalógusa, héber és arab nyelvtana,⁷¹ a Burdának nevezett híres költemény kiadása és latinra fordítása,⁷² számos tanítványaival együtt, kik kitüntették magukat azon irodalom köreiben, melyet mesterük nekik megnyitott. Egy bár személyére, de nem irodalmi és erkölcsi érdemeire nézve idegen, azon lakásban, melyet a kitűnő ember elfoglalt, ablaküvegre bízva az emlékjelt

⁷¹ Pharus artis grammaticae Hebraeae, illis tantum utilis futurus, qui in addiocende lingua plurimum jam operae posuerunt. Accedit Nominum divinorum non vulgaris explicatio. Oxonii 1784 Clarendon. VI,168 p.

⁷² Carmen mysticum Borda dictum / Abi Abdallæ M. B. S. Busiridæ Ægyptii e codice manuscripto B. latine conversum. Accedunt origines arabico-hebraicæ. Lugduni Batavorum, 1761. Cornelium de Pecker. [4], 76 p.

tudományról, mely soha nem pusztulhat el, erényekről, melyek soha nem halhatnak meg. Miután élete utolsó két évében egyre növekvő betegségektől sokat szenvedett vala, szállásában hirtelen meghalt, esti nyolc óra felé 1796. október 18-án hetven éves korában. Halandó maradványait a város Szent Mihály templomának kórusában helyezték el, ahol egy emlékkő hiányában, az arra menő bajosan mondhatná: Itt nyugszik Uri.”

Az esztergomi vándor, Jaksics Gergely⁷³

I.

Juliánus barátunk sikerült ráakadni az őshazában visszamaradt magyarokra. Ennek a korszakos eseménynek emléke azóta se halványodott el s ebben a felmagasztosulásban rendkívüli hittel és akaraterővel végrehajtott, szerencsével járt, kockázatos vállalkozás mellett, nagy szerep jutott Magyarországnak szellemi életében mindig előkelőséget és súlyt jelentő dominikánus rend kegyeletének is. De vajon hányan voltak olyanok, akik magányosan és rokontalanul, mint árva népük, csak önmaguk elismerésére számítva indultak el visszafelé Csaba útján, oda, ahol már ezeknek a csillagoknak a lénye is elhalványodik a népvándorlás porlepte útjainak sárga visszfényében? Elmentek és elvesztek örökre, mert nem várta vissza senki őket, vagy ha visszajöttek, eredményeiket nem fogadta el a már kialakult tudomány, amelyik ugyan változik és fejlődik, de abban örök, hogy az új felfedezéseket mindig bizalmatlanul fogadja.

Volt már itt egy nagy magyar tudós, aki etruszk és sumér vonalon kereste a magyar nyelv első nyomait, de akkor kinevették s ma is csak a gúny tud visszaemlékezni rájuk. Igaz, akkor még nem ásták ki sem Ur, sem Mohenjo-daro városát. Hevesy sem azonosította a Húsvét-szigetek hieroglifáit a sumér leletekkel és – nagyon jól emlékszem a tűzföldi onák, vagy snelknamok esetére – a fantazmagóriák birodalmába utasítottak minden feltevést, mely kapcsolatot feltételezett az ázsiai és amerikai ősnépek között. Persze, mindez az eredmény már anakronizmus, ha a hazai tudományszervezetünk beláthatatlanul nagy Ázsia-tudásával még nem is szélesítette ki ebben az újonnan felfedezett vadonban az első úttörők ösvényeit, de az bizonyos, hogy nálunk roppant hit, a magányosságnak csillagszakító ereje kell minden új felfedezéshez s a hit szaván szólaló igazsághoz.

Így van ez most is, és így volt akkor is, amikor nagylaki Jaksics Gergely levette a reverendát és vándorbotot vett a kezébe. Nem kalandvágy kergette, hanem élő hit, a legendák ereje abban az ősmagyar hazában, ahol visszamaradtak né-

⁷³ Forrás: Ács Tivadar: Az esztergomi vándor. I–III. = Nagymagyarország 13 (1940) No. 8. p. 3.; No. 9. p. 4.; No. 10. p. 3.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Schedius, Joh. Ludwig: Allgemeines Verzeichniss der inländischen Bücher... Pest, 1800. Kilian, p. 13.

Pevcsényi Nagy László: Két nevezetes hazafinak (Nagylaki Jaksics Gergely és Szabó Nazárius) napkeleti utazásokról. = Felsőmagyarországi Minerva, 1825. No. 5.

pünk egyes törzsei. 1796-ban, Esztergomban – ahol született – görögkeleti kispap volt, és már akkor igen jól beszélt franciául, németül és természetesen latinul. A következő évben Bécsben járt. Itt találkozott Orlay Jánossal, az Oroszországban híressé lett magyar orvossal, aki az 1794–97-es években az osztrák császárvárosban, a híres Josephinumban tanult. Orlay már akkor, 27 éves korában igen nagy karriert futott be Szentpétervárott. Bereg megyéből származott el és orvostanhallgató korában, 1791-ben királyi engedéllyel Oroszországba vándorolt ki, ahol két év múlva orvosi diplomát szerzett. Kórházi orvos lett az orosz fővárosban és tanulmányai elmélyítése céljából jött Bécsbe. Ő fűthette Jaksics terveit, mert amikor 1804-ben elindult nagy útjára és másfél év múlva Szentpétervárra érkezett, egyenesen hozzá fordult. Orlay Bécsből már mint I. Pál cár háziorvosa került vissza, udvari tanácsos lett és Wylié-nek, a világhírű sebésztanárnak első helyettese, így hát módja volt szíve szerint támogatni Jaksics terveit, és mint látni fogjuk, meg is tette.

De volt Szentpétervárott egy másik hazánkfia is, akihez ugyancsak eredményesen kopogtatható a rokonnépeket kereső magyar vándor: Balugyánszky Mihály, a későbbi államtanácsos és I. Miklós cár kabinetirodai főnöke, az egykori nagyváradi jogakadémiai tanár. Balugyánszky ugyancsak beregi, felső-olsvai volt, sátoraljaújhelyi pálos-növendék. Bölceletet Kassán, jogot Bécsben tanult és már 20 éves korában jogakadémiai tanár lett Nagyváradon, ahol a politikai tudományokat és a kameralisztikát tanította. Amikor a cári kormány 1803-ban felállította a szentpétervári pedagógiai főiskolát, Orlay ajánlása folytán a nemzetgazdaságtan és a pénzügytudomány tanszékére a 34 éves váradi jogakadémiai tanárt hívták meg, aki örömmel vállalta ezt a katedrát. Orlay és Balugyánszky nyúltak Jaksics hóna alá, babusgatták és támogatták terveit; önzetlenül, lelkesedéssel, mint ahogy minden magyart támogattak, aki elvetődött a cári Oroszországba. Balugyánszky később Marija Fjodorovna cárné igen kedvelt emberévé lett, a trónörökös Miklós, valamint Mihály főherceg nevelője, államtanácsos, és amikor a trónörökösöt 1825-ben minden oroszok cárijává koronázták, Balugyánszkyt választotta kabinetirodájának elnökévé, mert bízott ítéletének biztonságában, becsületességében, átható intelligenciájában, valamint sokoldalú tudásában. Ha Balugyánszky nem hal meg 1847-ben, egészen bizonyosan másként alakul a magyar szabadságharc ügye is, mert Balugyánszky semmi esetre sem engedte volna felséges urát egy olyan hadjáratba belekeveredni, ahol a cárnak semmi egyéb más célja nem volt, mint egy függetlenségi harc leverésével az esetleges lengyel mozgolódások kedvét szegni. Balugyánszky nevének nagy jelentősége volt abban, hogy a cári udvarral összeköttetésbe jutó magyarok mind-

járt kimagasló helyet biztosíthattak maguknak az oroszok társadalmi életében, mint Zichy Mihály is, majd később az ő titkára, egy idehaza alig ismert újságíró, Pintér Ákos is, akit alig 29 éves korában ragadt el a halál. Pintér a Novoje Vremja külpolitikai szerkesztője volt s ez akkora megbecsülés és fontosság, mintha valaki a Temps, vagy a Times külpolitikai cikkeit írja. 1845-ben Balugyánszky Pesten és szülőfalujában járt, itt ismerkedett meg a deskófalvi görögkatolikus lelkész ungvári papnövendék fiával, Deskó Andrással, aki az ő biztatására ment ki Oroszországba s később Kamenyec-Podolszokban, majd Pszkovban a nemes ifjak konviktusának igazgatója lett. Deskó volt egyébként az, aki az első magyar-orosz szótárt készítette és tanulmányozta – Szimbirkszben – a csuvas és cseremis nyelvvel magyar vonatkozásait. Deskó könyvet írt Szentpétervárott a kárpátoroszokról [ruszinokról] és kimutatta azoknak az ukránoktól, vagy egyéb szláv törzsektől való nemzeti különbözőségét.

Jaksics tehát bátran építhetett a két pétervári magyar támogatására. Bécsből Szentpétervárra másfél év alatt, 1806 nyarán érkezett és két hazánkfiá révén ismeretségbe került a cári főváros majd minden előkelőségével. Jaksicsnak itt minden tudományos segítség a rendelkezésére állt, hogy kibővíthesse a szláv és ázsiai népekre vonatkozó ismereteit. Az oroszok ekkor már összegyűjtötték mindent, ami az Urálon túli népek nyelvére és nemzetiségére vonatkozik. Az 1689-es nyercsinszki békekötés, amikor az Amur völgyének népei megállították az oroszok keleti előnyomulását, már túlhaladott álláspont volt. Behring és Csirikov már meghódították Alaszkát, orosz és amerikai tőkével közösen megalakították Sitkát és készültek a nyercsinszki béke revansára, ami csak 1846-ban kezdődött el és három évvel később fejeződött be Muravjov véres kelet-szibériai hódításai-val. A tudomány háborúja az Urálon túli rész megismerésére már fél évszázaddal előtte megindult és jórészt befejeződött akkor, amikor az oroszok az első őrbódt felállították a mai Nyikolajevszk helyén. Orlaynak még volt annyi ideje, hogy jól felkészíthesse a magyar vándort hosszú útjára, mivel még az évben a Königsbergi, majd a következő évben a dorpati [tartui] egyetemre ment az új sebészeti eljárások elsajátítása végett. Dorpatból való visszatérése után, 1807-ben, ő lett az orosz Sebészeti Akadémia titkára. Nincs adat Jaksics elindulásának időpontjáról, de sok körülmény valószínűsíti, hogy még 1806-ban következett be, amikor Orlay Königsbergbe ment. Jaksics Moszkván, Grodnón, Kijeven keresztül jutott a tatárok lakta földre, és innen a végtelennek tetsző Szibérián át Kamcsatkára. Szibéria keleti felében együtt utazott egy Wagner nevű osztrák földrajzi kutatóval, aki azonban nem azonos a világhírű Wagner Móriccával, aki a XIX. század közepén járt a kozákok lakta földön, a Kaukázusban és Perzsiában.

Amit szibériai kutatásairól tudunk, az édeskevés. Valószínűnek látszik, hogy ez az útja mintegy 10–12 évig tartott. Kelet-Szibériában nagyjából azt az utat járta be, amelyet éppen akkor kutatott Jakov Szannyikov, egy évtizeddel utána Fjodor Tyimkovszkij és F. P. Wrangel. Visszafelé jövet Dzsungáriában járt és az Irtis völgyében tért vissza az Urál déli lejtőire. Ok nélkül nem történhetett, hogy ezt az útirányt választotta. Vannak legújabb kori őshazakutatók, köztük az alig ismert Kóris Kálmán is, akik az orosz Ázsia-kutatás mai földtani, néprajzi és nyelvtörténeti eredményei alapján, a legnagyobb tudományos komolysággal Dzsungáriába teszik a magyar őshazát. Szerintük, a magyar a világ egyetlen népe, amelynek őshazája, az orosz kutatások eredményei alapján, viszonylag megbízhatóan kideríthető. Az ősmagyarok, e kutatók szerint, csak a Fekete-Irtis völgyében nyomulhattak nyugat felé.

Jaksicsot szibériai útja után, az 1819-et megelőző évben ismét Szentpétervárott találjuk. Barátsága Orlayval és Balugyánszkyval változatlan. Orlay már államtanácsos, a Sebészeti Akadémia elnöke, s az orosz közegészségügy talán legfontosabb embere. Balugyánszky már a cári család körében él. Orlay – úgy látszik – Jaksics hosszú szibériai útja alatt is számon tartotta néprajzi kutatásainak minden eredményét. M. H. Klaproth (1743—1817) már publikálta a Kaukázusról, valamint a Kaszpi-tengerről és az Aral-tó mellékéről szigorú tudományosságú munkáját és megerősítette a tübingeni Samuel Gmelinnek, a XVIII. század hetvenes éveiben végrehajtott kaukázusi útjáról hozott csodálatos néprajzi híreit. Magyar sors az is, hogy ezeket a híreket és megállapításokat nem Gmelin és Klaproth hozták el először, hanem az igen szavahihehető Hatvany Turkolý Sámuel, aki 1724-ben és 1725-ben kétszer is megfordult Kaukázus északi lejtőin, ahol »a magyarok királya lakott a Kuma nevű folyóvíz mellett, akinek palotái jól lehet romosak, de még ma is fennállanak«.

II.

Jaksics dzsungáriai eredményei és Klaproth kaukázusi hírei befolyásolták Jaksics és Orlay terveit. Orlay otthagya egyre magasabbra ívelő orvosi karrierjét és Jaksics társaságában, 1819-ben, a Kaukázusba utazott. Feltételezésük az volt, ami azóta már tudományos bizonyosság, hogy az Irtisen nyugatra kirajzó magyarság a Kr. u. VI. században a Don, Volga, Kuma és Kubány folyók közti területen hatalmas birodalmat alkotott, Jeretány fejedelemsége alatt, amiként erről VII. Konsztantinosz (Porphürogennétosz) bizánci császár a birodalom kormányzásáról [De administrando imperio] szóló, és a magyar őstörténelem szem-

pontjából oly jelentős munkájában, XXII. János (1316—1334) pápa híres bullája, illetve más akkori oklevelek is részletesen beszámolnak. Ennek a fejedelemségnek földrajzi kiterjedése különböző korokban változott, néha a Boszporusszal volt határos. Azok a magyarok, akik ennek a fejedelemségnek a déli részén elhelyezkedő törzseit alkották, a IX. század végén a besenyők egyre megújuló támadásai következtében kényszerültek nyugatabbra, a Kárpátok innenső lejtőire húzódni és birtokba venni mai hazájukat. Azok a törzsek, amelyek a természeti viszonyok, mint például a járhatatlan mocsarak következtében megtámadhatatlannak voltak, nyugodtan pásztorkodhattak tovább, főleg a Kuma völgyében, és amint láttuk, még a XVI. században is virágzó fejedelemségük révén, tekintélyt biztosítottak maguknak. Jeretány népének presztízsét nagyban erősítette a fejedelmi székhely pompás városi civilizációja. Emeletes házak egész tömege alkotta a fejedelmi várost, akkora területen, mint a mai Budapest túlnyomó része. A Kuma és a Bujvola folyó egymásba torkolásától 19 km-re talált Gmelin Jeretány ősi székhelyének romjaira. A fővárost valaha Magyernak, Kunmagyariának hívták, ma az oroszok Szerednoj Madzserinak, régebben Borgon Madzsarnak, vagy egyszerűen Madzsarnak nevezték. Ez a szó »madzseri« »kövári«-t jelent az ezen a vidéken közvetítő nyelvet jelentő nogáj-tatár nyelven. Gmelin és Klaproth nyomán Bendefy László (1904—1977) nemrégiben ismertette a kaukázusi magyarság fővárosának romjait.

Valaha ez a főváros, amíg Timur Lenk a XV. század legelején fel nem dülta, Kelet Rómája volt. Nem csoda, ha Asztrahán kormányzója, V. N. Tatyiscsev (1686—1750) még a XVIII. század első felében is kutatott a romok között régi írások és érmék után. Jaksics és Orlay tehát idevették útjukat, de már csak a régi büszke fejedelmi székhely romjait találhatták. A kumai magyarság az állandó orosz előnyomulás elől felhúzódott a hegyekbe és féltékenyen vigyázta a maga függetlenségét. A régi Levédia, Jeretány fejedelemségének minden köve, fája még évtizedek múltán is, amikor ott járt mérlaki Jerney János (1800—1855) ügyvéd, a lelkes őshazakutató, ennek a régi kultúrának az emlékeit hirdette. Különösen a Kuma vidéke volt beszédes a nemrég elhagyott emlékektől, és a Kuma-menti magyar város romjai emlékeztettek a hajdani nagy dicsőségre. Botosany, Folticsény, Baja, Nyancz, Kosnár és Tyrguformóz valaha mind szkíta, azaz a kaukázusi magyarok városai voltak.

Jaksics és Orlay így bukkant nemsokára a kaukázusi roppant bércekre abban az évben, 1819-ben, amikor Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842) elindult tibeti útjára. A két barát és fáradhatatlan kutató elképzelései a Tyerek és a Kuma folyó környékén igazolódtak. Valószínűleg a két folyó forrásvidékén, a régi fővárostól

pár száz kilométerrel jóval feljebb, a «roppant bércek» között akadtak a magyarok leszármazottaira. «Nehéz volt a mirzák, azaz hercegek elé férkőzni, mert idegenről, legkevésbé oroszról hallani sem akartak» – mesélte el Jaksics később hazaérve, egy földijének, Perecsényi Nagy Lászlónak. A szerencse segítségünkre sietett, mivel kiderült, hogy az egyik herceg, Irrédi murza valaha Orlaynak páciense volt. Származását elrejtve, álruhában kereste fel a híres doktort és egészséget nyert tőle. Irrédi herceg beszélt oroszul, s így könnyen értették meg egymást. Tőle tudták meg, hogy népe a Kaukázus északi lejtőin, 300 mérföldnyi területen mintegy 7 millió főből áll, jobbára elkeveredve már a törökökkel, a tatárokkal és a perzsákkal.

III.

Még sokszor beszélgettek Irrédi herceggel s aztán 1820-ban hazaindultak. Jaksics cári tiszt volt és máltai lovag. Hívta a kötelesség, mint Orlayt is. Orlay azonban, amint hazaért, felhagyott orvosi pályájával. Ez idő tájt ugyanis haladó szellemű, lelkes vidéki főurak saját költségükön iskolákat emeltek és tartottak fenn, hogy muzsikjaikat kiemeljék a tudatlanság állapotából. Orlay is szívvel-lélekkel támoogatta ezt a felvilágosító, népművelő törekvést. Egyik barátja, A. A. Bezborodko herceg meghívását elfogadva, 1821-ben a Csernyigov melletti Nyezsinsbe költözött. A herceg főgimnáziumot létesített a tanulni vágyó ifjak számára, az intézmény vezetését pedig Orlay Jánosra bízta. Pedagógiai eredményeire a cári kormányzat is felfigyelt, és néhány évi igazgatói működése után, az uralkodó őt kérte fel a kormányzósági új gimnáziumok és líceumok megszervezésére, a régiak korszerűsítésére. Ebben a munkakörében olyan jelentős eredményeket ért el, hogy az új cár, I. Miklós (1825—1855) szükségesnek tartotta Orlay különleges megjutalmazását, és a tankerületi főigazgatói cím mellett óriási birtokot adományozott neki. Sokoldalú, tudományos irodalomban is számottevő munka után, 1829. február 27-én halt meg Odesszában, mint a Richelieu-líceum igazgatója.

Jaksics, alig hogy Orlay Szentpétervárról eltávozott – hazaindult, hogy népének beszámoljon szibériai és kaukázusi útjáról. Égette már a honvágy is. Még elindulása előtt Szentpétervárra jött, és a rejtélyes Zorics-örökséget kutató Arad megyei magyaroktól értesült, Esztergomban maradt, és már 17 éve nem látott édesanyja haláláról. Ez a hír mélyen megrendítette, ami egyik fennmaradt költeményéből kitűnik:

Sírok haza könnyes szemmel,
Pétervári lakomból,
Honba vágyván lángszívemmel,
Gyógyulni fájdalomtól.
De a mult seb még kisebb volt,
Minden remény be hiú,
Hallom áldott anyám megholt
S én még élek, bús fiú.

A szerencsétlenség azonban nem jön egyedül. Már közel hazájához, a havasalföldi vajdaságban oláh rablók támadták meg és mindenéből kifosztották. Mindössze egy teveszőr inget hagytak meg nála, amit Irrédi hercegtől kapott ajándékba. Szavának idehaza hittek is, nem is. A közvélemény csak fenntartásokkal fogadta, és általában a visszatérő Kőrösi Csomától remélték Jaksics állításainak hitelét. A kaukázusi magyarokról, az egyetlen Hatvany Turkoloy Sámuelen kívül, idehaza még senki sem beszélt, az ő szavának sem volt foganatja, legkevésbé hitele. Valószínűleg még Jaksics Gergely sem hallott világotuzó elődjéről.

Hiába volt 18 évi küzdelme, méltánylást, elismerést senkitől sem kapott. Még Perecsényi Nagy Lászlótól sem, aki a 'Felsőmagyarországi Minervá'-ban megörökítette útja emlékét, noha ő kapott némi bizonyítékot Jaksics útjáról, azt a drágamívű kaukázusi teveszőr inget, amit Jaksics neki ajándékozott.

Érthető, hogy 1824-ben Jaksics ismét útra kelt. Hová indult, kihez: erről már senkinek sem szólt. Azóta sem hír, sem méltánylás nem érkezett róla.

*

V. Molnár László

Újabb kutatások az esztergomi vándorról

Tardy Lajos, a fenti témakör neves kutatója, 1975-ben a XIX. század első felében Oroszországban élt magyarok leveleiből adott közre néhányat, a 'Keletkutatás' folyóiratban. Ezek sorában publikált egy 1829-es levelet Jerney Jánostól, az ismert őshazakutatótól, aki abban egyértelműen bizonyítja, hogy Nagylaki Jaksics Gergely, a Puskint elsőként magyarra fordító tehetséges tudós nem járhatta végig azt a hatalmas utat, amelyről ő maga és követői beszámolnak.

Jaksics azt állította, hogy Orlay Jánossal együtt számos nagy utazást tett, miközben ez utóbbi, a jeles medikus szolgálati iratai azt bizonyítják, hogy ő mind-

össze néhány hónapot töltött Péterváron kívül, tehát ilyen nagy utazások megtételére nem volt lehetősége. Jaksics tehát inkább a vágyait írta le, semmint a valós történeteket, de ezt bizonyítsa inkább a tudós Jerney János 1829-es írása:

„Még azok is hajlának hinni ezek következésében Jaksics meglepő hírlelését, akik Orlaynak Bécsbe írt többrendbeli leveleit olvasták, mindek utána semmit sem kételkednének azon, hogy Orlaynak 1815-ik és az azt követő esztendőkből az orosz státus [állam] meghagyásából a Birodalomnak déli részeit beutaztakor Jaksics is mellette vala.

Orlay státustanácsosnak ázsiai útját igazoló többek közt néhai Bajzáth Mihályhoz (elhunyt 1821-ben), a felséges Udvari Magyar Kancelláriánál volt titoknokhoz Bécsbe intézett és Kijevben 1820 júniusban kelt, és eredeti valójában nálam lévő levele, mely így kezdődik: 'A Krímben a Kaukázuson túl Mozdok – Kizljár – Asztrahán – Sarepta – Szaratov – Penza – Nyizsnij-Novgorod – Jaroslavl – Moszkva – Szmolenszk – Mogiljov – Csernyigov útvonalon 1815-ben tett vándorlásaimról'.

Ígéretéhez híven megküldi ugyan kevés idő múltával nem csak utazásának, hanem életének is leírását, de mivel azon leírásban kaukázusi magyarokról, s Irrédi mirzáról mélyen hallgata, ugyanezért méltán gyanú ébredt mindazokban, akik e környülállásokat [körülményeket] figyelembe vevék, úgy bennem Jaksics előterjesztésének hitelessége iránt, jól tudván, hogy a derék Orlay, aki soha meg nem szűnt szeretni régi hazáját, bécsi barátait a magyarokra nézve ily örvendetes és igen fontos dologról tudósítani bizonyára el nem mulasztotta volna.

A Minervában megjelent híradás után azonban Jaksics már hazánkon kívül lévén, sőt az ausztriai császári felség követsége útján Szentpétervárról érkezett jegyzék szerint az 1824. esztendő augusztus havában, a Kaukázusban, Sukari vagy Lukasz nevű fürdőben el is halálozván, őt további és bővebb felvilágosítás végett kérdőre venni nem lehetett. Halaszthatatlanul kellett tehát valakinek a dolog mibenlétének kitudása végett levél által magát Orlay őexcellenciáját megkeresni.

Az 1827-ik esztendei Bécsben tartózkodásom idején, némely barátimnak biztató szíves utasításukhoz híven (akiknek egyike az imént tisztelt hazánkfiával gyakrabbi levelezést és szoros barátságot tartott), január hónapban írás által csakugyan megkértem, Odesszába küldvén leveletemet, hogy tudósítaná bécsi levelezőit, vajon igazak-e Jaksicsnak beszédei.

Jött is válasz a nagy tekintélyű, de most már poraiban nyugvó férfiútól az elmúlt 1828-ik esztendőben, amelynek abbéli foglalatja, miszerint merő koholmány legyen Irrédi históriája, egy levelező barátomnak közbejött halála miatt később ugyan, de mégis értésemre jutott, és így már meg vagyok fejtve Jaksicsnak feneketlen meséje.”

Az 1829-es közlemény tehát egyértelműen állítja, hogy Jaksics nem vett részt ezeknek az utazásoknak a többségében, mivel ezekre a kalandos vállalkozásokra, valószínűleg, nem is került sor. Tervezték, szerették volna megvalósítani azokat, álmodtak róluk, de az álom csak álom maradt, Jaksics pedig mint megtörtént eseményeket adta elő mindenkinek. Ezt a jaksicsi mesét rögzítette Ács Tivadar is fenti írásában.

A párizsi magyar Diogenes, Mandel Dávid⁷⁴

Semmi kétség aziránt: Mandel Dávid, a párizsi Diogenes – akinek apja a pozsonyi rabbi, Rabbi Mandel Mendl (Manó) volt – ősrégi családból való. Ismerünk ősei között már a XV. században, Mátyás király korában olyat, aki a zsidó ügyekben országos tisztségviselő volt, csizmásan, kardosan, kacagányosan osztotta hittestvérei között az igazságot, de olyat is, aki a protestáns Németországba kivándorolva katolizált, szóval visszahúzta őket a babonával és félelemmel küzdelmes múlt, s ugyanakkor a gettóból és a szellemi gettóból való kiszabadulás olthatatlan vágya.

Ilyen volt, ilyen életérzésekkel teli Mandel rabbinus Dávid fia, mikor 1795-ben vagy 1796-ban anyja szeme láttára fehérműs batyut pakolt össze és szó nélkül elhagyta a szülői házat, hogy soha többé ne lássa viszont. Akkor 13 éves volt. Később, mikor már Párizs szenzációjaként emlegették, 1827-ben felkereste nyomortanyáján Tessedik Ferenc, a párizsi osztrák követ, Apponyi Antal gróf titkára, akkor már szülővárosára sem emlékezett, csupán arra, hogy két évig Pozsonyban élt, II. Lipót király koronázásakor (1791) egy háztetőről leesett, igen vad fiú volt, lovakat őrzött, s azért ment el hazulról, hogy világot láthasson és a tudományoknak éljen. Azt tudta, hogy két évig Berlinben tanult. Nevére már nem emlékezett bizonyosan; mondta, hogy Párizsban Mandely-nek hívják. Katolikusnak gondolta magát. Akkor arab nyelvekkel és asztronómiával foglalkozott.

Elmondotta, hogy régebben leckéket adott, az óradíjából annyit szedett össze, hogy kamatai évi kétszáz frankot tesznek ki, ebből évi száz frankot költ élelmiszerre, a többiért könyveket vásárol. A beszélgetés németül, franciául és magyarul folyt. Mandel Dávid akkor a párizsi Arzenál könyvtárépületében lakott, melyet a kormány bocsátott rendelkezésére, munkája nagybecsülésének jeléül. Lakása a ház lépcsője alatt egy fűskamraszerű odú volt. Három lépés hosszú, öt

⁷⁴ Forrás: Ács Tivadar: A párizsi magyar Diogenes. (A Magyar Országos Levéltár Ács-hagyatékában megőrzött kézirat alapján szerkesztette: V. Molnár László)

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez elsősorban id. Szinnyei József 'Magyar írók élete és munkái' idevágó szócikkét, valamint a Szinnyei által felsorolt forrásmunkákat használta. Ezek a következők:

Tudományos Gyűjtemény, 1829. No. XI.; Wiener Zeitschrift, 1833. No. 115.; Oesterr. National-Encyclopaedie. Vol. VI. Wien, 1835. p. 544.; Regélő, 1837. No. 12.; Der Wanderer, 1837. No. 36.; Oesterr. Zeitschrift (Wien), 1837. No. 6.; Frankfurter Konversationsblatt, 1837. No. 4.; Jüdischer Plutarch. Vol. I. Wien, 1848. p. 138.; Vasárnapi Ujság, 1854. No. 5.

Reich Ignác: Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Heft. 1. Pest, 1856. Lampel.

Dux Adolf: Diogenes nagybátyám, Mandel Dávid. = Életképek, 1876. No. 1–10.

lépés széles, telis-tele könyvekkel. Papíros helyett bőrtáblára írt. Asztala mellett megtámasztott ócska szék, ágya földre hintett szalma, néhány rongydarabbal letakarva. Ruházata nyútt szürke katonakabát, veres hajtókával, lábán papucs. Ez palotának számított előbbi lakásához képest. A párizsi osztrák követségi titkár látogatása is annak szólt, hogy ez a nagy magyar tudós milyen méltatlan sorsban tengődik. Egy angol utazó látogatta meg Párizsban Mandelt, ahogy ő nevezi – Menteley-t, a 'New Monthly Magazin' 1827 májusi számában tudósítást közöl e látogatásról. Ezt a cikket vette át a 'Revue Britanique' című francia folyóirat is. Akkor egy kerti faházban lakott, a két láb átmérőjű kunyhót ingyen engedte át a háztulajdonos.

„A bölcs egy deszkán ült – írja róla az angol utazó – s lábát az előtte fekvő faládában tartotta, melyben ócska gyapjútakaró feküdt. A ládán egy kis asztal állt, ezen egy kötőábla nyugodott. Erre írdogált Menteley. Balra egy rozzant karosszék, ez, valamint a szoba nagy része tele könyvekkel.

E széket Fesch kardinális adta neki. Az asztal fölött edényforma, durván összehajtott cinkdarab függött s mécsesül szolgált. Egyik sarokban bádog fazék, vizes korsó s egy darab kenyér volt. Menteley beszélt latin, német, új- és ógörög, tót, arab, szanszkrit, perzsa, francia, olasz, magyar és kínai nyelven. Legjártasabb volt a matematikában és a statisztikában. Akkor éppen leckét adott mathesisből s ezért három frankot kapott. E pénzből egész heti élelme kitelt, minthogy az két fekete kenyérből és burgonyából állt. Burgonyáját mécs lángnál lágyította. Ruhája vastag flanelből készült. Télen a ládában, nyáron a széken szokott hálni. Haja sörényszerűen csüngött, szakálla barna és nem látszott soványnak. – Egyébiránt nyíltszívű, jó kedélyű, sorsával elégedett ember volt. Ekkor már húsz éve élt így. Egész napot és fél éjet a tudományoknak, a tanulásnak szentelte. Európa minden országát – Angliát kivéve – megjárta Menteley.”

Mikor 13 éves korában szó nélkül elhagyta Pozsonyban szüleit, Rajkára ment talmud-iskolába, 1799-ben Prágában van. 1800-ban Berlinbe ment filozófiát és nyelveket tanulni, 1805-ben Offenbachban volt nevelő, utána ment Párizsba. Szülei semmit sem tudtak róla, nem adott hírt magáról. Leborotváltatta a szemöldökét és elhatározta, hogy a különködő középkori tudósok életét folytatja.

Párizsban mindjárt akadtak jóbarátai, akik mindenféleképpen segíteni akartak rajta. Egy csomó ruhát küldtek neki, vesztére, mert Mandel azonmód a zsisbárus-hoz vitte azokat, aki ránézett s rendőrért kiáltott, azt hívén, tolvajjal van dolga. Barátai alig tudták kivakarni a börtönből. Téli fagyok idején fát küldtek neki,

Mandel azonmód visszaküldte. Platónt szerette, de Diogenes életét élte. Párizsban is annak csúfolták. A Bibliothèque Nationalbe kinevezték könyvtárosnak és a keleti kéziratok rendezésével bízták meg. Munkáját 1800 frankra értékelték. Mandel alig egy hónap alatt minden könyvet, kéziratot meghatározott, a címetek lefordította, s elkészült a katalógusokkal. Soha többé nem látták hivatalában. Mikor ennek oka felől érdeklődtek, kurtán válaszolt: munkámat elvégeztem, s ezzel a hivatal is megszűnt. Akkor kapta Arzenál-beli kuckóját, de ezt már csak pár napig élvezhette. Úgy örült neki, mint gyerek az új játékszernek. Életmódján viszont itt sem változtatott.

Charles Nodier, az Arzenál könyvtárának igazgatója a 'Le Temps' 1837-es évfolyamának első számában számol be Mandel Dávid tragikus pusztulásáról.

„Múlt csütörtökön, 1836. december 22-én Menteley – szokása szerint – kiment a Szajna vize felé, hogy két korsóját megtöltse. Ez akkor történt, mikor a folyó áradásban volt. A filozófus lassan ballagva elérte még a Louviers-szigetke szélét a Marie-híd felől, a palánkoláson alul. Megtöltötte és partra állította egyik korsóját. Úgy látszik, a másikat nem tudta könnyen kivonni a vízből, minthogy egy idő óta öregedni kezdett. – Igen valószínű tehát, hogy bal kezével egy csónakhoz támaszkodott, mely nem volt megkötve s csak a folyó sodorta oda. Mily különös tévedés oly tudóra nézve, aki egész életében statikával és dinamikával foglalkozott s ki e tudományokban Archimedessel is megívott volna. E végzeteljes sajka Mantel érintésétől tovább lódult s ő szerencsétlenül a vízbe esett. A közelben lévő munkások a jelenet láttára kiáltozni kezdtek, de az arra haladó hajók a segélykiáltásokra nem figyeltek fel. Egyik közülük egy negyedóra múlva megkezdte a keresést, de mindhiába. A parton ödögők könnyen bíztatták magukat, hogy a vízbefúlt úgylis csak az Arzenál különös lakója volt. Ők nem tudták, hogy századunk egyik legnevezetesebb férfija pusztult el.”

Mandel Dávid akkor ötven éves lehetett. Sok iratot hagyott hátra. Az éppen Párizsban tartózkodó Szemere Bertalannak az Arzenál lakói azt mondták, hogy Menteley holtteste sohasem került elő. Iratait sem lehetett megszerezni, mert akkor még hagyatéki zár alatt voltak.

Charles Nodier főkönyvtáros az említett cikkében megkapó szavakkal emlékezik meg Mandel Dávidról:

„1824 áprilisában az Arzenál lakóinak száma hárommal szaporodott. Odament igazgatónak St. Martin, a francia akadémia tagja, könyvtárnokul

Charles Nodier – e sorok írója –, és harmadikul Menteley, aki a kormány akaratából ott egy csekély szálláshoz jutott. E három ember közül én maradtam még életben, ha ama sorvasztó állapotot, melyben sínylődöm, életnek lehet nevezni. A roppant históriai ismeretekkel bíró Menteley engem bizonyosan Ortryiades Spartanussal hasonlítana össze, ki társait csak azért éli túl, hogy eltemesse. – Menteley előbbi életének története áthatolhatatlan titok maradt, melynek felfedezésére hiába törekedtem. Pontosán értesülést szerezni egyáltalán nem lehetett, oly zűrzavaros volt előadásmódja. Ide járult az is, hogy ő azt több nyelven folytatta, ugrándozva egyikből a másikba. Kitudni tőle, hogy mi volt előbbeni állása, sehogy sem sikerült. De hogy a világon ember soha nem élt, ki alaposabb nevelést kapott, vagy annak hiányát szívósabb munka által kipótolhatta volna, azt bizton mondhatni...

Ő minden nyelven, mely tudósok előtt ismeretes volt, értett és avval dicsekedhetett, hogy Európa bármely részéből tolmács nélkül eljuthat Kínába. Mégis az arab, perzsa, zsidó, görög, latin és szláv nyelveket használta, illetve ezeknek franciával összevont konglomerátumát, mivel a gondolatok oly gyorsan tódultak az agyába, hogy az eszméi kifejezésére szükséges szavak közül a leggyorsabban jövőt ragadta meg. Mikor észrevette, hogy nem értették meg, fél percre megállt, szavait ékes franciára fordította, de mindig hozzátette: »Comme vous dites, vous autres«.

Amint ti, mások, mondjátok...

A csillagász Nagy Károly párizsi évei⁷⁵

Leonardo da Vinci írja a *'Trattato della pittura'*-jában: „Minden gyönyörű dolog meghal az emberben, de a művészetben nem”. És ha már a művészet tárgya is elenyészik, megsemmisül, az maga a pokol, az ember számára a pokoljárás.

Ilyen pokoljárás lett az élete a bicskei csillagásznak: Nagy Károlynak. Éjjel, obszervatóriuma kupolája alól a világmindenség villódzó fényeit pásztázta szemével, nappal Leonardo da Vinci halhatatlan vásznán vibrált kutató tekintete, a számunkra talán elérhetetlen és elképzelhetetlen varázslaton: a fehér Lédán és a fehér hattyún, a savanarolai máglyán elégetett bűnös asszonynak a festő ecsetjén az érzékiség istennőjévé magasztosult alakján. Az övé volt a kép, az ő kizárólagos tulajdona és ellökte magától egy gesztussal, mert a csillagok megjósolták, hogy az már nem lehet az övé. A szépség fehér izzásában halt meg minden az emberben és ... és talán a művészet tárgya is. Meg kell ismerni, a történetét is, ha megismerjük, talán akadnak kutatók, istenek véletlenjei és rejtkehelyéről elének döbben Leonardo halhatatlan mondásának igazolása: a művészetben a gyönyörű nem hal meg...

Nagy Károly Rév-Komáromban született 1797. december 6-án. Iskoláit itt és Pozsonyban végezte. Atyja művelt gyógyszerész volt. Minden áldozatot meghozott fia továbbtanulásáért. A fiú érdeklődése határozottan a matematika felé hajlott. Mindenekelőtt arabul tanult meg a bécsi kancellária orientalistájától, Huszár Benőtől. Az 1820-as években Littrow bécsi obszervatóriumába került. Littrow volt az, aki később a gellérthegyi csillagdában is dolgozott. Barátja volt Nikolaus Lenaunak, a magyarországi származású híres német költőnek és évekig együtt töltötték idejüket a bécsi bohémtyán, a „Zum Haidvögl”-ben, ahol egy ezüst húszasért lakmározhattak és pipázgathattak.

Egy másik barátja, Klauzál Imre a bécsi kancellárián dolgozott, ahol főnöke volt gróf Károlyi Lajos, az osztrák–magyar monarchia egyik legnagyobb birtokosa. Klauzál hivatalos teendőibe gyakran bevonta Nagy Károlyt, majd mindketten Károlyi Lajos szolgálatába állottak, s pár év alatt Károlyi jószágait a monarchia mintabirtokaivá és dúsan jövedelmezővé tették. Károlyi Lajos javaslatára apósa, az állandóan Párizsban élő Kaunitz herceg Nagy Károlyt bízta meg eladósodott, mérhetetlen birtokainak rendbe hozásával. Kaunitz szenvedélyes gyűjtő volt, műkincseket, könyveket gyűjtött, birtokai gondozásával semmit sem törődött,

⁷⁵ Forrás: Ács Tivadar: Nagy Károly, a csillagász. (A Magyar Országos Levéltár Ács-hagyatékában megőrzött kézirat alapján szerkesztette: V. Molnár László)

úgyhogy csak a gyűjtemények áruba bocsátásával vált lehetővé a birtok együvé tartása, amelyben Metternich herceg, osztrák kancellár, Kaunitz sógora is érdekelt volt. Az ő közbelépésére az elképzelhetetlenül nagy vagyont zárolták és az addigi tanácsadót, Nagy Károlyt nevezték ki zárgondnokul.

Kaunitz herceg – mielőtt Nagy Károlyt zárgondnökká nevezték volna ki – az addigi fáradozásai fejében Leonardo da Vinci „Léda a hattyúval” című képével ajándékozta meg, ám azzal a kikötéssel, hogy míg ő (Kaunitz herceg) életben van, Nagy Károlyt azt nem értékesítheti.

A kép valaha a fontainebleai kastély falát ékesítette. Kaunitz herceghez a kép vásárlás útján jutott, mégpedig az előkelő tiroli Firmian családból származó Charles Joseph de Firmian volt az előbbi tulajdonosa. Firmian gróf Mária Terézia követeként működött Nápolyban és Lombardiában, és Európa-szerte mint a renaissance-kor képzőművészetének szakértőjét tartották számon.

Híres képgyűjteménye volt, 40 ezer kötetre menő könyvtárát a párizsi Sorbonne-egyetemre hagyományozta. De lehet, hogy a vétel csak „családi legenda” volt. Nem minden ok nélkül tehető fel, hogy Kaunitz herceg apja, Wenzel Kaunitz-Rietberg, az osztrák kancellár szerezte már meg a képet az aacheni békekongresszus után, mikor mint párizsi követ XV. Lajos kedvesével, Pompadour asszonnyal eredményesen azon fáradoztak, hogy Franciaország és Ausztria szövetségre lépjenek Nagy Frigyes ellen. Kaunitz kancellár sokat tett Ausztriában a képzőművészetekért, ő hozta létre a bécsi művészeti akadémiát, gyűjtő érdeklődést tanúsított az értékes képek iránt, s ő vetette meg alapját annak a világon pártját ritkító műkincsgyűjteménynek, amelynek zárgondnoka Nagy Károly lett.

Ez a megbízás rengeteg utazással járt. Nagy Károly Párizsban majd minden számottevő emberrel ismeretséget kötött. Különösen Armand Carell-lel és Emil Girardinnal, az 1830-as júliusi forradalom hőseivel kötött barátságot, Brüsszelben pedig Joachim Lelewel-lel, a száműzött lengyel tudóssal. Metternich herceg, az európai reakció feje, akit Nagy Károly Bécsben gyakran felkeresett – különösen a Kaunitz-féle ügyekben – jól ismerte Nagy Károly politikai felfogását, de nem kifogásolta.

Közben azonban nem feledkezett meg a csillagászatról sem. Sokat publikált. Különösen az üstökösök pályájának számítása érdekelte. A Magyar Tudományos Akadémia 1832-ben levelező taggá, majd 1836-ban rendes taggá választotta. 1834-ben átrándult Londonba és ott az Akadémia megbízásából magyar

előszóval és bevezetéssel sajtó alá rendezte és kinyomatta Charles Babbage cambridge-i professzor „logaritmus táblái”-t.⁷⁶

Nagy Károly ezúttal már negyedízben járt Londonban, s mindig tudományos céllal. Most, 1834-ben voltaképpen célja volt Amerikába tanulmányutat tenni Eötvös Mihály Szatmár megyei birtokos társaságában. Eötvös, bár együtt érkeztek Londonba, elhalasztotta amerikai utazását, s csak 1836-ban járt feleségével Missouriban, de csak rövid ideig. Eötvös a szabadságharc alatt megyéje alispánja lett, s csak a világsi katasztrófa után került ismét amerikai földre, Texasba, ahol San Antonio környékén farmereskedett.

Eötvös Londonban jól érezte magát, Nagy Károly azonban nem. 1834. október 10-én írja Londonból Pestre barátjának, Bártfay Lászlónak:

„Én, barátom, majdnem olyan hidegen vagyok itt, mint akárhol, oka nem, hogy negyedszer vagyok a csudák országában, mert tapasztalni és látnivaló maradt és marad, de oka az én telhetetlenségem, mely csak az egész öklöt akarja, ha ujjat mutatnák. Én gyógyíthatatlan vagyok, valamely elpipe-rezett gyermekként, ki sír, hogy anyja nem adja kezébe a Holdat, hogy vele játszadozzék.”

Amerika már sokkal nagyobb élmény volt számára, mint Anglia. Értette és megértette az akkori Amerika lelkét. Nagy Károly ismertette meg Magyarországon Ricardo, Porter és Raymond Bodz híres nemzetgazdasági munkáit, Babbage-nak az évben megjelent művét, az *'Economy of Machines and Manufactures'* címűt és Tocqueville *'De la Democratie in Amerique'*, valamint Michel Chevalier *'Lettres sur l'Amerique du Nord'* világszerte elterjedt élménybeszámolókat.

Ilyen jó ajánlásokkal érkezett Amerikába. Jaques Lafitte az 1830-as forradalom hőse és bankára – az évben a francia képviselőház elnöke – baráti ajánló levelével jelentkezhett Jackson elnöknél, aki a szövetségi állam kormányzóihoz beajánlotta őt.

Ez évben hunyt el Lafayette tábornok, az 1789-i és az 1830-as francia forradalom nemzetőrségi parancsnoka, aki az Egyesült Államok függetlenségi hábo-

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Kondor Gusztáv: Emlékbeszéd Nagy Károly a M. T. Akadémia rendes tagja fölött. Bp., 1877. Athenaeum. 24 p. (Értekezések a matematikai tudományok köréből. 5. köt. 1. sz.)

Jelitai József: Nagy Károly és bicskei csillagvizsgálója. = Csillagászati Lapok 4 (1941) No. 3. pp. 81–105.

⁷⁶ A' természetes számok' logaritmai I⁶¹ 108000^{eg}. Szerkezteté Babbage Károly. Stereotyp-harmadik kiadás. Készült Nagy Károly felügyelése alatt. A' magyar tudós társaság' költségével. London, 1834. W. Clowes. [2], VII, XIV, 202 p. (Nagy Károly előszavával)

rújában oly kimagaslóan nagy szerepet játszott. Az amerikai közélet francia barátsága ez évben jutott forrpontjára, s így Nagy Károly igen kedvező előszelekkel kezdhette meg tanulmányútjait. Főleg a kulturális intézmények, s az iskolaügy volt érdeklődésének tárgya. A Philadelphiában székelő Amerikai Filozófiai Társaság – amelyet még Benjamin Franklin alapított – megbecsüléssel fogadta falai között a magyar tudóst. Ekkor létesült az MTA első külföldi kulturális kapcsolata. Jacob Mease, az amerikai filozófiai társaság titkára megküldte Pest-Budára a philadelphiai tudós társaság 1770 óta rendszeresen kiadott évkönyveit és egyéb publikációit – mint arról Nagy Károly a Magyar Tudós Társaság 1832–34-es évkönyvében erről nagy méltánnyalással beszámol –, a Magyar Tudós Társaság pedig megküldte, s azóta is küldi cserepéldányait.

A teljes egy évig tartó, dús tapasztalatokat eredményező tanulmányút végével Jackson elnök tiszteletbeli amerikai állampolgársággal tüntette ki Nagy Károlyt, Philadelphia város pedig díszpolgársággal és a város aranykulcsával tisztelte meg.

Visszatérte után főleg Bécsben tartózkodott. Társadalmi és politikai ferdeségeinkről a később Londonban öngyilkossá lett Orosz József által szerkesztett 'Hírnök' és 'Századunk' című pozsonyi folyóiratokban szellemes cikkeket írt. Semmi sem kerülte el a figyelmét. 1837-ben társaságot alapít Batthyány Kázmér, Helmečy Mihály, Károlyi Lajos, Klauzál Imre és mások bevonásával a szegény sorsú magyar gyermekek tankönyvekkel való ingyenes ellátására. Az első tankönyvet ő maga írja. 1838-ban Batthyány Kázmér gróf uradalmainak teljhatalmú gazdasági intézője lett.

Ezekon a birtokokon mindenütt végrehajtja a jobbágyfelszabadítást. 1845-ben ő maga is ezen uradalmak központjába, Bicskére költözött és ott csillagászati obszervatóriumot rendezett be. A maga költségén kitűnő szakembereket, főleg csillagászokat és építészeket küldött külföldi tanulmányutakra. Batthyány Kázmér ígéretét bírta, hogy százezer forinttal dotálja a bicskei obszervatóriumot. Pest megye leggazdagabb birtokosának, Sina Simon bárónak anyagi támogatásával pedig 10 ezer kötetből álló csillagászati szakkönyvtárat állított össze Bicskén.

Közben szakterületén is sokat publikált. Bécsben 1835-ben jelentette meg '*Elemi arithmologia*' című szakkönyvét,⁷⁷ 1837-ben ugyanott '*Elemi algebra*' című könyvét.⁷⁸ Ezt a munkáját az Akadémia 200 aranyból álló nagyjutalomra

⁷⁷ Nagy Károly: Arithmetika. Számírás különös jegyekkel. Bécs, 1835. Rohrmann és Schweigerd. XVIII és 382 l.) (Ezen címlappal is: Elemi arithmologia. Arithmographia. I. rész. Számírás különös jegyekkel)

⁷⁸ Nagy Károly: Elemi algebra. Számírás közönséges jegyekkel. Bécs, 1837. Rohrmann és

érdemesítette. A követte 'A kis számító' és a következő évben a 'A kis geometra'.⁷⁹ E sorozatba tartozik az „Első magyar földteke s égi teke” elkészítése és kiadása. Güttner ezredes készítette első ízben ilyen két lábnyi tekéket, s Nagy Károly az ő bevonásával – kartográfusok és rajzolóok beállításával – sorozatban gyártatta le. A tekék felhasználására 1840-ben Vállas Antal akadémikussal – a New Orleans-i tengerészeti akadémia későbbi professzorával – utasítást íratott. Akciót vezetett a méterrendszer bevezetése érdekében. Bicske lassan-lassan a magasabb szellemi élet központja lett. Vörösmarty Mihály is gyakran látogatott ide.

Nagy Károly nyugtalan alkotó szelleme az 1848-as eseményekre kritikusan reagált. 1849-ben denunciálták amerikai lobogó rejtegetése címén. A feljelentés szerint így demonstrált a republikánus eszmék mellett. Az osztrák zsandárok feldúlták bicskei obszervatóriumát, őt magát lafettához⁸⁰ láncolva beszállították a pesti Újépületbe. Tekintélyes barátainak köszönhetően, hogy pár heti raboskodás után kiszabadult. Végleg megcsömörlött mindentől és kivándorló útleveléért folyamodott. Bicskei obszervatóriumát – a tizenkét holdas parkkal együtt – Ferenc József császárnak ajánlotta fel azzal a kikötéssel, ha felszabadítják a szabadságharc külügyminiszterének, Batthyány Kázmér grófnak az osztrákok által lefoglalt birtokait terhelő 60 ezer forintnyi követelését. Ferenc József ráállt az alkura, s Nagy Károly 1853-ban búcsút mondott Ausztriának. Párizsba költözött, s csak 1856-ban látta viszont a császárvárost, mikor hályogot kellett a szeméről eltávolítani. Magyarországra már nem tette be a lábát, visszasietett a francia fővárosba.

Párizsban a magyar emigráció főbbjei közül főleg Szemere Bertalannal és Batthyány Kázmérral tartott barátságot. Még Bécsben tartózkodott, mikor egyik legfőbb gondját képezte Batthyány Kázmér pénzügyi gondjainak magára vállalása. Mintegy 30 ezer frankot kölcsönzött neki és felajánlotta Leonardo da Vinci „Léda” képeinek értékesítéséből származó bevételt is. II. Lajos bajor király érdeklődött a kép iránt, s Bécsbe – Nagy Károlyhoz – küldte Adamovics nevű tanácsosát, aki 30 ezer forintot kínált érte. Az eladás meghiúsult, mert Nagy és Batthyány úgy gondolták, hogy a kép mégér 200 ezer arany frankot és ennyit akartak érte kapni. Azt vették alapul, hogy abban az időben Soult marsall gyűjteményéből adták el Murillo „Madonná”-ját 600 ezer frankért, tehát a 200 ezer frankos ár

Schweigerd. XIV, 373, 1 p. (Ezen címlappal is: Elemi arithmologia. Arithmographia. II. rész. Számírás közönséges jegyekkel)

⁷⁹ Nagy Károly: A kis számító. Magyar gyermek kézikönyve. Bécs, 1837. Rohrmann és Schweigerd. 2 lev., 320 p., 2 lev.; Nagy Károly: A kis geometra. Bécs, 1838. Sollinger J. P. XX, 290 p., 28 t.

⁸⁰ lafetta = lövegtalp, ágyútalp

igen méltányosnak mondható. Nagy Károly magával vitte a képeit Párizsba, s ott Batthyány Kázmér lakásán állították ki. Többen látták a képet. Vevőként elküldte a maga szakértőjét Albert herceg Grüner festőművész személyében, aki 3000 fontot ajánlott fel a képért. Batthyányék ragaszkodtak a 200 ezer frankhoz.

Kortársak tanúskodása szerint Leonardo da Vinci második milánói tartózkodása alatt két Lédá képet festett. Lomazzo a „Festészet művészetéről” írt tanulmányában azt mondja, hogy az egyik művében Leonardo da Vinci mosolygónak ábrázolja „egyik oldalán három fátyollal takarva, ami ebben a művészetben igen nehéz feladat”. A másik művében Lédá „szégyenlősen lesüti a szemét”. Lomazzo egy másik tanulmányában ismét beszél a Lédá-képről és hozzáfűzi, hogy ez a kép a fontainebleau-i kastélyban I. Ferenc német-római császár székelyén található.

Leonardo da Vinci élete utolsó éveit Párizsban töltötte I. Ferenc szolgálatában. A berlini szépművészeti Galériában őriznek egy képet, mely ülő Lédát ábrázol, ölében hattyúval. Ezt a képet Corregio alkotásának tulajdonítják, bár motívumai emlékeztetnek Leonardo da Vincinek arra képére, amelyről Lomazzo tudósít. Minden művészettörténész Leonardo da Vinci művének tulajdonítja az álló Lédát, balján a hattyúval és a kép jobb oldalára festett, virágos réten játszódozó Castorral és Pollux-szal, a görög mitológia szerint az egy tojásból kikelt Zeusz ikerfiaival. A hitrege szerint elválaszthatatlanok voltak, s felváltva éltek: egyik nap az alvilágban, másnap az Olimpuson. Vagyis a feslett életű, máglyán bűnhődött Lédá az érzékiség istennőjévé való felmagasztosulásnak színtézésében a festő ecsetjén. „Beltraffionak eszébe jutott Leonardo egy másik képe – írja Mereskovszkij – a fehér Lédá a fehér hattyúval, az érzékiség istennője, akit Savanarola máglyáján körülnyaldostak a lángok. És Giovanni mint már annyiszor, újra kérdezte magában: a két ellentétes mélység között melyik van közelebb a mester szívéhez? Vagy egyforma közel esik hozzá mind a kettő?”

Mondják, hogy Leonardo da Vinci 1501-ben részt vett Rómában VI. Sándor pápa két bullájának kihirdetésén, a „Los Reyes Catholicos” kezdetű bulláén, mellyel a pápa az újonnan felfedezett földrészt felosztotta a spanyolok és portugálok között, és az egyházi cenzúrával kihirdetett bulláén. Utána féktelen bachanália kezdődött, amelyen részt vettek Róma legszebb női és legizmosabb pápai testőrei. És a halhatatlan mester másnap a fájdalom Szent Jeromos képét festette.

A XVI. századból találtak több olyanfajta képet és tollrajzot, melynek motívumai kétségkívül Leonardo da Vinci álló Lédájára vezethetők vissza. De maga a kép elveszett. Ezek között a tollrajzok és képek között legismertebb a „Codex

Atlanticus” tanulmánylapján álló női alak tollrajza és Rómában a Borghese galériában őrzött régi másolat.

Párizsban a kép eladását egyelőre beszüntették. Batthyány Kázmér súlyos ragályos betegségen esett át, majd 1854. július 12-én egy vakbélműtétbe belehalt.

*

A kép további sorsáról Szemere Bertalan, a szabadságharc volt miniszterelnöke tudósít emlékiratai I. kötetében:⁸¹

„Nagy Károly Batthyányt igen szerette. Talán miatta is jöve ki. Kázmér meghalván, atyafiai cudarul bántak vele. Például ő Kázmérnak kölcsönzött 23 ezer frankot itten, természetesen nem vett nyugtatványt. Inasa, a Kázmérné tudja, be is van írva könyvébe és mégsem fizetik ki, mondván: keresse a törvény útján. Sőt többet tőn érte. Nagynak herceg Kaunitz, kinek az jeles szolgálatot tett, kinek útítársa, barátja volt, s kitől ő jutalmat, díjat elfogadni nem akart, egy szép képet ajándékoza, mely Lédát ábrázolja, s Leonardo da Vincitől mondatik lenni. A Pirmian-család Florencéből ered, s ettől vette herceg Kaunitz, ki nagy képkedvelő és ismerő volt. Ő alapította a családi képgyűjteményt. Azonban midőn az udvar által sequestrum alá vették, s gyűjteményeinek egy része eladás alá került, látván, hogy rokonai, például Metternich maga, olcsón akarnak képeihez jutni, e képet, mint kedvencét félretette jó eleve, s hú szolgálatának fejében Nagynak adta, azon feltételezés alatt, hogy míg Kaunitz él, el ne adhassa. Nagy tudván, hogy Batthyány néha-néha pénzzavarban van, e képet küldte ki neki, hogy azt eladván, árával magán segítsen, s írtak is róla egy programot, melyben kimutattatik, hogy ez a valódi Leonardo da Vincitől ered. Batthyány halálakor még megvolt a kép, természetesen, hogy Nagynak kellett visszaadnia. A grófné neje, sógora Lutroth, testvére Batthyány Gusztáv mind tudták, hogy a kép kié. De mivel a vagyon itt 20–28 ezer frankra ment, s az adósság is 22–30 ezer frankra, Gusztáv mint örökös azt mondta neki, keresse a törvény útján, a grófné azt mondta, ő nem tehet semmit. Lutroth előbb elismerte saját tulajdonának, később levélben hivatván eltagadta gyalázatosan. Tőlük függe az összeírás előtt visszaadni a képet, ők maguknak mindent kiválogattak, s íme, e nemes adománnyal a

81 Naplóm. Száműzetésében írta Szemere Bertalan. 1–2. köt. Pest, 1869. Ráth. VI, 352 p.; 365 p.; lásd még: Szemere Bertalan: La question hongroise 1848–1860. Paris, 1860. E. Dentu. 164 p.

megholt pár ezer frankos adósságát fizetik ki – ők, az asszony, kinek 20 ezer frank jövedelme van, Lutroth, ki pár millióval bír, Gusztáv, ha vissza nem kapná is az elkobzott jószágokat, mindenesetre megkapja a croatiait, mi egy része százezer frankot jövedelmez. Íme ilyen az arisztokrácia, ilyen a pénzes faj, nincs semmi szíve, sem becsületérzése...

Eleinte Nagy tűrte a méltatlanságot, talán mivel reménylett is, de mindinkább nyugtalan lőn, panaszkodott, közbenjárásra kért, szóval végre kitört belőle, hogy mind az igazságtalanságot, mind a veszteséget mélyen érzi. Mi, mert Dinát (Szemere felesége) is igen érdekelte a dolog, tanácsoltuk. Így írt ő Gusztávnak Londonba, ki elismerte, hogy a kép az övé, de mondá egyszerűsmind, nem tehet semmit – így írt Lutrothnak, aki egy diplomatikus levélben felelt. Bírom mind a kettőt. Én az özvegynek írtam, ki sajnálta Nagyot, de érte mit sem tett, sőt végre neheztelni kezdett ránk is.

Hogy mentsük meg az öregnek a képet? Dinám, ki Nagyot igen megszerette, aludni sem tudott. Már baj, ha árverésre megy, mert ha olcsón kél el, becséből vesz, ha drágán, vissza nem vehetjük. Egyrésztől Nagy mindig a képről beszélt, másrésztől ha kölcsönt ajánlottunk, visszavételére, nem fogadta el. Mi Dinámmal elhatároztuk a képet neki visszavenni, 3000 frankig fogok menni, sőt rábírtam Boldint, hogy 8000-ig megyünk, de az első esetben a képet Nagynak átengedem, az utolsóban a kiadást hárman viseljük, s ha lesz kár vagy haszon, azt is elosztjuk magunk közt három felé. Én 8000 frankot nem bírtam volna sem adni, sem veszélyeztetni, így is papírokat kellett olcsó áron elvesztegetnem.

Vége október 23-án az árverés megtartatott. Én több holmit vásároltam magunknak, miután bútorozzuk szállásunkat, de nyugtalan voltam a kép miatt, melynek eladása délután 3 órára nagy betűkkel volt hirdetve. Végre eljött az óra, a ház birtokosa 1500, egy más 1800, én 2000 frankot ígérek és az árverési biztos tudván a dolgot, nekem ítélte oda. Kászonyi velem volt, kértem, menne Nagyhoz és jelentse neki, hogy a képet számá-ra megvettem. Valóban úgy örültem, mintha egy nagy sorsjegyet magamnak nyertem volna.

Másnap vártam Bellévueba Nagyot, nem jött. Harmadnap se. Negyednap írtam egy levélkét neki, melyben ünnepélyesen kijelentém, miképp a képet olcsó áron megvén, azt íme az ő tulajdonának nyilvánítom, ő pedig nekem csak 2000 frankkal (plusz 5% az árverési díj) tartozik, mit akkor ad meg, mikor módjában leend.

Erre Nagy azt válaszolja, Ő engem nem akar terhelni a kiadással és igen el van érzékenyülve, s óhajtáná a nemes (ő mondja) ajánlatot visszautasítani, de ez egy új visszautasítást idézne elő. Tehát, hogy véget érjünk, ő elfogadja a képet, árával magát tartozandónak elismeri, azonban megkérdezvén a csillagokat, azok azt mondják, a kép az övé többé nem lehet. Hanem én adjam el a képet, s árának felét osszam ki az emigráció szegényei között, felét tartsam magamnak meg, ki úgylis annyi jót teszek sokkal. Különben ő kéri barátságomat, ez lesz jutalma.

E levél igen finoman, nyájasan volt írva, de Dinámat és engem igen bántott tartalma. Mintha az égből hulltunk volna le. Mintha Nagy egyszerre alakot változtatott volna. Három-négy hét óta mindig panaszkodik képe miatt, tanácsokat kér, leveleket ír, leveleket írat velünk, közlöm vele a visszavehetés módját, mindezt formailag elutasítja, mint ami nagy barátság, de valóban jól esik neki, szóval mi neki baráti szolgálatot teszünk, mert megkedveltük őt és íme, egyszerre a nagylelkűt játssza és ajánlja, hogy ő a pénzt visszafizetendő, a képet is tartsam meg, s árának felét az emigráció szegényei közt osszam ki, felét tartsam meg magamnak. Megírtam neki, hogy ez nem őszinte bánásmód velünk. Hiszen Ő panaszkodott, sajnálta a veszteséget és így neki kellett a kép. Mi a pénzt csak kölcsönöztük neki reá. És ha még azt mondaná: nekem nem kell sem pénz, sem kép, az érthető volna, de azt mondani: a pénzt visszafizetem, a képet is tartsa meg, az árát ossza meg a szegények és maga közt, ezt bizony nem értem és ha egy próba az egész ajánlat, bíz az nem szép őszintén kimondom.”

Nagy Károly Szemere Bertalan levelére nem válaszolt. Találkoztak, s Nagy Károly szófukar maradt.

„Minket csodálatos forgása meghökkentett – írja tovább Szemere –, mi mint természetes egyszerű házi embert fogadtuk, szívből kedveltük, szívből tettünk érte mindent, s helyzetünkben nem kicsiny volt az áldozat, s íme, ő valóban mint egy diplomata tűnt fel, s önzetlenségünket próbára teszi. Mintegy felébredtünk – s kezdtünk látni a bon homme-ben egy homme d'état-féle alakot. Szóval a mi jámbor jó szándékunkért magunkat bizalmatlansággal láttuk jutalmazva.”

Nagy Károly végleg elhidegült Szemerééktől, s nincs adat arra, hogy Nagy Károly Párizsban 1868. március 1-jén bekövetkezett haláláig akárcsak közeledtek volna egymáshoz. Nagy Károly a csillagokért élt. Temetésén csak bankára és inasa jelent meg. Sírját az 1870-es párizsi harcok idején feldúlták.

A történetben szereplő Boldini nem más, mint még a szabadságharc előtt Pestről – anyagi visszaélések miatt – megszökött ifjabb Szabó Pál volt, aki Boldini néven bankárkodott Párizsban. Később – Szemeréeket is súlyosan megkárosítva – Amerikába szökött.

Szemere Bertalan emigrációja utolsó éveit Londonban töltötte. Súlyos csapások érték, s idegzete felmondta a szolgálatot. Családja folyamodására már 1865 elején hazaköltözött, s 1869 januárjában bekövetkezett haláláig kórházak ápoltja volt.

Leonardo da Vinci képének ő volt az utolsó birtokosa. Semmi adat nincs róla, hogy azt Párizsban vagy Londonban értékesítette volna és olyan feltételek között, ahogy ő kívánta.

Nem marad más, mint feltételezni, hogy az a Szemere-ingóságokkal Magyarországra került, s az a Szemere-örökösök körében felismeretlenül lappang valahol. Mert „minden gyönyörfa meghal az emberben, de a művészetben nem...”.

EURÓPA ÉS AMERIKA KÖZÖTT

Egy tengerbe veszett magyar humanista költő a XVI. században

Budai Parmenius István⁸²

Budai Parmenius Istvánra első ízben Kropf Lajos, a Londonban élt kitűnő magyar történész hívta fel a figyelmet.⁸³ Azóta többen foglalkoztak vele, így Márki Sándor,⁸⁴ akadémiai székfoglalójában Pivány Jenő⁸⁵ és mások. A jelen tanulmány szerzője már foglalkozott⁸⁶ a kitűnő humanista személyével, és használta Kolozsvárott Kuun Géza kutató jegyzeteit is, de a kutatás nehezen halad előre.

A helyben való topogás okának nyitját most a British Museum fotográfusa fejtette meg, aki a Kropf Lajos által megadott pozíciószámról nemcsak az általa rekapitulált rövid szöveg fotokópiáját küldte meg, hanem a szerző kérésére a kötetben található Budai Parmenius István egyéb írásainak fotokópiáját is. Így került most eléink a magyar költőnek 'A *Temzéhez*' írt terjedelmes ódája, amelyről a magyar szerzőknél idáig nem esett szó. Alaposan feltételezhető, hogy Budai Parmenius István már Angliába érkezése előtt tekintélyes költő és tudós volt, joggal foglalta el megérkezése után Anglia akkor legelőkelőbb szellemi őrhelyét, az oxfordi egyetem főkönyvtárosságát, és Angliában költői hírnevét csak öregbítette. Bizonyosnak látszik, hogy ma még alig kutatott bő termést hagyott hátra akár nyomtatásban, akár kéziratban, a megőrzésük számára legalkalmasabb helyen, az oxfordi egyetem központi kéziratárában vagy a Radcliffe-könyvtárban.

Budai Parmenius Istvánnak a tragikus hajóúttal kapcsolatos költői megnyilatkozásai Angliában és Amerikában számos variáns-kötetben foglalnak helyet. Az alapvető munka Richard Hakluytnak még a XVI. században Londonban kinyom-

⁸² Forrás: Ács Tivadar: Egy tengerbe veszett magyar humanista költő a XVI. században. = Filológiai Közlöny 8 (1962) No. 1–2. pp. 115–122. (Részlet: pp. 115–118.) Figyelembe vettük a Magyar Országos Levéltárban megőrzött, ugyane témában írt tanulmányát is.

⁸³ Kropf Lajos: Budai Parmenius István. = Századok 23 (1889) pp. 150–154.

⁸⁴ Márki Sándor: Amerika s a magyarság. = Földrajzi Közlemények 21 (1893) No. 2. pp. 49–94. (a Budai Parmeniusra vonatkozó rész: p. 60.)

⁸⁵ Pivány Jenő: Magyar–amerikai történelmi kapcsolatok a Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig. Bp., 1926. Egyetemi ny. 1926. pp. 9–11.

⁸⁶ Ács Tivadar: Akik elvándoroltak. Bp., 1940. Szerzői kiadás. Nyomta: Kapisztrán ny., Vác. pp. 123–129.

tatott fő műve: *'The Principial Navigations'*.⁸⁷ Ennek megfelelő a közkönyvtárakba eljutott, a megbízható 1904. évi glasgowi kiadás, melynek VIII. kötete 23–33, 65, 78–84. oldalán közöl Budai Parmenius Istvánra vonatkozó utalásokat és tőle szövegeket. Életrajzot és méltatást közöl róla *'Memoir of Stephen Parmenius of Buda'* címen Abiel Holmes,⁸⁸ de más, igen neves történetírók is, mint Bancroft, Winsor több helyütt foglalkoznak vele, de ők sem tudnak többet, mint amit maga a költő a forrásmű 117. oldalán bemutatkozó beszédében elárult:

„Az előkelő és bátor Humfred Gilbert⁸⁹ (laureatus) lovagnak az új világba gyarmatalapításra vezetett hajóújáról szóló ének:

A szerző előbeszéde ugyanazon előkelő lovaghoz:

Ebben a bevezetésben, amilyen röviden lehetséges, számot kell adnom tetteim okáról, hogy azt, mint új és külföldről jött férfi, annyi nagyon művelt ember között, akikkel Anglia meg van áldva, miért tartottam ebben a leírásban közlendőnek, mert ily módon te nagyon kiváló Gilbert a mi szövetségünket nyilvánosságra kívántad hozni:

Török rabságban és barbárságban, azonban a halhatatlan nagy Isten jóvoltából mégis keresztény szülőktől születtem, és valamelyest a kor bizonyos műveltségében neveltek, mert a nagyon tanult emberek műveinek, amelyek akkoriban a mi Pannóniánkban még ép emlékeiben virágoztak, tudományában nevelődtem és hazánkfiái szokásai szerint, a keresztények világának akadémiait megismerni elküldtettem.

A vándorlások közben nemcsak a sok Múzsza vendégszeretetét, hanem sok állam bölcs intézményeit és sok Egyház jól bevált kormányzatát is megismertem. Közel három éve foglalkozom már ezzel. Így tehát a mi utazásunk célja az volt, hogy nemcsak a népek szokásait és városait kívántuk látni, hanem reméltük, hogy kiváló emberek barátságába és legalább is ismeretségébe juthatunk. Egyébként, amint azt irigység nélkül mondhatjuk (mert elhallgatni rosszindulat nélkül semmi esetre sem lehet), egyetlen hely, nemzet, vagy valamilyen más állam a te Britanniáddal nem egyként tetszett, ha bármiként is mérlegelem az események bármely részét.”

⁸⁷ Richard Hakluyt: *The Principiall Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation*. Vol. 4. London, 1589., 1598–1600.

⁸⁸ *Memoir of Stephen Parmenius of Buda*, with his Latin Poem translated. In: *Collections of the Massachusetts Historical Society*. Series 1. Vol. IX. Boston, 1801. pp. 49–75.

⁸⁹ Sir Humphrey Gilbert (1537 k.–1583) Írországbán, Franciaországban és Németalföldön katonáskodott. 1582-ben és 1583-ban expedíciót vezetett Új-Fundlanra.

Tehát ez mind, amit Budai Parmenius István Anglia előtti életéről tudunk. Parmenius valószínűleg protestáns reformátor volt, ez kiderül verseiből is, valamint útvonalából, melyet Budától megtett, s ahol mindenütt szívesen fogadták, magában Angliában is. Az 1523. évi budai és az 1525. évi rákosi országgyűlés drákói rendszabályokat foganatosított a hitújítókkal szemben, akik Budán is hatalmukba kerítették a lelkeket. Grynaeus Simon és Vinschemius Vitus tanárok Budán, Cordatus Konrád, Speratus Pál, a wittenbergi egyetemről hazatért Cziriaky Márton, Lincius, Gléba Boldizsár, Bogner Bertalan az ország többi részében forradalmosították az új hit hívőit, s a Budára összehívott országgyűléstől a Carolina Resolúcióig nem volt nyugvása a hazai reformált hitűeknek, még ha a török megszállás alól ki is menekedtek.

Parmenius Oxfordban jó barátságba került Richard Hakluyt-vel, a Radcliffe-könyvtár tudósával. Valószínűleg már régebben ismerte, levelezésben állt vele, kora szokása szerint Richard Hakluyt (1553–1616) elévülhetetlen érdemeket szerzett az angol, a portugál és a francia földrajzi felfedezések történetére vonatkozó ismeretek összegyűjtésével és közzétételével. Főművének nagy anyagát a későbbi kiadások nem adták közre, s így esett, hogy nálunk a Széchényi Könyvtárban meglevő 1960. évi kiadás, mely Hakluyt *'Collection of the early voyages, travels and discoveries'* címen jelent meg csupán az 'Epibatikon' ajánlását közli, mely lényegileg megegyező *'A Temzéhez'* írt óda ajánlásával. Ő hozta össze I. Erzsébet kegyeltjével, Sir Humphrey Gilberttel. A birodalomépítő angol tengerész és a magyar poéta között benső barátság fejlődött ki, amire Parmenius versei, köztük *'A Temzéhez'* című óda bevezető sorai, és az új-foundlandi expedíció történetét tárgyaló levele is utal.

Az újonnan felfedezett világrész birtokbavétele I. Erzsébet⁹⁰ Anglijának központi kérdése lett. Kínába átjárót keresve, már Kolumbusz negyedik útja után, a genovai Giovanni Caboto⁹¹ – akire Parmenius is utal – régi normann hajósok útján 1494. június 24-én jutott el St. John-szigetére, azaz Új-Foundlandra, innen Labradorra. Magát Labrador-félszigetet egy portugál tengeri utazó nevezte el, aki végigkutatatta a Szent Lőrinc-folyó és a Hudson-öböl környékét, de a régi nor-

⁹⁰ I. Erzsébet angol királynő (1533–1603) VIII. Henrik és Boleyn Anna leánya. Ellenfelét, Stuart Máriát kivégeztette. 1558–1603-ig tartó uralkodása alatt alakult ki Anglia nagyhatalmi állása. A spanyol Armada tönkretételével és kiváló admirálisai (Howard, Drake, Raleigh) felfedező útjaival vált Anglia tengeri hatalommá. Az angol irodalom is Erzsébet uralkodása idején élte páratlan aranykorát (Shakespeare, Bacon, Marlowe és a University Wits társasága).

⁹¹ Giovanni Caboto (1450–1498) genovai származású olasz hajós. Még Kolumbusz előtt elérte Amerika szárazföldjét. 1494-ben köt ki két hajójával az észak-amerikai partokon, valószínűleg Labrador és Új-Skócia között, míg Kolumbusz csak harmadik útján (1498) érinti a dél-amerikai kontinenst.

mann kultúra nyomait már alig találta meg. Második útján ő is odaveszett, mint az új-foundlandi pátenslevéllel a zsebében az idősebbik Cabot. De ez nem riasztott vissza senkit a kutatástól.

1524-ben a francia zsoldban álló firenzei Giovanni da Verrazzano érintette Új-Foundlandet és kutatta át a Hudson-folyó vidékét. Egy évre rá a spanyol Esteban Gómez pásztázta végig a Found-öböl partszegélyét. Az európai közvéleményt ezek a felfedezések már alig érdekelték, hiszen – ne felejtjük el – Hernando Cortés már meghódította Mexikót és Vasco Núñez de Balboa már két évtizeddel azelőtt megpillantotta a Csendes-óceánt. Érdeklődésre már alig tartott számot, amikor 1534-ben Jaques Cartier, királya, I. Ferenc számára francia feliratú fakesztyeket tűzött ki a Labrador-félsziget partvidékén és egy évre rá a Szent Lőrinc-folyam deltájában, a birtokba vétel jeléül.

Az angolok nem sokat hederítettek a francia foglalásra, s I. Erzsébet ott vette fel a gyarmatszerző tevékenységét, ahol VII. Henrik portugál király letette. Új-Foundland esetében még Cabotnál tartottak, és ez a sziget számukra csakugyan az volt, ami a neve: „Újonnan Talált Föld”. Így esett, hogy a híres Sir Walter Raleigh egyik unokaöccse, Sir Humphrey Gilbert erre a távol-nyugati szigetre gyarmatleltető engedélykíratot kapott a királynőtől és 1581-ben hozzá is fogott az expedíció szervezéséhez.

Meglehetősen szedett-vedett emberekből toborzódtak a jelentkezők, mert már az indulás előtt a civódások, kisélelések napirenden voltak, és az egyenetlenkedés folytatódott a duzzadó vitorlák alatt is. Ez a békétlenség elősegítette az expedíció teljes pusztulását. A kis flotta parancsnoka, Miles Morgan gyanús körülmények között végezte életét a zászlóshajón, több hajó nyomtalanul eltűnt a tengeren, a maradék pedig tépázottan visszatért Plymouthba.

Az expedíció megsemmisülésével azonban nem enyészett el a vállalkozási kedv. Raleigh nem azért volt az első amerikai angol gyarmat, Virginia alapítója, s nem azért a királynő legfőbb tanácsadója, hogy akár jöttányit is engedjen a szívéhez nőtt tervekből. Unokaöccsének, Sir Humphrey Gilbertnek pátense különben is hat évre szólott, így volt még lehetőség gyarmatalapításra. Gilbert második expedíciója 1583. június 11-én indult Devonshire-grófság Plymouthnál akkor híresebb kikötőjéből, Cawsandból. Az öt hajóból álló flottát maga Gilbert vezette, s azok legénysége 260 főből állott, most már gondosabban megválogatott emberekkel. Az expedíció felszerelése mintaszerű volt, az indulás nemzeti üggyé vált. A legkitűnőbb költőt, Budai Parmenius Istvánt vitték magukkal, hogy aranytollú krónikása legyen a brit világirodalom megalapításának.

A második expedíció öt hajója közül az egyik, mert ragályos betegség tört ki rajta, visszafordult Cawsand-öböl felé. A másik négy hajó 52 napi utazás után, 1583. augusztus 3-án érte el Új-Foundlandet, a Szent János-öbölben, ahogy Parmenius tudósít róla. Sir Humphrey Gilbert két nap múlva Erzsébet királynő számára ceremoniósan is birtokba vette a szigetet az angol flotta és a délről odaérkező egyéb nemzetbeli hajók jelenlétében.

Parmenius leírása szerint a szigeten sok medvét láttak, szőrük fehér volt, és minden esetben kisebbek voltak, mint idehaza a mi medvéink. Parmenius a szigetet igen sivárnak találta. Belső szigetet nem látott, nem is tudja, laknak-e emberek a szigeten. Az útról és a szigetről Parmenius már augusztus 6-án, tehát egy napi új-foundlandi tartózkodás után beszámol Hakluyhoz írt levelében. Ez volt az utolsó írása. Amit róla és az expedícióról tudunk, az már Edward Haestól, az egyik hajó kapitányától származik.

Humphrey két heti új-foundlandi tartózkodás után átszállt a „Dellight” nevű vezérhajóról a parti hajózásra inkább alkalmas, sekélyebb merülésű, de teljes vitorlázatú, gyors „Squir” nevű fregattrá. Parmenius a zászlóshajón maradt. A harmadikon, a „Golden Hind”-en foglalt helyet a kútúnő és művelt tengerész, Eduard Haes. A negyedik hajó, a „Swallow” lehorgonyozva maradt Új-Foundland új telepeseinek rendelkezésére. Augusztus 20-án indultak el a St. Johnskikötőből. Haes tudósítása szerint még nyolc nap múlva, augusztus 28-án igen víg életet látott a zászlóshajón. Másnap fergeteges szél támadt, s a ködben bolyongó hajókat Új-Skócia déli csúcsánál, a Sable-foknál a parti szirtekhez sodorta. A „Golden Hind”-en, melyet Haes kormányzott, csak későn vették észre a veszélyt, mikor a zászlóshajó, a „Dellight” már fennakadt egy kiálló sziklán, féloldalra fordult, és süllyedőben volt. Mintegy száz ember veszett a tengerbe. Csupán tizennégyen menekültek meg mentőcsónakokon, ezek is csonttá soványodva jutottak vissza az új-foundlandi St. Johnsba, a hátrahagyott „Swallow”-hoz. Ezek közül is – a rettenetes nélkülözések következtében – hárman elpusztultak. A „Dellight” áldozatai között volt Budai Parmenius István is.

Sir Humphrey Gilbert hajóját, a „Squir”-t is alaposan megtépázta a vihar, úgyhogy vitorlázata teljesen tönkrement. Vitorlák és kormánylapát nélkül hanyódott a karcsú fregatt tizennégy napig a viharos tengeren. Szeptember 9-én érte utol végzetük az Azori-szigetek magasságában. Mindnyájan a tengerbe veszttek, Humphrey Gilbert is. Az expedíció négy hajója közül csak a „Golden Hind” került vissza Angliába. Edward Haes továbbította Budai Parmenius István új-foundlandi levelét.

A balsorsú expedícióról Edward Haesnek kellett megtennie jelentését a királynőnek. Jelentésében külön fejezetet szentel Budai Parmenius István pusztulásának is:

„Súlyos és gyászos eset volt nagy fáradsággal, munkával és gonddal felszerelt és megrakott vezérhajónknak egy csapásra való elvesztése. De ennél nagyobb embereinek elvesztése, akik közül csaknem száz lélek pusztult el. A vízbefulladtak között volt egy nagy tudós is, egy magyar, aki Buda városában született, s ezért Budainak nevezték. Ő nemes érzelemből és jó tettek iránt való hajlandóságából vett részt a vállalkozásban, szándékában lévén, hogy latin nyelven megörökítse az ezen fölfedezésben érdemes cselekedeteket és dolgokat, nemzetünk dicsőségére, amelynek dísz volt, mint szónok és ritka tehetségű, ékes stílusú költő.”

Ez akkor volt, mikor Shakespeare jelentéktelen vidéki költőnek számított, ha a királynak udvarában egyáltalán ismerték nevét, és Francis Bacon képviselte a szellem tekintélyét.

Ha rettenetes tragédiája nem is engedte, hogy megírja új-foundlandi eposzát, és ottani élményeiből csupán egy levél maradt ránk, az új-foundlandi vállalkozással kapcsolatban mégis most már két nagyobb költői műve vált ismeretessé, amelyet a Sir Humphrey Gilbert útjáról szóló munkák 350 éve általában közölnek. Az egyik ilyen című: *'A hajózásról I. Budai Parmenius István »Epibatikon« című költeménye a leghíresebb és a legvitézebb aranysarkantyús Humphrey Gilbertnek az új világba való gyarmatostelepítésnek vállalkozásáról'*, a másik *'A Temzéhez'* írt költeménye.⁹²

⁹² 'A Temzéhez' c. költemény eredetiben és magyar fordításban megtalálható az alábbi helyen: <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b151/ch29s04.html>

ÉSZAK-AMERIKA MAGYARJAI

Egy amerikai magyar lengyel szabadsághős, Krajtsir Károly⁹³

Budapesten 1861 júliusának végén hatalmas csomagot kézbesített a posta a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalába. Feladó nem volt feltüntetve rajta, tartalma felől csak annyi felvilágosítást nyújtott az utalvány, hogy kéziratokat tartalmaz. A tudós Csengery Antal összeráncolta homlokát, azt hívén, hogy a negyvenezer titkos drámaíró egyike lepi meg élete java terméseivel a magyar halhatatlanokat, vagy valamelyik mezővárosunk félreismert zsenije, aki Newtont akarja lepipálni az irtatlan papírtömegen kiszámított örökmozgó gépével. De nem! A csomag Amerikából jött, sőt az amerikai Athénből, Boston városából. Gyöngybetűvel rótt kéziratok, könyvek, a csomagban mellékelt leltár sorrendje szerint. A regiszter fején ez állott: „Mr. Carl Krajtsir hagyatéka”. Az ismeretlen küldők – nyilván bostoni magyarok – tudták, hogy Mr. Krajtsir hagyatékának hol a helye: a magyar tudományosság székhelyén.

Mert Krajtsir Károly hagyatékának csakugyan ott a helye. Egy amerikai életírója az igaz, a jó és szép etikai háromsága által meghihetett tudósnek írja le.

„Komoly és buzgó kutatója volt az igaznak a tudás minden ágában. Emelkedett lélek, ki mint természettudós a nagyot és szépet minden lépten érezte a természetben, ő előtte semminemű teremtvény nem volt megvetendő, minden atom a tudomány forrása s a tudomány a – valódi boldogság. Mint növénytudós kiváló előszeretettel csüggött a virágokon, melyeket valódi atyai gyöngédséggel ápolt. Mindent átölelő emberszeretete sajátyszerű va-

⁹³ Forrás: Ács Tivadar: Egy amerikai–magyar lengyel szabadsághős. = Verhovayak Lapja [Detroit] 4 (1939) febr. 9.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Csengery Antal. = Magyarország, 1861. No. 9.; Rupp N. János. = Fővárosi Lapok, 1861. No. 111.

Divéky Adorján: Magyarok és lengyelek a XIX. században. Bp., 1919. Bethlen ny. 123 p.

Joachim Lelewel: Listy emigracyjne 1848–1849. Vol. 1–2. Krakow, 1948.

Életéről: Szózat éjszakamerikából. = Pesti Hirlap, 1846. febr. 19.

Karl Maria Kertbeny: Alfabetische Namensliste ungrischer Emigration. 1848–1864. Brüssel – Leipzig, 1864.

rázst kölcsönzött nyelvtudományának is, melyben az emberi ész legszebb revalatioját látta. Hő rokonszenvvel csüngött a természet minden meg nyilvánulásán, egyszersmind mélyen betekintett az emberi lélekbe. Ezek olyan tulajdonságok, melyek által a korabeli antropológusok legjelesebbjei fölél emelkedhetett volna, ha ideje marad tudományos rendszerbe állítani, amiket tapasztalt s azokból tanulságként levont. Az emberi lélek megnyilvánulásainak alapos ismerete tette őt a legkitűnőbb oktatók közé, aki az elvont tudományok iránt is vonzalmat tudott ébreszteni az ifjú lelkekben, gazdag tapasztalataival fel tudta ébreszteni a szunnyadó értelmet és képes volt a lélek és a szív képességeinek egészséges, dús kifejlesztésére.”

Ezt mondja róla amerikai életírója. Csengery Antal a „hagyaték” átvizsgálása után ennél még többet látott:

„Egy nemes lélek, a szabadság ügyének bajnoka, ki vallásos kedéllyel csüggött az emberiség ügyén s hő rokonszenvvel s önfeláldozással csatlakozott egy szerencsétlen nép sorsához, egyaránt híven a csatatéren és a száműzetésben.”

Ez a két jellemzés méltó foglalata Krajsir életének. Diák korában még elevenen hatottak a nagy francia forradalom ígéi. Szepesség kis Párizsában, Szomolnokon látta meg a napvilágot 1804. január 28-án. Kassa kultúráján nevelődött és Pesten lett orvos, 1829-ben, abban az évben, mikor Magyarország lelkesen követelte a lengyel nép szabadságát. Az egyetem diákjai közül nem egyet bebörtönöztek, mert az osztrák ármádiában szolgáló lengyel katonákat szökésre és a lengyel felkelés megsegítésére hívták fel.

Pesten társadalmi komiték alakultak a lengyel forradalom támogatására, s a magyar legionisták felfegyverzésére. Pest vármegye törvényhatósági bizottságának szinte legfőbb gondja volt a lengyel szabadságharc, s mikor a császári haderő fogságba vetette azokat, akik tevékenyen közreműködtek a felkelő lengyel nép ügyének diadalra jutása érdekében, gróf Zichy Ödön vezérletével küldöttséget menesztettek a császárhoz, hogy előtte is kifejezzék szimpátiájukat a magyar legionisták iránt.

A császár persze nem fogadta a legnagyobb magyar törvényhatóság küldöttségét. Zichynek le kellett mondania címeiről, de ez nem lohasztotta, inkább növelte a magyarországi lengyelbarátok lelkesedését.

Krajsir egyike volt a legelsőeknek, akik Napóleon veteránjánál, Chlopicki tábornoknál jelentkeztek szolgálattételre az 1831-es év elején. Mint katonarvos végigcsinálta az egész lengyel felkelést – Ostrolenkáig.

A lengyelek igen értékelték jó szolgálatait s a felkelés vezetői, Lubiecky, Radzwill, Czartorsky herceg, de különösen a nagynevű történetíró, Joachim Lelewell kitüntető barátságukkal árasztották el a fiatal magyar katonaozrost. Mikor Dibics és utódai végképp „pacifikálták” Lengyelországot, Krajszir hűségesen osztozni akart az emigrációba zavart lengyelek sorsában és velük tartott. Előbb Németországba, majd Párizsba költözött, s a Joachim Lelewell elnöksége alatt szűk körben 1831. december 9-én megalakult Lengyel Nemzeti Bizottságnak, valamint az 1832 júniusában Adam Gurowskival (1805–1866) együtt megalapított Lengyel Demokrata Társaságnak nem volt tevékenyebb tagja nálánál.⁹⁴ Ő volt Gurowski kísérője is Angliában az 1833-as év elejétől kezdődően, amikor a nagy lengyel szabadsághős az angol közvélemény szimpátiáját akarta elmélyíteni propagandakörútján hazája érdekében.

*

Midőn Krajszir látta, hogy Lengyelország felszabadulása hamarosan nem remélhető, négyszáz lengyel menekült élén 1833-ban Amerikába ment. Ennek az emigráns-csoportnak esze-lelke ő volt. Itt is teljes lélekkel dolgozott a lengyelek ügye mellett és sikerült neki nemcsak a közvélemény, hanem a kongresszus támogatását is megnyerni a testvérnemzet számára.

Az amerikai kongresszus állásfoglalásának nagymértékben köze volt ahhoz, hogy a cár akkor autonómiát adott Lengyelországnak. Ami az ő emigráns csoportját illette, a kongresszus országnyi földet jelölt ki számukra a nyugati területen. De ebből a letelepítésből nem lett semmi. Okait nyilvánvalóvá tette Krajszir 1837-ben megjelent *'The Poles in the United States of America'* című könyvében.⁹⁵

Mikor már Krajszirnak sikerült a négyszáz lengyel sorstársát elhelyezni, maga is hozzálatott új élete megalapozásához. 1837-ben a marylandi Baltimore mellett, Ellicott's Millsben magángimnáziumot létesített. Ez a tanintézet nagy feltűnést keltett az Unióban, ugyannyira, hogy 1841-ben Krajszirt a modern nyelvek és az újkori történet professzorává hívták meg a virginiai egyetemre. Négy évig tanított itt. Ez idő alatt az összehasonlító nyelvészetnek országos hírű tudósává lett és egyként tudta a klasszikus, a sémi, az árja és a mongol nyelveket.

⁹⁴ Nevéhez fűződik 'A Lengyelek a Magyarokhoz' c. röpirat megfogalmazása és kiadása, amelyből több példány Magyarországra is eljutott (– a szerk megj.)

⁹⁵ Charles V. Krajszir: *The Poles in the United States of America*, preceded by the earliest history of the Slavonians, and by the history of Poland. Philadelphia, 1837. Kiderlen and Stollmeyer. IV, 204 p.

A virginiai éveit csak a tudománynak élte. Több nagy nyelvészeti⁹⁶ és pedagógiai munkát is publikált ezek alatt az évek alatt, amelyek a magyar tudományosság figyelmére méltóak, hiszen mind a velünk rokonnak tartott ázsiai nyelvek filológiájával foglalkoznak.

Bármennyire is éjt-napot egybevetve dolgozott, mégsem érezte, magát jól, mert „mély jogérzete és a szabadság hő kultusza mellett nem élhetett sokáig oly tartományban, hol a rabszolgák láncai csörögnek”. 1844-ben lemondott katedrájáról és Bostonba költözött, ahol újjólal közép fokú tanintézetet létesített.

Az 1848-as események hírére lángra kapott mélytűzű hazafisága. Elviselhetetlennek tartotta a gondolatot, hogy hazája felszabadításában fegyveresen ne vegyen részt. Hajóra szállt s már Párizsban volt, mikor odaérkezett az orosz intervenció, majd a világosi fegyverletétel híre. Krajsir elszomorodott szívvel tért vissza új hazájába. Ettől fogva állandóan betegeskedett.

Szívét fájlalta. 1851-ben Bostonból átköltözött New Yorkba és részt vett a nagy amerikai enciklopédia szerkesztésében,⁹⁷ amelyben az összes nyelvészeti és természettudományi szócikk szövegét ő írta. Kilenc évig dolgozott így kizárólag tudományos irodalommal, de 1860-ban már pihenésre vágyott, de nem soká pihenhetett, mert még ugyanazon esztendőben, május 7-én egy szívroham ölte meg a New York állambeli Morrisaniában.

⁹⁶ Ismert nyelvészeti művei: *First Book of English* (Boston, 1846); *Significance of the Alphabet* (Boston, 1846)

⁹⁷ *The New American Cyclopædia*

Az első amerikai magyar újság, a 'Magyar Száműzöttek Lapja' és szerkesztője, Kornis Károly⁹⁸

1853. október 15-én jelent meg az amerikai kontinensen az első magyar újság, a 'Magyar Száműzöttek Lapja'. Célja, mint az első szám vezércikke írja: „kapcsolatot kell teremteni az Amerikában élő magyar menekültek között, tudósításokat közölni az Óhazában történt eseményekről, művelni a hazai nyelvet és fenntartani a magyar nemzetiséget”.

Az volt a célja, mint az azóta is megjelent, de elvetélődött, vagy fennmaradt valamennyi magyar újságnak.

Az ötlet, hogy magyar újságot kell csinálni, *Török Lajos* volt honvédszázadosé volt, aki Nyújtó Mátyás – ugyancsak menekült honvédtiszt – társaságában alapította és tartotta fenn New Yorkban a „Három magyarhoz” címzett kocsmát. Akkor már jelentős magyar kolóniák alakultak nemcsak New Yorkban, hanem New Orleansban, Chicagóban, St. Louisban, San Franciscóban, s az iowai New Budán, valamint Davenportban. E magyar kolóniák között nem volt semmi kapcsolat, noha tagjai küzdőtársak voltak egy dicsőséges szabadságharcban és sors-társak az amerikai pionírok életében.

A krími háború előestéjén állt akkor a világ: Oroszország megtámadta Törökországot, Anglia, Franciaország a törökök megsegítésére indult. Expedíciós seregeket indítottak a Fekete-tenger vidékére és hihetőnek látszott, hogy Oroszország mellett a vérgőzös Ausztria is belesodródik a háborúba és ebben az esetben a magyar emigráció szent kötelességének látta a harc vállalását. Klapka tábornok

⁹⁸ Forrás: Ács Tivadar: Az első amerikai magyar újság. = Szabadság [Cleveland], 1964. márc. 28. (Részlet)

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez – a fennmaradt lapszámokon túlmenően – az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Liptay Pál: New York-i magyar tárcza. = Fővárosi Lapok, 1871. No. 112. pp. 502–503.

Ráczy Rónay Károly: Az első amerikai magyar újságíró... = Külföldi Magyarország, 1921. No. 16. p. 7.

Kende Géza: Magyarok Amerikában Az amerikai magyarság története. Cleveland, 1927.

A 'Magyar Száműzöttek Lapja'-ról az újabb kutatásokat lásd: Batári Gyula: A Magyar Száműzöttek Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban. In: Batári Gyula: Fejezetek a külföldi magyar sajtó történetéből (1853–1920). Bp., 1999. OSZK. pp. 9–18. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 12.)

Kornisról újabban lásd: Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában. Bp., 2004. (kiad.: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága), amelyben az olvasható, hogy Kornis nevéhez fűződik egy portugál–latin szótár összeállítása is. (–a szerk. megj.)

Konstantinápolyban tárgyalt a törökökkel egy önálló magyar légió felállításáról, Vetter altábornagy pedig a New York-i magyarok török-szimpátia nagygyűlésének megbízásából – Veely basával, Törökország párizsi nagykövetével. Utóbbi már Andrassy Gyulán, a szabadságharc konstantinápolyi követén keresztül kapcsolatban állt a Londonban élő Kossuth Lajossal is.

A magyar emigráció török szimpátiájának és diplomáciai lépéseinek nem lett eredménye: Törökország nem járult hozzá egy önálló magyar légió felállításához, mert éppen ezzel provokálta volna ki Ausztria hadba lépését. Egyedül a lengyeleknek engedte meg. Ennek ellenére több száz konstantinápolyi magyar vett részt Törökország szövetségeseinek táborában a cári Oroszország elleni harcban.

A New York-i magyar kolónia lelkesedésének és külpolitikai ábrándjának egyetlen megvalósult álma csupán a 'Magyar Száműzöttek Lapja' maradt. Összesen hatszor jelent meg. Az utolsó számban, 1853. november 30-án szerkesztője, Kornis Károly szomorodott szívvel jelentette be a lap megszűntét. Mindössze 79 előfizetője volt.

Kornis Károly

Az Amerikába szakadt magyar két fő jellemző tulajdonsága az Óhazához való feltétlen ragaszkodás, a tűzön-vízen keresztül való érvényesülés vágya. Míg odahaza túlnyomó esetekben a hazafias érzés ösztönölete pozitív cselekedetben aktivitást alig alakít ki, idegen talajra került magyarnak nincs napja, hogy ne gondoljon az Óhazára és ne érezne fokozottan a siker szükségét. Az angol kivándorló, ha letörik, soha többé nem lesz ember, a magyar mindig újra kezd, mindig fölfelé kapaszkodik s az esetek legkisebb százaléka az, ha hazafelé – a maga eredeti környezetviszonyaihoz képest – nem tud erkölcsi, társadalmi, vagy anyagi sikert felmutatni. A németnek államon felüli közjog rendszer kell, hogy megmaradjon hazája hű fiának, a magyarnak elég a dal, a szó, a természeti hasonlatosság, hogy akkor is magyar maradjon, ha unokáiban él.

A messze idegenbe szakadt magyar érzésvilágának típusát szobrász vésője alá kívánczónan tót-váradai Kornis Károly, a 'Magyar Száműzöttek Lapja' szerkesztőjének élete fejezi ki. Aradon született 1822. április 22-én, egyszerű, de tehetősebb szülőktől. A gimnáziumban jeles tanuló. Vézna, beteges gyermek, érzékeny, magába vonuló, ezért szülei papnak szánják. A sors másként akarja. Bátyja, Kornis József – a neves gyümölcsnemesítő, aradszentmártoni, majd gyoroki plébános – megy a papi pályára, míg ő Szegeden a bölcsészetre iratkozik be, hogy két év múlva végleg megváltoztassa érdeklődésének irányát és Pestre men-

jen jogásznak, 1842-ben végez. Egy évre rá Töketerebesben találjuk, mint Andrassy Gyula, a későbbi miniszterelnök nevelőjét, innen egy év múlva ugyancsak nevelőként Szapáry grófékhoz kerül, 1844-ben ismét Pestre, ahol nyomban ügyvédi vizsgát tesz, hogy gyakornoki, rövidebb azután fogalmazói kinevezést kapjon a váltótörvényszéknél. Első publikációi után Eötvös József báró 1848 áprilisában helyettes titkárnak meghívta az egyetemre, ahol három hónap múlva már rendes tanárként tanít. Kossuth kormánya Dél-Magyarországra nevezte ki kormánybiztosnak. 1849. július 19-én pedig a statáriális bírósághoz köztárlónak. Ezt a tiszteletet csak pár napig töltheti be, mert ismét bíróvá minősítették, mégpedig első folyamodású váltótörvényszékhez. Ez a párnapos ügyészi szereplése is elég ok volt arra, hogy Világos után Haynau Kornist távollétében halálra ítélhesse és jelképesen ki is végeztesse. A világosi fegyverletétel napja Kornist Buttyin⁹⁹ nevű faluban találta.

Kornis Pálffy zsandárjai elől az Alföldön keresett menedéket, majd Pesten bujdosott, aztán mint a Návay-fiúk nevelőjét Brüsszelbe csempészték ki. Egy darabig itt, a belga fővárosban ette a bujdosók keserű, sokszor hiányzó kenyereit, innen Klapka tábornok látogatására Svájcba utazott, majd Párizsba került, ahonnan 1852-ben Észak-Amerikába vitorlázott és New Yorkban tevékeny szerepet vállalt a kolónia mozgalmaiban. Mikor végzett a 'Magyar Száműzöttek Lapjával', napszámosnak ment.

„Én száműzetésem egész ideje óta – írja kiadatlan naplójában – mondhatom szívvéremmel vásárlám a nagyszerű tapasztalatokat, sorsom mostohasága zaklatott jobbra-balra, hogy megedződve és elfásítva érzéseimet s hogy rideg tekintetek között ismerhesse meg a valót. Soh'se hittem volna, hogy gyenge idegzetem mellett is annyit képes legyek eltérni a rám mért szorongásokból. Egy guttapercha¹⁰⁰ gyárban januártól, tehát éppen a tél derekától kezdve, négy hónapon át hordtam a kőszent, fűtöttem a szokott kazánokat, mikben olvasztott a keverék és gyúrtam azt azon forróon, mint a téglavető a sarat a formák számára s aztán préseltem nehéz nagy hengerek között.

Nehogy azzal rágalmazzanak, hogy dologkerülő vagyok, feltevéen magamban azon munkába kapni válogatás nélkül, amely a legközelebb kínálkozik. Így lettem gyári munkás. Aztán pedig dolgoznak szegődtem hét hó-

⁹⁹ Temes-Buttyin vagy Temesbökény; ma: Butin (Románia) (*– a szerk. megj.*)

¹⁰⁰ A guttaperka (guttapercha) hátsó-indiai fák megszilárdult tejszerű nedve. A galvanoplasztikában – grafitall bevonva – formaképelésre használják (*– a szerk. megj.*)

napra egy daguerrotipistához [fényképészhez], aki beletanított a mester-ségbe.

Szegődtem bizonyos Birányi István honfitárssal a kompániában. Ő pénzét az apparátus és hozzávalók megszerzésére fordítá s vállalkoztunk vállalat vetve dolgozni s a világot körülbarangolni. Így jutottam ezen útra.”

Ugyanis Kornis elunta a New York-i napszámos lehetőségeket és Birányi István, valamint báró Alvinczy László társaságában 49 napi viharos tengeri utazás után a „Serah Chase” nevű hajón, mint önálló daguerrotipista – vállalkozó Rio de Janeiroba érkezett, a braziliai császárság fővárosába.

Dél-Amerika hatalmas országa a már két évtizedes császárság alatt megszilárdult s gazdasági prosperitás útján haladt. Bár a II. Pedro gyermekkirály helyett uralkodó direktórium fegyveres ellenállásig felbőszítette Minas Gerais és Rio Grande do Sul államokat, komoly tőkék özönlöttek a braziliai természeti kincsek kiaknázására.

Különösen a bányászat ígért felmérhetetlen kincseket. A selmecbányai bányamérnök, az ausztriai születésű Johann Carl Hocheder a brit „Brazilian Company” chief mining managere, Minas Gerais államban feltárta a Gongo Soco-i és a Morro das Almas-i ércmedence rézkincsét, s özönlött a tőke és az ember Brazíliába. Egyedül ehhez a két bányához hat selmeci bányamérnököt és harmincöt selmec-vidéki vájárt hívtak segítségül.

Ebben az induló prosperításban gondolta Kornis is, hogy megtalálja a számítását. A fényképezés terén azonban ők úttörők voltak, s ha nem a magyar szívósságot is hozzák magukkal az Egyenlítő alá, el kellett volna bukni a vállalkozásnak. „Minden erőmegfeszítés mellett is jóformán haszon és eredmény nélkül” ment az üzlet, mint írja Kornis bátyjának Gyorokra 1854. november 26-án.

Az üzlet végvonaglását élte, mikor Kornisnak mentőötlete támadt. Kijárta, hogy a császárt lefényképezhesse és sokszorosíthassa arcképét. Ötször járt II. Pedronál és tizenkétszer nézett vele farkasszemet a gép lencséjén keresztül.

„Don Pedro a jelenkor koronás fejei között egyike a legműveltebbeknek és a legderekasabbaknak. Ő benne az embert látom magasztosultan s ez az, mi irányában önkénytelenül is hódolatra ragad. Ő beszél franciául, németül, diákul, spanyolul, olaszul és anyai portugál nyelven.

Midőn először megjelentünk nála, fekete frakk, pantalon és fehér mellénybe volt öltözve, balján rendkereszttel. Férfias kinézésű, magas, szálás, szép gesztenyefényszín szakáll, bajusz és szőke hajjal, kisasszonyfehérségű arc- és kézzsínnel, kék szemmel, de hangja sipító. Eleinte tartóz-

kodó volt s még egyszer azt is tevő, hogy midőn a háta megé mentem fejét igazítandó, hátranézett, mire én elnevettem magam s ő is elmosolyodott. Most már egészen szóló áll velünk s egész bizalommal enged magához közelíteni.”

Ez az üzlet alapozta meg Kornis műhelyének hírnevét. Az egész országot elárasztották őfelsége arcképével, s dőlt a pénz a három brazíliai magyarhoz. Volt idő, mikor Kornis és Birányi havonta 800–800 forintot is megkerestek. 1855. július 21-én írja:

„Dolgozom reggeltől setét estig, egy nap mint másikon s nem tudom, mikor van ünnep, mikor vasárnap, mikor tavasz, tél, vagy nyár, hacsak abból nem, hogy a nép cifra köntösben jelenik meg műtermünkben.”

Alvinczy nem igen vett részt munkájukban, sőt Kornis egyik levelében arról panaszkodik, hogy az ő számlájára hiteleket vett fel, s a könnyelmű életmód következtében kénytelen volt föbe löni magát.

Társaságukban élt a brazíliai magyarok jó tündére, bizonyos Meszlényiné is, aki később tüdőbajt kapott, s Kornis kezei között halt meg. Birányin is elharapózott a tüdővész. Kiköltözött a város szélébe, a hegyek közé. Kornis ápolta, ahogy tehetette, de Birányi végzete erősebb volt. Az önfeláldozó ápolás közben Kornis is megkapta a betegséget és a halni menők sietségével igyekezett életét eredményessé tenni.

Az amerikai magyar sajtó történetéhez¹⁰¹

Fáy-Fischer Andor, kitűnő amerikai magyar újságíró, a magyar írók korszerű írásainak antológiájában, az *'Élő Toll'*-ban felvázolta az amerikai magyar sajtó történetét. Szándékosan használom ezt a szót, hogy „felvázolta”, mert az – minden értéke, adatszerűsége mellett is – csak „vázlat”, az amerikai magyar sajtó sok értékének és jellemzőjének felemlítése nélkül. Az amerikai magyar sajtó nemzeti ügy, még ha azt idehaza nem is értékeli, mert hiszen nagyon sok nemzeti ügy van, amit nem méltatnak, észre sem vesznek, különösen oly korban, mikor a nacionalizmus nem hangtalan munkában, hanem hangos, rikoltó jelszavakban éli ki magát. Az amerikai magyar sajtó nemzeti ügyet szolgál, mert megtartja a magyart magyarnak s munkáját igazán csak akkor helyezi az Úr asztalára, ha minden újsütetű és szabadalmazott pesti újságíró véleménye ellenére és gúnyolódása dacára is, az Oktogontól az EMKE-ig terjedő szemhatár pályából és a könyvomatosszellemi takarója alól kiemeli a kisdedet s Budapest után a legnagyobb magyar város, New York, vagy az amerikai Debrecen, Cleveland népe elé tárja az újszülöttet; íme lássátok az amerikai magyar élet folytatását, mert új magyar született, számba vesszük és eljegyezzük az idegen föld magyar életének örök bélyegeivel. Mennyivel más, emberibb, magyarabb és keresztényibb ez a sajtószolgálat, mely minden születő és meghalt nemzettestvért legalább tíz nonparell-sorra érdemesít, mint az a sajtószolgálat, mely idehaza világszemléleti nyavalyatöréseivel testvért testvérral szembeállít és évente tíz nonparell-sort annak a két és félmillió, utódállamokon kívül élő magyarságnak sem szentel, mely a világ majd valamennyi egyetemére megközelítőleg annyi professzort ad, mint idehaza a tehetség és a kartársi szolidaritás.

Nem ártana tehát alaposabban megírni az amerikai magyar sajtó történetét. Persze a feladat nem könnyű, mert hiszen annak a száz formát mutató s szinte évről-évre bőrért hámlasztó, újraszülető polipnak, mely csápjaival majd két millió magyart megérint, nem igen lehet minden kiterjedését egy emberöltő alatt lemérni. Egy ember aligha vállalkozhatik erre. De okosan teszi mindenki, aki megőrzi elkallódó embereket és írásokat, melyeknek valaha közük volt az amerikai magyar sajtóhoz egy születendő amerikai magyar Szinnyi számára. Elkallódó embereket, érdekes figurákat, hobókat és professzorokat, írásokat és íratlan történeteket, ama másik történetíró számára, aki az amerikai magyarság mozgalmainak

¹⁰¹ Forrás: Ács Tivadar: Adalékok a magyar sajtó történetéhez. In: Ács Tivadar: Akik elvándoroltak. Bp., 1940. Szerzői kiadás. Nyomta: Kapisztrán ny., Vác. pp. 69–83.

történetét fogja megírni. Én, például, nem tartanám teljesnek az amerikai magyar sajtó történetét a dél-amerikai magyar sajtó története nélkül s az amerikai magyar sajtó történetét az amerikai magyar újságírók története nélkül.

*

Az amerikai magyar sajtó történetét nem lehet elválasztani az olyan figuráktól, mint amilyen *Gyurmán Adolf* is.¹⁰² Gyurmán ugyan – tudtommal – egyetlen betűt sem írt amerikai magyar lapba, de amerikai működése az idegenbe szakadt magyar újságíróé volt. Szászvárosban született, 1813. április 26-án. Gyulafehérváron járt gimnáziumba s bölceletet hallgatott a kolozsvári akadémián. A pesti egyetemen, majd a pozsonyi akadémián jogot végzett és 1835-ben itt is tett vizsgát a magyar magánjogból. Persze mint afféle mozgékony jurátus, hírlapíró lett. Előbb a 'Hazai s Külföldi Tudósítások'-nál, később a 'Jelenkor'-nál, ezt követőleg Kossuth 'Pesti Hirlap'-jánál volt a külpolitikai rovat szerkesztője, s az utóbbi helyen Kossuth Virginio Gaydá-ja. A szabadságharc hatalomra jutása után rábízták a hivatalos lap, a 'Közlöny' szerkesztését, mely részint Pesten, részint Debrecenben és ismét Pesten jelent meg. Gyurmánnak igen nagy tekintélye volt a szabadságharc kormányfőférfiai előtt, amit főleg bámulatos külpolitikai, történelmi és földrajzi tájékozottságával érdemelt ki. Kossuth kormánya 1849-ben miniszteri tanácsossá nevezte ki.

Kossuth emigrációjában sem nélkülözhetette legfőbb külpolitikai szócsövét, s magához kérte Kütahyába, s kísérője volt angliai, majd amerikai körútján is. Gyurmán New Yorkban tökéletesen megtanult angolul, a vezető lapokba már ezen a világnyelven írta lehiggadt, reálpolitikát tükröző cikkeit. New Yorkban egy német nyelvű lapot is szerkesztett az európai országokból Amerikába menekült német nyelvű emigráció részére. 1854-ben Londonba tért vissza. Itt olasz, francia és német nyelvleckéből tartotta fenn magát, de nem sokáig, mert alig pár hónapos londoni tartózkodása után a 'Times' szerződtette le. 1861-ben a londoni Cromwell akadémia történelemtanára. Két évre rá megnősül, amnesztiát kér és Pestre jön, ahol nyomban leszerződtetik a 'Pesti Napló' külpolitikai szerkesztő-

¹⁰² Ács Tivadar e tanulmánya Gyurmánnal foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat használta vagy használhatta fel:

Budapesti Közlöny, 1869. No. 211., Magyarország és a Nagyvilág, 1869. No. 40.; Fővárosi Lapok, 1869. No. 211.; Pesti Napló, 1869. No. 261.; Vasárnapi Ujság, 1869. No. 38.; Hon, 1869. No. 211. esti kiadás.

Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. 1–2. köt. Pest, 1851. Emich. XII, 196, LXIII p.; 118, LXXV p. (2. jav. kiad.: 1–2 köt. Pest, 1855. Emich. 304, 219 p.)

jének. Soha még senki nem csinált jobb külpolitikai rovatot magyar lapban, mint Gyurmán 1863–65 között. Minden fellengős ideát és képzelődést elhessegetett lapja hasábjairól, s ilyen lelki és szellemi előkészítés után, mint egyetlen lehetőségnek, annak zseniális kihasználását triumfálta a '67-es kiegyezésben. Élete végén a 'Budapesti Közlöny' segédszerkesztője volt. 1869. szeptember 15-én orbánc ölte meg. Mennyiségileg is igen jelentős publicisztikai működése mellett több színdarabot és számos politikai röpiratot hagyott hátra.

*

Az amerikai magyar újságírás egyik fejezete *Komlóssy Miklós* is,¹⁰³ aki a chicagói 'Tribune' igen nagynevű munkatársa volt a XIX. század kilencvenes éveinek elején. Az amerikai magyarság megbecsülésének egyik forrása éppen az a sajtókampány, mit ennek érdekében Komlóssy indított el a 'Tribune' hasábjain. Az amerikai széncsászarak ebben az időben hajórakomány-számra hozatták pennsylvaniai bányáikba a szlovák és lengyel munkásokat, akik igénytelenségükkel elősegítették a vājárbérek levágását. Az amerikai szakszervezetek valóságos keresztes hadjáratot vezettek a munkabérrombolók és a szlovák sztrájkőrök ellen. Ezt a kampányt a munkabérharctól harsogó amerikai sajtóban Powderly,¹⁰⁴ a pennsylvaniai bányász unió főtitkára vezette. A szakszervezeti vezér agitációjának alaphangja volt, hogy a bérlevágásokat a hunok és hungarianok idézik elő, tehát bojkott alá kell helyezni az amerikai „hun”-okat, s a velük azonos hungarianokat. A sztrájkoló bányászok harca néhol véres zendülésben tört ki és sok helyütt kegyetlenkedtek a magyar munkásokkal szemben. E bérharc egyik híres, inkább hírhedt eseménye volt a homsteadi Szent Bertalan éj. Persze Powderlynek semmiféle igaza sem volt ebben az egész amerikai magyarság létét, egzisztenciáját fenyegető hadjáratban. Komlóssy napról-napra szembeszállt a 'Tribune' oldalán Powderly általánosító, igaztalan támadásaival s Napnál fényesebben kimutatta, hogy a be nem szervezett bányászok túlnyomó zöme szlovákokból áll. A nagyhangú szakszervezeti vezér terrorjával szemben ez a magános kiállítás imponált az amerikai közvéleménynek s igazságszeretetébe helyezte az okatlanul bojkottált magyarok ügyét.

¹⁰³ Ács Tivadar e tanulmánya Komlóssyval foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát használta vagy használhatta fel:

Turul, 1895. p. 37.

¹⁰⁴ Terence Vincent Powderly (1849–1924) amerikai szakszervezeti vezető (– a szerk. megj.)

És hogy biográfiát is adjak: komlói Komlóssy Miklós 1854. január 5-én, Debrecenben született. Itt végezte középiskoláit, majd a felsőkereskedelmi akadémiaát Budapesten. 1879-től 1884-ig Bécsben a debreceni István-malom vezér-ügynöke volt. 1887-ben ment Amerikába, előbb New Yorkba, majd Chicagóba. Itt szivarüzlettel próbálkozott s a Powderly-ügy csinált belőle újságíró. Tíz évi amerikai tartózkodása után hazajött s a debreceni Csokonai-nyomda tisztviselője, majd 1896-ban a debreceni kereskedelmi és iparkamara titkára lett.

*

Amerikában nem volt újságíró a neves pozsonyi lapszerkesztő *Janisch Antal*.¹⁰⁵ Legalább is tudtommal nem. Egyszerű bécsi takácsmester fiaként született, bölcsészeti doktor lett, s tanárnak készült. A bécsi háziezredben, a Deutschmeistereknél¹⁰⁶ szolgált 11 évig. Leszerelése után megnősült, orvosi diplomát szerzett, de mint gyakorló orvos nem sokra vitte. 1858–59-ben a 'Pester Lloyd' munkatársa lett. 1860-ban kivándorolt és az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban. Ezt a körülményt az Észak–Dél harcának kitűnő kutatója, Vasváry Ödön figyelmébe ajánlom. A polgárháború végén zászlóaljparancsnok volt. A pacifikálás után, New Yorkban orvosi gyakorlatba vágott, s igen szép vagyona tett szert. 1872-ben tért vissza Európába, szülei szülővárosában, Pozsonyban telepedett le, ahol négy év múlva, 1876. november 23-án – Amerikában szerzett tüdőbaja következtében – halt meg 66 éves korában. Pozsonyban a 'Kontrolé' című lapot szerkesztette. Két fia és két lánya maradt. Az egyik lánya a bécsi Burgtheater tagja lett, a másik is színésznőnek indult, de aztán egy karlsruhei gyáros kötötte be a fejét. Az egyik fia angol szolgálatban kereskedelmi tengerészkapitánnyá szegődött.

*

Ebbe a történelembe tartozik *Müller Ágost* szepességi emigráns is, aki Világos után Kaliforniába vándorolt és San Franciscóban, majd Londonban Molitor Ágost név alatt igen jónevű publicista volt. Kaliforniában – úgy látszik – megszédte magát, mert onnan Londonba költözött, s pénzváltó üzletet nyitott. Ez a

¹⁰⁵ Ács Tivadar e tanulmánya Janisch Antallal foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat használta vagy használhatta fel:

Fővárosi Lapok, 1876. No. 274.; Pressburger Zeitung, 1876. No. 366., No. 379.

¹⁰⁶ Deutschmeister Regiment = a volt császári és királyi hadseregben a bécsi háziezred neve (– a szerk. megj.)

vállalkozása azonban nem volt sikeres és visszatért San Franciscóba, itt is halt meg 1883-ban. Nemcsak angolul, de német nyelven is sok cikket írt. Azok a tanulmányok, melyek tollából a 'Földrajzi Közlemények' 1874, 1877, 1878 és 1881-es évfolyamában Alsó-Kaliforniáról, Nevada érclelőhelyeiről, Floridáról és Alaszkáról jelentek meg, bizonyítják, hogy Molitor igen képzett elme, főleg geográfus volt. A 'Vasárnapi Ujság' 1883. évfolyamának 8. száma közölte róla igen beható és nagy melegséggel írott nekrológot.¹⁰⁷

*

Ide tartozik a lengyel zsidóból magyarrá lett *Heilprin Mihály* író és publicista,¹⁰⁸ Szemere Bertalan miniszterelnök sajtótitkára, Amerikában az 'Evening Post' belső munkatársa. 1882-ben született a lengyelországi Piotrkówban. Gyerekéveit a gettóban élte, de így is megtanult 18 élő és holt nyelvet. 1842-ben jött Magyarországra, majd pár évvel később itt honosította magát és Miskolcon könyvárus lett. 1848-ban közhonvédként lépett a zászló alá. Innen emelte ki Szemere. 1849-ben Hamburgba menekült, innen Brüsszelbe, Párizsba jutott, ahonnan már egy év múlva ismét Miskolcra tért vissza könyvkereskedésének folytatása végett. A későbbi években a sátoraljaújhelyi zsidó iskolák igazgatója lett. Elunta ezt a mesterséget, 1856-ban Amerikába vándorolt, Philadelphiába, ahol előbb könyvkereskedői, majd tanítói tevékenységet folytatott. Később New Yorkba tért vissza s a New York-i magyar egyesület egyik vezető tagjaként említik fel az 1857-i évben. New Yorkban több tanulmányt tett közzé Platónról, Arisztotelészről és Mendelsohnról.¹⁰⁹ Univerzális tudását az amerikai könyvkiadók kamatoztatták, s társszerkesztője volt az Appleton-féle 'The New American Cyclopaedia'-nak.

*

¹⁰⁷ Ács Tivadar e tanulmánya Müller (Molitor) Ágosttal foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat használta vagy használhatta fel:

Karl Maria Kertbeny: *Alphabetische Namensliste ungrischer Emigration*. 1848–1864. Brüssel – Leipzig, 1864. Kiessling und Comp. p. 41.

Nekrológ. = *Vasárnapi Ujság*, 1883. No. 8.

¹⁰⁸ Ács Tivadar e tanulmánya Heilprinnel foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat használta vagy használhatta fel:

Karl Maria Kertbeny: *Alphabetische Namensliste ungrischer Emigration*. 1848–1864. Brüssel – Leipzig, 1864. Kiessling und Comp. p. 20.

Élettörténetét a budapesti 'Nemzet' 1888. évi 152. száma dolgozta fel.

Monográfia jelent meg róla és fiairól: Gustav Pollak: *Michael Heilprin and His sons a biography*. New York, 1912. Dodd, Mead. 540 p.

¹⁰⁹ Mendelsohn Mosesről van szó (– a szerk. megj.)

Ha már ebbe a felsorolásba fogtunk, szólni kell *Richtzeit Artur* kolozsvári hírlap-íróról is.¹¹⁰ *Richtzeit* a Maros-Torda megyei Nagy-Eresen látta meg a napvilágot 1872-ben. A szászrégeni gimnáziumban, majd a kolozsvári akadémián tanult. Ügyvédnek készült, hírlapíró lett belőle. *'Éhezve a világ körül'* című¹¹¹ Kolozsvárott 1902-ben megjelent munkájából tudjuk, hogy a kubai fegyveres intervenció híre lelkesítette fel az amerikai utazásra, mert tudósításával „újságírói leistung”-ot akart végrehajtani. Bécsben Thowert nagykövetnél jelentkezett az amerikai légióba való belépésre, de elutasítást kapott. Mr. Thowert igen udvariasan kifejtette, hogy idegenek toborzását az amerikai alkotmány nem teszi lehetővé, csak akkor, ha a kubai expedícióra elegendő számú amerikai ifjú nem jelentkezne. Márpedig azt az értesítést vette, hogy MacKinley felhívására tízezrek tolonganak a zászló alá. Hősünk nem akart szegényszemre visszatérni Kolozsvárra, hanem Hamburgba ment, s onnan a „Kaiser Wilhelm der Grosse”-n New Yorkba. Sok-sok koplalás után Mr. Fleischman „Wiener Restauration”-jában lett tányérmosogató. Ez a maga idejében híres étterem akkor a Broodway 10-es számú házában létezett. Nem bírta sokáig ezt a „zsíros” foglalkozást, sem fizikailag, sem lelkileg. Pár heti munka után éhen esett össze az egyik New York-i utcán. Rendőrök szedték fel. A városi kórházzal – ahová vitték – borzalmakat ír a könyvében.

Magas lázzal, gennyesedő sebbel kénytelen volt innen megszökni és a zsidó-kórházba, a Mount Sinai Hospitalba menekülni. Itt egy pesti származású orvos, dr. Moskovitz József vette gondos ápolás alá. Ebből a kórházból ismét a Houston streetre került. Hogy ez mit jelent, azt az öreg amerikás magyarok tudják. Itt volt Lefkovics kávéháza is, ahol magyar kártyával ugyancsak járta az alsós, a huszoney és a ferbli. A Houston street örökké hangos volt a magyar szótól, s aki ebből az egyébként vonzó környezetből nem tudott idejekorán kikerülni, örökre elveszett maga és családja számára. *Richtzeit*et is „utánvétellel” kerítették haza szülei, akik jómódú erdélyi földbérlok voltak.

Miután bejárta még Európa fontosabb fővárosait, Kolozsvárt telepedett le, s krajcáros lapot alapított. Még előbb Rennesben járt s a Dreyfuss-ügy főtárgyalá-

¹¹⁰ Ács Tivadar e tanulmánya *Richtzeit*tel foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrás-munkákat használta vagy használhatta fel:

Storfer Adolf József: *Zakata*. = *Nyugat*, 1913. No. 10.; Török Gyula: *Zakata*. = *Nyugat*, 1913. No. 11.

Magyar zsidó lexikon. Bp., 1929. p. 746.

¹¹¹ *Richtzeit Artur: Éhezve a világ körül*. Részletek egy útinaplóból. Kolozsvár, 1902. Gámán. 123 p.

sáról szenzációs tudósításokat küldött a pesti lapoknak. 1905-ben a 'Fáklya', majd az 'Őr' című lapot szerkesztette és igen sok novellát írt mindenféle névvel, névtelenül. A kolozsvári életnek emlékezetes alakja volt, mert sok párbajt vívott és a sajtópereknek sem volt híjával.

A New York-i magyar újságírás története nem képzelhető el *Kleinmann Zsigmond*¹¹² tevékenységének ismerete nélkül. Kleinmann a New York-i osztrák-magyar konzulátus titkára volt és komoly újságírói tevékenységet fejtett ki – hivatala mellett – a helyi magyar lapokban. 1884-ben vándorolt ki Budapestről, s New Yorkban halt meg 1895 júniusában.

*

A chicagói magyar újságírók legérdekesebbike – kétségkívül – *Királyfi Pál* volt.¹¹³ Ő az Amerikában „hobóvá” lett magyar újságírók koronázatlan királya. 1869-ben Budapesten született és 1882-ben vándorolt ki. Sok felé kódorgott, végül is Chicagóban telepedett meg és az ottani 'Herold' munkatársa lett. 1896-ban a chicagói hírlapírók és művészek klubjában egy Hurt nevű újságíróval – ugyancsak a 'Herold' munkatársával – fogadást kötött, hogy Chicagóból Budapestre gyalog kilencven nap alatt eljut. Hurt ugyanis azt állította, hogy az emberi láb a leghaszontalanabb szerszám az ember számára, mert ezzel a testrésszel soha nem lehet világhírnévre szert tenni. Királyfi ennek ellenkezőjére vállalkozott. A kikötés az volt, hogy útján senkitől sem szabad anyagi támogatást elfogadni és pénz nélkül kell elindulni. Május 18-án volt a start. Királyfi egy cent nélkül, esés és poggyász nélkül indult el. Útján különböző munkákkal, főleg ötletekkel szerezte meg a pénzt. Így Clevelandban két, a rendőrség által keresett csavargót juttatott a hatóság kezére, s ezért öt dollár jutalmat kapott. Útja Ohióból New Yorkig mindazonáltal nagy nélkülözések között ment végbe. New Yorkban bejárta a lapok szerkesztőségeit és kérte, hogy írják meg útjának a célját s azt, hogy a Broodway-on egész nap cipőt fog tisztítani, mindenkinek egy centért kipucolja a lábbelijét és ennek jövedelméből akarja megszerezni a hajójegy árát. Az ötletnek határtalan sikere volt, s az utcasarkon Királyfi – cipőtisztítás közben – egy nap alatt kétszáz dollárt szedett össze.

¹¹² Ács Tivadar e tanulmánya Kleinmann Zsigmonddal foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát használta vagy használhatta fel:

Nekrológ. = Vasárnapi Ujság, 1895. No. 26.

¹¹³ Ács Tivadar e tanulmánya Királyfi Pállal foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat használta vagy használhatta fel:

Budapesti Hirlap, 1896. No. 221., No. 226.; Uj Idők, 1896. No. 35.; Pesti Hirlap, 1896. No. 252.

Másnap már a hajón ült, de itt is munkát vállalt. Koppenhágában báró Sautenberg különböző szolgálatok fejében egy kiló cigarettával jutalmazta, amit ő természetesen nyomban értékesített. Stettinben egy borkereskedőnél pár napig éjjeliőr volt. Berlinben a 'Berliner Tageblatt' szerkesztőségében egy pár jó viccet mesélt el, s ezért honoráriumot kapott. Drezdában a 'Neueste Nachrichten' szerkesztősége a kiadóhivatali kirakat számára megvásárolta Királyfi rongyos cipőit, s ennek az árával jutott tovább. Később idehaza igen elterjedt, főleg szépirodalmi munkásságot fejtett ki és igen figyelemreméltóak azok a cikkei, amelyeket a hazai lapokban az amerikai életről írt. A chicagói 'Szabadság' ugyan megtagadott vele minden közösséget és az 1896. évi 33. számában azt írja róla, hogy Királyfi sohasem volt Amerikában újságíró, ez azonban elfogadhatatlan, bár tudjuk, hogy egyes amerikai, rosszmájú szerkesztőknek meg van az a szokásuk, hogy a körükből eltávozott kollégájukat a hazai közvélemény felé dezavualják.¹¹⁴

*

Ebbe a sorba tartozik *Miskolczi Henrik* színész,¹¹⁵ majd hírlapíró is. Eredetileg Weismannak hívták és Miskolcon született 1860. november 27-én. Az ottani evangélikus gimnáziumban tanult, majd 1879-ben színésznek csapott fel, s Latabár Dezső társulatával bejárta Kolozsvárt, Aradot, Kecskemétet és sok más vidéki várost. 1881-ben Törökbecsén maga is önálló társulatot alakított, azonban ez az első vállalkozása sem sikerült, mint ahogy utána sok egyéb más kísérlete sem. 1885 tavaszán szüleivel vándorolt ki és New Yorkban telepedett le. 1887-ig az 'Amerikai Nemzetőr'-t szerkesztette, előbb névtelenül, később nevének feltüntetésével. A honvágý azonban nemsokára hazahozta, s Kolozsvárt lett az 'Erdélyi Híradó' helyettes szerkesztője. Egy évre rá ismét színigazgató lett és Désen és Székelyudvarhelyen szerepelt társulatával. Innen került a budapesti Vígszínházhoz, majd a 'Képes Családi Lapok' főmunkatársa lett. A későbbi idők folyamán egy egész sereg hetilapot szerkesztett, így a 'Hétfői Lapok'-at, a 'Magyar Zenészek Lapjá'-t, a 'Magyar Kiállítási Közlöny'-t, a 'Telefont', a 'Vasárnap Lapok'-at, a 'Nemzetközi Művészeti Szemlé'-t, a 'Vasárnap'-ot és az 'Illusztrált Lapok'-at.

¹¹⁴ Dezavual = megcáfol, meghazudtol

¹¹⁵ Ács Tivadar e tanulmánya Miskolczival foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát használta vagy használhatta fel:
Lakatos Ottó: Arad története. 3. köt. Arad, 1881. Gyulai ny. p. 70.

Miskolczi Henrik beszámolója

Ezeknek az Amerikát járt magyar újságíróknak a beszámolóit nélkül aligha képzelhető el az amerikai magyar életnek történeti szempontból való rekonstruálása. Különböző években, különböző embereket látnak az amerikai magyar életben, különböző célokkal. Igen érdekes éppen Miskolczi Henrik beszámolója.¹¹⁶

*

Midőn Amerikába vándoroltam – írja a tengerentúli magyarokról – sok sötét képet olvastam ott élő honfitársainkról, de köztük élve csakhamar rájöttem, hogy a lapok útján elterjedt történetek közt több a mese, mint a való. Különösen az amerikai hírlapok minden valószínűtlen történet hőseül egész előszeretettel a „hungaryan”-t használják. Sőt egyszer a budapesti születésű Pulitzer lapja, a „World” egy rémes gyilkosság tetteséül valami Vinbeker nevű magyart említett. A név már maga sem magyar hangzású, s mint utóbb kiderült: a gyilkos – ki ízekre vagdalva áldozatát egy úti bőröndbe rejtette és az „Adanis Express” útján St. Luisba küldte – svéd születésű volt, aki Magyarországnak még hírért sem hallotta. A magyarokra, hiába tagadnók, külföldön hamar ráfognak minden rosszra.

A kivándorlók, vagyis a bevándoroltak az East Houstonstreet környékén, az ún. „Magyar negyedben” húzzák meg magukat, s mintegy törzsüket képeznek. Sarkhibául róható fel nekik, hogy a viszály és torzszalkodás – a mi ősi szokásunk szerint – folytonos köztük. Ha egynek ép kabátja van, a másik hamar leirigyli róla, ha jó falatot kap: kinézi tányérből. Azután – egek ura – milyen nagy az úrhatnáság! Majd mindegyik jobban pöffeszkedik, mint a szomszédja; ha Mr. Pál tíz dollárt keres, már félvállról tekint Mr. Istvánra, aki esetleg csak kilenc dollárt kap hetenkint. Magas tetejű kalap, „fulldress” (szalon öltöny) és lakk cipő járja, ha „nyikorog” is, ami tudvalevőleg azt jelenti, hogy nincs kifizetve. Babiloni élet uralkodik e kis világban, s ennek következtében, aki csak ép bőrrel teheti, az East helyett a West-be húzódik. New York West oldalán már békésebb elemek laknak: legtöbbször olyanok, kiket vasszorgalmuk valamicskéhez juttatott, mert ezeket is csak „jómódúak”-nak lehet nevezni. A gazdagság Amerikában kerek 5 millió dollárocskával kezdődik. Ennyi parázs pénzzel azonban egy magyar születésű sem tengeti napjait az Újvilágban.

A West oldalon lakó magyarok nagyobb zöme citizen (polgár) és ugyancsak siet amerikaiasodni. Hja, nem hiába mondja a német költő: „über die Schranken

¹¹⁶ Megjelent: Fővárosi Lapok, 1889. No. 141.

andere Gedanken!” Nem minden fájó emlék nélkül kerülve ki az East tájékaról, mit sem gondolnak többé az elhagyott magyarsággal és édes-keveset törődnek honuk állapotjával. Minthogy a legrosszabb aratás is hoz tiszta búzát, a tengerentúli magyarok közt is akad, aki érdeklődik a folyton növekvő magyar elem iránt és ki megérdemli, hogy itt a vonal alatt nevüket nyomdafestékkal befeketítsem:

Dr. Gerster Árpád (1848–1923) az első jó magyar New Yorkban. Kassai születésű, a hírneves Gerster Etelka énekművésznő bátyja.¹¹⁷ Kb. tíz éve él Amerikában, de ez idő alatt úgy hírnévben, mint vagyonban, rohamosan gyarapodott. Hírneves operációinak köszönheti ezt, mert kiváló sebész s ennek következtében több kórháznak, s ezek között a kitűnő „Mount Sinai Hospital”-nak főorvosa. Műteteit 50–100 dollárral fizetik s szerény, de csínnal berendezett 25. utcai házába messze vidékről érkeznek. Gerster barátságos, előzékeny modorú, középkorú férfiú, ki bár felföldi hanglajtással beszél, szívében a legkiválóbb magyar. A „Magyar Társulat”-nak már megalakulása óta tevékeny elnöke és koránt sem mondok nagyot, ha azt állítom, hogy nélküle e jótékony intézet, mely a szegény bevándoroltaknak tanácsot, útbaigazítást nyújt, a betegeket gyógyíttatja és esetleg hazájukba visszavágyódnak némi pénzsegélyt is ad, már régen megszűnt volna. Dr. Gerster nem röstell az amerikai házaknál könyöradományokat gyűjteni e társulat céljaira és utóbb is egy nemrég tervbe vett magyar bank és váltóüzlet felállításához majdnem 2.000 dollárt gyűjtött. Nagyon dicsérendő, hogy tömördek elfoglaltsága dacára is jut ideje az amerikai magyarság nagyon is hátramaradt ügyén segíteni.

Malocsay Ferenc ügyvéd még a rég bevándorolt magyarok közül való. Ő '49-ben az emigráns magyarokkal vándorolt Amerikába. Még egészen fiatal, 18 éves legényke volt, midőn az Újvilág földjére lépett. Nagyváradon lakó szüleit és rokonait a forradalom vihara száz felé dobta, s így otthonról semmi segélyt nem várhatva, önerejére volt utalva. Minthogy mestersége nem volt, a szükség a kőművesi munkához hajtotta és sok ideig hordta a nehéz köveket és tolta a homokkal teli talicskát négy dollár heti bérért. Egy év múlva pékműhelybe került, hol a sós kifliket árulta; majd midőn megtanulta az angol nyelvet, „railroadman” (vasutas) lett, mely állásában nagy nehezen annyi összeget szerzett, hogy könyveket vásárolhatott és azokból megtanulta az amerikai törvényrendszert és a „Law Institute”-ban, három évi vasszorgalom után, letette a lawyer (ügyvédi) vizsgát. Mint ügyvéd sikerrel működött, legtöbbször a magyarok ügyeit védte s néhány

¹¹⁷ 1850-ben született a harmadik testvér, Gerster Béla, akiről a Korinthoszi-csatorna kapcsán esik szó a jelen kötetben (*–a szerk. megj.*)

évi gyakorlat után, Newark közelében szép birtokot vásárolt magának. Majd 1875-ben megnősült, s angol születésű neje több gyermekkel ajándékozta meg. Malocsay a kezdetek óta élénk részt vett a magyar ügyekben. A Kossuth kísérete által alapított egyletnek is többször elnöke volt. Mint a demokrata párt vezére, jó névvel bír. Gyakran politikai szerepet is játszott. A szegény sorsú magyaroknak ingyen tanáccsal szolgált. Több évig a Magyar Társulat jogvédője volt. A múlt évben betegeskedett, de ez évben már egészségesen iddogálja Karácsonyi és Kmetz borpincéjében az importált szomorodnit, melynek ivása közben sokszor elszomorodik, ha eszébe jut a szép 1848 és a már rideg 1889.

Korbay Ferenc, aki a West 18-dik utcában a kor igényeihez mért ének- és zeneiskolával bír, mint a nemzeti színház volt énekese került New Yorkba, ahol megismerkedett a fiatal Ravasz Ilona zongoraművésznővel és őt nőül vette. New Yorkban ének- és zeneiskolájuk van, mely mindig tömve tanítványokkal. Munkácsy Mihály tiszteletére, ki New Yorkban jött 1886-ban, midőn mesterműve „Krisztus Pilátus előtt” a Tabernacleban ki volt állítva, nagyszerű estélyt rendeztek, hol úgy az amerikai, mint a magyar előkelőség megjelent. E művészpár látásból nem nagyon érdeklődik az ottani magyarok ügye iránt és ünnepeiken is ritkán vesz részt, de szívükben hívek hazájuk iránt, és gyakran ábránddal eltelve emlékeznek meg a regényes fekvésű budai hegyekről.

Dr. rev. Kohut Sándor, az egykori híres izraelita rabbi, amelyen nehezen tudott kezdetben hozzászokni az amerikai különleges viszonyokhoz, épp oly könnyen felejtette el hazáját. A Beekman Placen csinos kétemeletes házzal bír, hol csupán az irodalomnak szenteli magát, mert mióta Amerikában él (kb. öt éve) egy nagy terjedelmű munkán dolgozik, mely állítólag a magyar tudományos akadémia megbízásából készül. Első nejét, egy igazi magyar asszonyt, bevándorlásának második esztendejében elrabolta tőle a halál. A mostani neje írlandi. Nem tudom, ő e az oka, vagy a nagy munka, de a magyar ügyektől feltűnően visszahúzódik. New York-i magyarjaink nem valami rokonszenvvel viseltetnek iránta. Akik pedig az 1885-iki első magyar népünnepélyen tartott hazafias beköszöntő beszédét hallották, mely telve volt honfiúi tűzzel, ma már teljesen elítélik. Hitközsége amerikai yankeekből áll.

A régi gárda tagjai közül, kiket a forradalom hajótörése sodort Amerikába, már csak néhányan élnek New Yorkban:

Mayer A. D. kinek virágzó borüzlete van New York legélénkebb forgalmú utcájában a Broodway-on, már alig tud magyarul, bár a jó öreg bácsinak koránt sem lehet a szemére vetni, hogy ne volna jó magyar. Borpincéjében mindenki, ki magyarnak vallja magát, szívesen látott vendég, s ritka kérelmező, ki segély

nélkül távozna helységéből. Minden magyar irányú vállalatot erkölcsi és anyagi tekintetben egyaránt támogat. A „Magyar Társulat”-nak buzgó pénztárnoka.

Semsey Károly, ki a forradalomban Klapka tábornok alatt tevékeny részt vett s őrnagysáig vitte, sok ideig küzdelemteljes életet folytatott New Yorkban. Tízféle mesterségbe is fogott, de egyénél sem volt szerencséje. Volt carpenter (ács), paperhanger (tapétázó), gardner (kertész) s még jó Isten tudja micsoda? Utóbb vine-agent (borügynök) lett a Mayer bácsi boraival, de itt sem mosolygott rá a szerencse istenasszonya, míg végre befolyásos politikai barátai révén a Casel Gardenbe került clerk-nek (írnoknak), s ott rövid időn hasznos taggá lett. A „greemhorn”-ok áldhatják, hogy ott működik, mert kiváló barátot nyertek benne az eddig veszélyes kikötőhelyen.

Russits József ki szintén a 49-iki bús időben vitorlázott az Újvilágba, majdnem a legjobban bírja magát a New York-i magyarok között. Kassai születésű, egyszerű szücsmester, ki vas szorgalma által, de különösen az 1861-iki polgárháború alatt kieszközölt szállításai által annyira vitte, hogy ma az egyik legélénkebb kereskedői utcában, a Mercer streeten, a 73–77-es számú házakat sajátjának mondhatja. Ott gyönyörűen berendezett szücsárú üzlete is van. Vagyonát pár millió dollárra becsülik. A magyar ügyeket azonban, sajnos, nem a legmelegebben támogatja.

’49-diekiek közül vidéken is laknak néhányan. *Varga Ferenc*, ki County Court House Leonban, Decatur County Jowa-államában közbecsülésben, nagy tiszteletben áll. Sok ideig érdekes cikkeket írt az ’Amerikai Nemzetőr’-ben, de mivel a lap demokratikus irányt vall, s ő mint minden 49-diki magyar, erős republikánus programot követ, megvonta szellemi támogatását, sőt még a tiszteletpéldányt is visszaküldte. „Nem akar Tisza-irányú lapot olvasni” – így írta utolsó levelében.

Rózsaffy E. Mátyás, aki állítólag Kossuth titkára lett volna, Washington D. C.-ben lakik, hol a republikánus kormány alatt a statisztikai osztályban működött, de Cleveland Crover demokratikus elnöksége alatt „Patent office”-ből tartotta fenn magát. Lehet, hogy most, midőn Harrisan Benjamin republikánus programmal jutott az elnöki székbe, újra visszanyeri állását, hol tagadhatatlanul sok szolgálatot tett az Amerikában élő magyarságnak.

Black József, a clevelandi magyarság patrónusa, még a harmincas években ment Clevelandba, hol mint füttyülő házaló kezdte és ma már a „Black et Comp.” cég alatt négy emeletes női felöltő gyára van, melyben legtöbbször magyarok. kb. 3–400-an nyernek foglalkozást. Erős republikánus létére Clevelandba kinevezték osztrák-magyar konzulnak, de ez állásában csak rövid ideig maradhatott, mert az ’Oesterreichisch-Ungarische Zeitung’-ban megjelent forradalmi irányú

cikke miatt visszahívták. A clevelandiak bizonyára nagy örömmel üdvözölték visszatértét, mert minden ügyüknek lelkes barátja és nélküle észrevehető álmos-ság ömlött el a clevelandi társaságban. Ő rendezte az 1887. évi első magyar nép-ünnepélyt, mely fényével minden eddig tartott más ünnepélyt elhomályosított. Csupán Black Joenak (röviden így nevezik) kb. ötezer dollárjába került ez az egyetlen nap.

A San Franciscói „Hungarian Block”¹¹⁸ Czapkay Lajos Róbert

A kaliforniai metropolisz szívében áll a „Hungarian Block”. Azaz, hogy csak állt. Az 1906. évi földrengés romba döntötte, de a kaliforniaiak öntudata ma is változatlanul „Hungarian Block”-nak nevezi „Frisco” legbensőbb részét. Ma már óriási felhőkarcolók állnak a négy utca által határolt városrészben, millió és millió dollárt ér itt egy házhely és Kaliforniában már senki sem emlékszik arra, hogy a világváros legsűrűbben lakott részét miért is hívják „Hungarian Block”-nak?

A „Hungarian Block” elnevezés San Franciscóban asszociálódott a „belváros” fogalmával, s ahogy Londonban nem jut eszébe senkinek gondolkozni azon, hogy miért hívják Londonnak csak egy részét Citynek, mikor egész London is az, annyira nem jut eszébe senkinek a Csendes-óceán partján, hogy miért is hívnak egy világvárosi részt hosszú évtizedek óta „Hungarian Block”-nak, mikor ezekből a kezdeti évekből alig emlékeztet valami a magyarokra, ha csak nem Haraszthy Ágoston neve, aki tokaji szőlővenyigével beültette az Andok nyugati lejtőjét és egyik legnagyobb jótevője volt a csillagos lobogó legnyugatibb államának.

Pedig a San Franciscói „Hungarian Block” elnevezésének érdekes eredete van. Egy nagy magyar emléket idézi fel, akinek élete, sorsa éppen olyan érdekes, mint Suteré, „Kalifornia császára”-é. Ez a magyar: kisszebeni Czapkay (Czapkay) Lajos Róber (szül.: 1818) orvosdoktor, aranyásó, észak-amerikai követ, tőzsdefező — egy személyben. És magyar szabadsághős! 1850-ben menekült ki az országból, mert Világos után halálra keresték. A menekülésnél nem volt szerencséje, mert Oderbergben felismerték és az osztrák zsandártiszt így vigasztalta: „Nagyon sajnálom, hogy Önt egy kicsinyt vasra verve fogom Bécsbe küldeni”. Így jutott tehát Bécsbe, ahol fogságra vetették, de a porosz demokrata klub vesztegetéssel megnyitotta börtöne ajtaját. Osztrák földön való bujdosása közben találkozott Asztalos őrnaggyal, Arad hős védelmezőjével, akivel együtt Hamburgnak vették útjukat, mert ez a Hansa-város nagy örömmel fogadta Kossuth katonáit. Nagy magyar kolónia gyülekezett már itt, élén gróf Bethlen Gergelyvel és Czecz (Czetz) ezredessel. Czapkay azonban nem telepedett itt le, ha-

¹¹⁸ Forrás: Ács Tivadar: A sanfranciscoi „Hungarian Block”. In: Ács Tivadar: Akik elvándoroltak. Bp., 1940. Szerzői kiadás. Nyomta: Kapisztrán ny., Vác. pp. 37–40.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát vette, illetve vehette alapul: Koós Ferenc: Czapkay Lajos, észak-amerikai konzul Romániában. = Hazánk és a Külföld, 1867.

nem tovább folytatta útját Londonba, innen New Yorkba, ahová igen viharos tengeri utazás után 1850. május 9-én érkezett meg.

Igen rövid idő alatt tökéletesen megtanult angolul. 1852-ben maga után hozta menyasszonyát, Péter Magdolnát, aki boldog házasságukban két gyermekkel ajándékozta meg. Időközben Philadelphiába költözött családjával, ahol orvosdoktori oklevelet szerzett. Ez idő tájt tört ki a kaliforniai aranyláz. Czapkay maga is bányászatra adta a fejét és az aranyásók eldorádójába, Marysvillébe utazott. Alig egy heti ott-tartózkodása után ez a deszkaváros porig leégett és a tűzvész martaléka lett Czapkay minden ingósága. A magyar pionírok szívósságával tovább folytatta az aranyásást és igen szép termésarany hömpölyöket mosott ki, amelyektől azonban nem volt szíve megválni. Később, 1865. augusztus 2-án, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pozsonyi vándorgyűlésén Kubinyi Ágoston, a Magyar Nemzeti Múzeum nagynevű igazgatója mutatta be ezeket a termésarany-rögöket.

Mikor az aranymosás már nem biztatott nagyobb eredménnyel, Czapkay San Franciscóba vándorolt, ahol orvosi rendelőt nyitott. Tíz évig praktizált és ez idő alatt óriási vagyonra tett szert. Ekkor szerezte meg a város belső negyedét és építette meg egy stílusban tartott bérházait a „Hungarian Block”-ot.

1864-ben elfogta a honvágy. Ezt egy tragikus esemény is előidézte: mindkét gyermeke meghalt. Előbb Philadelphiába tért vissza, innen Európába. Ugyanis a washingtoni kormány Czapkayt – kaliforniai barátainak ajánlására – a stettini¹¹⁹ vilákiállítás amerikai kormány megbízottjává nevezte ki. Ez a vilákiállítás a német államok között 1864-ben létrejött Zollverein folyományaképpen igen nagyarányú esemény volt. Stettinből Bécsbe jött, ahol a halálra keresett emigránst Ferenc József magánkihallgatáson fogadta és elkobzott birtokait visszaadni rendelte. Császári pátenssel a zsebében Czapkay hazajött és visszaszerzett birtokait szétosztogatta rokonai között. Innen diplomáciai küldetésben tovább utazott Romániába és Callimachi miniszterelnökkel és Karl Hohenzollern¹²⁰ fejedelemmel tanácskozást folytatott Románia állami szuverenitásának elismertetéséről és az Unió diplomáciai és konzuli képviselőtének felállításáról. Az alig öt éves fejedelemség az észak-amerikai Unió elnöke, Abraham Lincoln legátusaként érkező Czapkayt igen nagy tisztességgel fogadta.

Diplomáciai missziója befejezése után Czapkay bejárta még Törökországot és Olaszországot. Turinban meglátogatta még Kossuthot és 1866 elején visszatért Pestre, majd április 28-án Liverpoolban hajóra szállt és május 9-én Washington-

¹¹⁹ Ismert lengyel elnevezése: Szczecin (– a szerk. megj.)

¹²⁰ A későbbi I. Károly (– a szerk. megj.)

ban – az időközben meggyilkolt Lincoln utódjánál – Andrew Johnsonnál jelentkezett. Az elnök őt bízta meg az Unió diplomáciai és főkonzuli képviseletével Romániában, majd pár hónap múlva Szerbiában is. Kinevezését a kongresszus június 30-án meg is erősítette, de hivatalát csak a következő évben, 1867. május 1-jén foglalta el Bukarestben, s ugyanabban az évben ismét ellátogatott Budapestre is. Három évig képviselte második hazáját Romániában és a Balkán államaiban. Hazautazott, hogy vagyona nagy részét jelentő San Franciscói „Hungarian Block”-ot értékesítse. Több mint egymillió dollárt vett be házainak értékesítéséből és ezzel a pénzzel rount tervezett a bányabörzén, a Stock Boardon, de rajtavesztett. Egész vagyonát egy nap alatt elveszítette, úgyhogy újból praktizálni kényszerült. Érezte azonban a szerencse tökéletes elfordulását. Barátai elhagyták, betegek többé nem keresték fel és teljesen elszegényedve 1882. május 27-én halt meg San Franciscóban, abban a városban, ahol „Kalifornia császára” mellett ő volt a leggazdagabb ember.

Bölöni Farkas Sándor utóda, Kovács János¹²¹

A magyar–amerikai kapcsolatok történelmének egyik legfontosabb fejezete kezdődött Kovács Jánosnak, a kolozsvári unitárius kollégium tudós tanárának 1882-i amerikai útjával. Az erdélyi unitárius egyházkerület tanácsa küldte ki az amerikai unitáriusok az évi saratogai konferenciájára, hogy egyfelől átadja a világ legrégibb episkopalis-presbiteri unitárius vallásközösségnek üdvözlét az Újvilág unitárius protestánsainak, másfelől kibővítse és elmélyítse azokat a kapcsolatokat az amerikai unitáriusokkal, amelyeket a felejthetetlen Bölöni Farkas Sándor kezdeményezett, de csak az amerikaiak folytattak. Az erdélyi unitáriusoknak ez az amerikai megjelenése messze hangzó kihangsúlyozása volt annak a mély vallásfilozófiai kultúrának és hagyományokban gyökerező demokráciának, mely jellemzőibe Erdélyt már a XVI. században az emberi közösségi szervezetek mintá államává tette s ahová Channing népe lélekben épp úgy elzarándokolhat, mint a hívő mohamedán a mekkai kábához, vagy Washington népe Arlingtonba. Dávid Ferenc mártírumsága, ha nem tisztán az érzelmek húrjain érvelünk s merjük értékeinket és szellemi forradalmainkat a világ szemébe tární, merészségében és felszabadulásában felér a nagy francia forradalom minden vívmányával s talán még több is. A lélek felszabadulása a történelmi fejlődés számára van akkora erődítmény, mint a Bastille és ennél erősebb.

Az erdélyi unitáriusok amerikai reprezentálására lámpával sem lehetett méltóbb embert találni, mint az egyszerű lófő Kovács Jánost. Tudós és hívő volt. Istenhitében szublimált kultúrája épp úgy mutatja az évszázados protestáns kultúrát, mint az udvarhelyi fenyvesek kultúrasóvárgástól megittasodott szálfáit, az örök Erdély oszlopait. Maga is egy ilyen szálfá volt. Fiátfalván¹²² született, 1846. augusztus 8-án. Tanítója, Darkó József lelkes rábeszélésére atyja beadta a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba, 13 éves korában már maga tartotta el magát, V. gimnazista volt, mikor már tanított az elemi iskola III. osztályában. VII. gimnazista korában már jól tudott angolul és nem tűnik fel csodálatosnak, ekkora szívósság láttán, hogy egyházi főhatósága 1870. január 30-án, mint pap és tanárjelöltet megválasztotta és a londoni Manchester New Collegebe küldte tanulmányai folytatására. Előbb még egy fél évet a zürichi egyetemen töltött, hogy hallgassa Keim, Kym, Heidenheim, Scheer és Behn-Eschenburg előadásait.

¹²¹ Forrás: Ács Tivadar: Bölöni Farkas Sándor utóda. = Láthatár 11 (1943) No. 11. pp. 242–249.

¹²² A falu 1952 óta Székelykeresztúr része, Hargita megyéhez tartozik (–a szerk. megj.)

1872 júliusáig a Manchester New Collegeben tanult, hazajöve tanárrá választották a kolozsvári unitárius gimnáziumban. 1873-ban az itteni egyetemen az angol nyelv és irodalom lektora lett. Széleskörű tudományos működést fejtett ki 1905-ben bekövetkezett haláláig.¹²³ A vadvirág-gyűjtő Kriza János püspök leányát vette nőül, de korán elvesztette, s még előbb két serdülő fiát is.

Kiváló tulajdonságai arra képesítették, hogy ősrégi egyházának legméltóbb reprezentánsa legyen az angolszász világban. Egyházi főhatósága két fontos képvisellel bízta meg. Az első megbízás az volt, hogy képviselje a magyarországi unitáriusokat a Brit- és Külföldi Unitárius Társulat 1881. évi közgyűlésén. Útját Felső-Olaszországon át tette meg azért, hogy itt találkozzon az unitárizmus szabadelvű harcosával, Ferdinando Braccifortival és Turinban Kossuthtal. Londoni útjának eredményeként az unitáriusoknak ez a hatalmas szellemi központja lehetővé tette, hogy az erdélyi teológusok a Manchester New Collegeban folytassák tanulmányaikat, száz angol fontos stipendium mellett. Azonkívül évi segélyt biztosítottak a budapesti unitárius egyházközség megalakulása esetére. Ez az első kiküldetése nagyon szép erkölcsi és anyagi eredménnyel végződött, de jelentőségében és eredményeiben messze túlszárnyalja a második kiküldetése Amerikában. Az amerikai unitárius társulat elnöke levelében így írt Kovács János amerikai útjáról az erdélyi unitárius egyházkerület konzisztóriumához:

„Kovács tanár távozása arra indít engemet, hogy kifejezzem a mi unitárius társulatunk nagy meglepedését az Egyesült Államokban az ő látogatása felett, valamint azt is, hogy mi igen jó dolognak tartottuk magunkra nézve, hogy Önök oly hosszú időre nélkülözhatték öt fontos állomását. 38 különböző templomunkban beszélt és mindig nagy sikerrel, mégpedig olyan templomainkban, melyek jobbára nagyobb városainkban vannak. Ezenkívül sokszor beszélt még kevésbé hivatalos módon és csaknem megszámlálhatatlan alkalommal érintkezett a mi népünkkel társaskörökben. Valóban látogatása semmi esetre sem volt pihenési idő, sőt inkább nagy értelmi és szellemi tevékenységből állott. Az öröm mellett, melyet nekünk Kovács tanár jelenléte és szavai szereztek, az ő látogatása nagymértékben befolyt arra is, hogy élővé tegye a mi hitünket azon nagy igazságok iránt, amelyeket hirdetünk s hogy azok iránt még hívebbekké legyünk.”

¹²³ Összegyűjtötte apósa, Kriza János költeményeit, amelyeket a Kisfaludy Társaság 1893-ban adott ki. Egy ideig társszerkesztője volt a Keresztyén Magvetőnek. Ő adta közre John Paget életírását (Lásd: Paget János életrajza. Kolozsvár, 1893) – *a szerk. megj.*

Kovács János útját Amerikában és itt nagyon sokan méltatták. Az amerikai hit-testvérek, tisztán az ő személyes varázsának hatása alatt mintegy 32 ezer forintot gyűjtöttek, hogy ennek a kamataiból Kolozsvárott az unitárius gimnáziumban két tanári széket szervezzenek egy jótékony hölgy, Richmond asszony és a nagy amerikai unitárius hitszónok, Channing nevének tiszteletére. Mindazok a méltatók, akik felismerték az ő kiküldetésének és eredményeinek jelentőségét, nem ismerték és nem ismertették az ő amerikai útjáról szóló jelentését, amelyet az egyházkerület tanácsához adott. Pedig ez a fontos okmány valóban megmutatja azt a hatást, amelyet Kovács János féléves amerikai tartózkodása alatt az amerikai protestánsok körében elért, így jó szolgálatot teszünk, ha a magyar-amerikai kapcsolatoknak ezt a fontos dokumentumát, itt közreadjuk.

*

Kovács János jelentése 1882. augusztus 27-től 1883. március 7-ig tartó amerikai útjáról az erdélyi unitáriusok egyházkerületi tanácsához

Méltóságos és Főtisztelendő E. K. Tanács! Van szerencsém amerikai utazásomról s ottani működésemről hivatalos jelentésemet megtenni. Előre kijelentem, hogy kizáróan küldetésemre vonatkozó egyházi és vallásos színezetű dolgok elősorolására szorítkozom; mert különben nagyon hosszúra nyúlnék jelentésem. Ezúttal tehát egyszerűen és híven előadom, hogy: hol jártam, mit csináltam s minő anyagi és erkölcsi eredménye lett küldetésemnek. Szerzett tapasztalataimat időnként egyházi folyóiratunkba közzé fogom tenni.

Utamra **1882. aug. 27-én** indultam el. Augusztus 28-án Budapestre érkezve, a vallás és közokt. m. kir. miniszter, Trefort Ágoston úr őrnagyméltóságánál kihallgatáson voltam, ki az egyetemi szabadság időmegadásán kívül abban a kiváló szerencsében is részesített, hogy 1883-82. eln. sz. alatt az amerikai tan- és nevelőintézetek előljáróságai és igazgatóihoz ajánlólevelet adott, felkérve az illetőket, hogy az ottani tan- és nevelésügyi viszonyok tanulmányozásában engemet támogatni szíveskedjenek. Egyszermind örömet fejezte ki amerikai hitrokonainkkal való összeköttetésünk s utazásom felett. Mondanom sem szükség, hogy e miniszteri ajánlólevél igen jó benyomást tett amerikai hitrokonainkra, nekem pedig az alkalmat még kedvezőbbé tette a jeles tanférfiakkal való megismerkedésre.

Augusztus 29-én reggel elindultam Bécsbe, hol Brace Károly kedves barátom (New Yorkból) előleges megállapodásunk következtében reám várakozott,

hogy együtt utazzunk; de minthogy Kolozsvárról való elindulásom napján Londonból sürgöny érkezett, hogy szept. 1-jén okvetlen ott kell lennem: útitervünket meg kelle változtatni s így Brace úrral csak Nürnbergig mehettem. Augusztus 30-án délben hagytam el Bécset s Lincz, Passau, Regensburg, Nürnberg, Köln, Lüttich, Genf, Ostende és Dover városokon át, sehol meg nem állva, 42 órai utazás után szept. 1-jén reggel szerencsésen, de rendkívül kifáradva, megérkeztem Londonba. A kedves Hunter úrhoz szálltam. S aztán siettem az unitár. Társulat titkári hivatalába, hol nagy örömmre megtudtam, hogy Liverpoolból nem szept. 2-án, hanem 6-án kell indulnom a hajóval. A gyors utazás annyira kimerített volt, hogy aligha folytathattam volna azonnal utamat, Chalmers barátomat előre fölkértem volt, hogy váltson jegyet számomra, ki aztán értesít egy levélben, melyet a titkári hivatalba küldött, hogy a jegyet megváltotta, azért a 60 frt. előleget letette, a hajó szept. 6-án indul s addig menjek hozzá Wakefieldbe pihenni.

A titkári hivatalban találkoztam Marchal Spears s Clayden szerkesztőkkel s jó ismerőseimmel. Az utóbbi 1880-ban, mint az angol unitár. Társulat küldöttje jelen volt Saratogában a „Nemzeti Conferentián” – s így tőle sok értesülést nyertem.

Találkoztam továbbá a mi régi Dall barátunkkal, ki nagyon örvendett a képviseltetés eszméjének s véletlenül éppen akkor jött oda Hidder Henrik is, az amerikai unitár. Társulat elnöke, ki örült, hogy már Londonban megismerkedhettünk s felette sajnálta, hogy nem utazhatunk együtt, mivel ő 9-én volt indulandó.

Szeptember 2-án az amerikaiak által küldött útiköltséget átvéve s életemet a tengeri útra biztosítva, elindultam Wakefieldbe, mely mintegy 4 órányira van Londontól; ott szeptember 4-én vasárnap az unitár. Atyafiaknak prédikáltam s 5-én átmentem Liverpoolba. Chalmers barátom vendégszerető házánál teljesen kipihentem az út fáradalmait, s így jó egészségben, habár nagy aggodalmak között szálltam szept. 6-án az Atlanti Óceánra, hogy a Cunard Line-on az „Allepo”-hajó Bostonba szállítson. A távolság Liverpool és Boston között mintegy 3001 angol mérföld, s rendes körülmények között 9–10 napig tart az utazás. A New Yorkból járó hajók sebesebben mennek; de azokra nem lehetett jegyet kapni az idő rövidege miatt; s csakis a Chalmers szívességének köszönhető, hogy ide is kapott arra az időre. Folytonosan rossz és viharos időnk lévén, utunk 12 s fél napig tartott. Én 10 napig annyit szenvedtem, hogy egy egész életre elég lenne. Az idő alatt sem olvasni, sem írni nem tudtam. Az utolsó napokban betegséget még növelte az az aggodalom is, hogy talán el is késtem a gyűlésről s így hiába tettem meg a hosszú utat. Mint egy vigasztaló és bátorító angyal, olyan volt ne-

kem e kétségbeejtő helyzetemben dr. E. P. Peabody kedves hitrokonunk s a Harvard-egyetem jeles tanára. Éppen akkor tért haza két évi távolléte után Európából. Vele s szeretetreméltó leányaival már az első nap megismerkedve, úgy tekintettek, mint a család tagját s kimondhatatlan szívességgel voltak irányomban, melyért itt is határtalan tisztelem s hálaérzelmeimet kívánom nyilvánítani. Dr. Peabody megismertetett az amerikai szokásokkal, nevelésügyi viszonyokkal; másfelől nekem is kedvező alkalom nyílt ötlet a mi ügyeinkkel megismertetni s pártfogóul megnyerni. Buzgó apostola is lett a tudós és nagytekintélyű férfi ügyünknek; ő mindig azzal biztatott, mikor aggódtam, hogy elkésem: „ne búsuljon, mert három napja bizonyosan lesz; s még jobb ha nem érkezik meg az elsőre, mert akkor sok beszéd van rendesen s nem engednének annyi időt, mint azután a szólásra.” Jóslata bevált, mert csak szept. 19-én reggel éppen a Conferentia kezdete napján érkeztünk meg a gyönyörű bostoni kikötőbe s így én az első napról elkéstem, de még javamra vált, mint alább kitűnik.

Jóllehet nagyon el voltam gyengülve, de amint a száraz földet érintettem, én is, mint Antaeus, visszanyertem erőmet; s ahogy a segédtitkár, Fox György meleg kézszerítással tudomra adta, hogy reám várakozott, s velem jó Saratogába: kiállott szenvedéseimet elfelejtettem. Azonnal sürgönyözött a gyűlésre, hogy a magyar követ megérkezett, s 11 órakor mi is útrakeltünk s este fél 9-kor szerencsésen megérkeztünk rendeltetési helyünkre. Régi barátaim s ismerőseim: dr. Hale, Allen, Morison, Reed, Sontwick Anny s mások a legszívélyesebben fogadtak. Úgy tetszett, mintha hazámba varázsolt volna vissza a ritka szívesség. Általában a Conferentia egész tartalma alatt mindenki részéről osztatlan vendégszeretben s előzékenységben részesültem. A Conferentia négy napig tartott (szept. 19–22.). Az Egyesült Államok különböző részeiből s Canadából mintegy 2500–3000-en lehettek. Az elnök Long János volt, a massachusettsi állam kormányzója. A gyűléseken nők is számosan jelentek meg mindig, sőt nekik is van egy: „Kisegítő Conferentia”-juk. Az angol és külföldi Unitárius Társulatok küldötteit dr. Carpenter és Happs urakat az első napon fogadták. Én is a programban akkor voltam fölvéve, de aztán a második napra maradt. **Szept. 20-án** 11 órakor mutatott be az elnök meleg szavak kíséretében s én az E. K. Tanács üdvözlő iratát átadva, azt Allen Henrik tanár úr olvasta fel, mit zajos tetszéssel fogadtak, s azután rólam szólva, nekem adta át a helyét. Szünni nem akaró taps volt, mikor az emelvényre álltam s nagyon meghatott a hitrokoni szeretetnek a szép nyilvánulása. Mintegy háromnegyed óráig beszéltem.

Beszédemből ide iktatok egy kis kivonatot:

„Hölgyeim és Uraim!

Leghőbb óhajtásom az vala, hogy a maga idejében érkezzem meg az amerikai unitáriusok Jeruzsálemébe, Bostonba s ottan a szentekhez csatlakozva, velük jöhessel Saratogába, de ebben a természet elemei megakadályoztak. Gyakran mondtam az angol hajóskapitánynak: »Uram! az önök nemzeti himnusa így hanzik: Rule Britannia! Britannia rules the waves!« (Brittania uralkodjál! Brittania uralkodik a habokon!) »No kedves Uram! most mutassa meg, hogy Brittania csakugyan tud uralkodni a habokon s elvihet-e engem Bostonba vasárnap? – Megpróbálok – felelé a nyájas kapitány, hanem keddre oda viszem.« S amint kedden reggel a kikötőben tőle elbúcsúztam, így szólott hozzám mosolyogva: »Látja Uram, hogy Brittania mégis uralkodik a habokon?!« (E tréfás ötlet általános hahotára indította az egész közönséget.)

Hölgyeim és Uraim! – folytatám – én nem találok szavakat ama boldogság kifejezésére, melyet e percben érzek, hogy Önök között lehetek. Legelsőbbben is fogadják legbensőbb köszönetem ama szívélyes meghívásért, hogy a magyar unitárius egyház képviselőt küldjön e fontos és érdekes Conferentiára. Azt a szívélyes fogadtatást, melyben engem részesítenek, nem a magam személyének tulajdonítom, hanem annak, hogy mint képviselője a legrégebb szervezettel bíró unitár. egyháznak, az egész világon, úgy jelenek meg Önök előtt; s csak mintegy szózat a keresztény világ keleti részéből, igényelhetem az Önök jóindulatát. Az Önök egyháza s a miénk sok hosszúsági fok, nagy terjedelmi szárazföld és tenger által van elválasztva: de én a mappára tekintve örömmel vettem észre, hogy Új Anglia és Erdély nagyon hasonlítanak egymáshoz szélességben, (ugyanazon szélességi fok alatt vannak) s ha szabad képes kifejezést használnom: a szélesség (széleselvűség) nagyon fontos dolog vallási tekintetben. Európában azt tartják, hogy Önök különös előszeretettel és tisztelettel viseltetik a régi dokkok iránt, s talán szíveikben rokonszenves hűrt érintenek, amikor emlékezetükbe hozom, hogy a magyar unitárius egyház már akkor élvezte aranykorát, amikor azokat a fákat, melyekből a 'May flower' (ama hajó neve, melyben a puritánok Amerikába mentek) épült, a favágó fejszéje még le sem ejtette volt. Sőt még ennél is messzebbre mehetünk vissza. Azok a kis gyermekek, kik magyar valvainkban Amerikának Columbus által történt felfedezéséről hallottak, addig élhettek, hogy a híres reformá-

tor, Dávid Ferenc által a Kolozsvár piacán egy nagy kőről tartott unitárius prédikációt is hallgattak.

Azóta az unitarizmus csillaga, valamint a hatalomé, nyugat felé vette útját. S nyugat mostan a lelkesedés és eszmék gazdag kincseit küldi vissza, hogy a régi országokat új életre serkentse. Az Önök szentjei és prófétái: a mi közös birtokunk. Közelebbről amint Longfellow, Emerson, Bellows és Deway haláláról a szomorú hírek hozzánk érkeztek, úgy éreztük, hogy az elhunyt jelesek mindegyike nemcsak a nyugati földrészhez, hanem széles e világhoz tartozott. Ez és más tekintetekben is mi magyarok sokka többet veszünk önöktől, mint amennyit viszonzásul adhatunk. Hanem ha hálával lehet viszonzni: azt adhatunk bőségesen.

Hölgyeim és Uraim! Megvallom, nagyon megilletődve éreztem magam, midőn látom, hogy mily nagy és hatalmas nemzet az, melynek országában vagyok, s mily mívelt és válogatott az a közönség, mely előtt állok. Igen, az Egyesült Államok egy új világ s népe a földgömb első nemzete, a szabadságot és haladást illetőleg. És én, mint az Önök vendége s mint magyar, örvendek nagy előmenetelük s fényes jövőjük felett.”

Ezután megemlítettem Bölöni Farkas Sándor utazását, s Amerikáról írt könyvének hatását, meg Kossuth, s száműzött bajtársainak szívélyes fogadtatását, hogy az élénken él minden igaz magyar szívében s ama vendégszeretetért a magyar nemzet örökre hálás lesz. Beszéltem azon nagy haladásról, melyet Magyarország általában a mívelődés és nevelés tekintetében tett, alkotmányunk visszanyerése óta, hogy a mívelt emberek mennyire kedvelik az angol és amerikai literatúrát. Szóltam az unitarizmus jelen állapotáról, s annak terjedéséről, budapesti missióról, iskoláinkról s azoknak erősítéséről, Channing műveinek hatásáról, Richmond Anna tanári székéről stb.

„Amint a mai jeles felolvasásból meggyőződtem – folytatám – az Önök céljok és missiójuk ugyanaz, ami a miénk, s ha Önök, mint hatalmasabb s gazdagabb testület a testvéri szeretet jobbát nyújtják nekünk, akkor az unitarizmus csillaga, mely a sok megpróbáltatások miatt fényéből sokat vesztett, újból ragyogni fog keleten, mint a XVI. évszázadban. Még csak egy pár szívből jövő szót engedjenek intézнем az Amerikai Egyesült Államok fiai és leányai szívéhez a loyális magyar nemzet nevében. Uraim és Hölgyeim! Én egy szabad nemzet fia vagyok, mely nyolc évszázadon keresztül ugyanazon polgári szabadságnak volt öre Európa keleti részében, melyet Önök a földteke nyugoti oldalán fenntartanak, s mintegy bámulatos

például állanak a vén Európa s a világ előtt. Az én nemzetem köszönti az Önök fiait, kik hatalmasok a tudományban, gazdagok a kereskedelemben, kitűnők az iparban, kik mint az ős rómaiak, arra vannak hivatva, hogy a világ művelődésében vezérszerepet vigyenek. Az én nemzetem üdvözli az önök asszonyait, kik az amerikai tiszta családi életnek valódi megalapítói s mintaképek úgy jellemben, mint erkölcsben, kik hasonlítanak a Grachusok anyjához, hűk, mint Cato Portiája, műveltek, nemes lelkűek és jótékonyok, mint az evangéliumi asszony. Én biztosítom Önöket, hogy mi is mint Önök a szabadságot jobban szeretjük az országnál, jobban barátainknál, sőt jobban életünkénél. Kossuth azt mondá, mikor Új-Angliában volt: Legyetek hatalmaság e földön! Én is ugyanazt mondom. Hadd legyenek Önök a tengernek urai, a világ művelői s az emberiség dicsősége. És most újból köszönöm szíves türelmüket, a testvéries fogadtatást s mély érdeklődésüket egyházam és hazám iránt.”

Beszédemet mindvégig nagy figyelemmel hallgatták s általános tetszéssel fogadták. A lapok pedig a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak róla.

*

Ha ez alkalommal az elnök egy felhívást intéz a fellelkesült közönséghez, iskolánk érdekében, bizonyára – ha ki csak egy dollárt ad, akkor is legalább 2500 dollár begyűlt volna. Hanem az E. K. Tanács azt adta volt utasításul, hogy ne lépjek fel. Mintegy figyelmeztetésül jövőre, megjegyezni kívánom, hogy itten nem határozhatjuk meg, hogy az illető mit tegyen s mit beszéljen, mert minden a körülményektől függ. Ezt eléggé sajnálta mély, belátó püspökünk is, amint egy hozzám intézett levelében kifejezte, sajnálta, hogy aláíratni ívet kellene valami célra megnyitani.

Szept. 23-án dr. Hale a következő határozati javaslatot terjesztette elő a magyar unitáriusok Consistoriumához s Morison Robert lelkes beszéddel ajánlotta, ami egyhangúlag elfogadtatott:

„A magyar unitáriusok Consistoriuma követének gyűlésünkön való megjelenése egyenes és szerves összeköttetésbe hoz minket vallásközösségünk mátyr-korával. A kereszténység történelmében nincs romantikusabb, meghatóbb jelenség, mint az unitárius hit atyáinak Lengyelországban és Erdélyben feltűnt küzdelme és megpróbáltatása s nincs tiszteletreméltóbb tanítás, mint amelyet ők adtak a kereszténységnek a szabadság szent tör-

vényéhez való loyális ragaszkodásukban, kiket a hatalom semmi kísértésekkel sem bírt eltéríteni a világhosszág útjáról. Századokkal ezelőtt hegységeik szép völgyeiben kifejtették a keresztény szabadság nagy problémáit, munkálkodásuk ismeretlen volt Angliában és Amerikában a mi atyáink előtt, akik más téren azon problémák megfejtésén munkálkodtak, a tizenkettedik évszázadban fegyverben voltak a kereszténységért, hogy a kereszténység munkálkodhassék a maga feladatára. Orbán Balázs dr. szép megjegyzése szerint míg Anglia gyarmatokat alapított Amerikában, míg a tudományok újraéledtek Nyugat-Európában, míg Anglia még az új világ szabad kormányformáit szervezte, Magyarország azalatt harcolt, hogy a törököt kiverje Európa nyakáról. Három századdal egyházunk megalakulása után az unitáriusok kicserélhetik könyveiket, nézeteiket, egymást üdvözölhetik. Ebből látszik, hogy az igazság, ha igazságot szeretők keresik, mindenütt ugyanazon hangokat adja, nyilatkozzék akár a magyarok szép nyelvén, akár Martinean klasszikus bölcselmében, akár Új-Anglia egyszerű dialektusában a Mississippi partjain.

Tudom a Te dolgaidat, a Te szolgálatodat, hitedet, türeseedet és cselekedeteidet, az utolsókat is, melyek többek az elsőknél, szerencsét kívánunk a Consistoriumnak a kolozsvári unitárius iskola előmeneteléhez és fejlesztéséhez. Az amerikai unitárius egyházaknak szent öröme lesz, ha ez előmenetelre és fejlesztésre bármi úton közremunkálhatna és ha ezen főiskolával összefűzheti a Channing-, Pringle- és Richmond szeretett neveket. A magyar egyház múltjáért köszönetünket, haladásáért a jövőben reményteljes könyörgésünket nyújtjuk bizonyítékul.”

Az elnök felhívására újból beszéltem, elmondva a gyűlés alatt szerzett tapasztalataimat s észrevételeimet. Jó hangulatot keltett az a megjegyzésem, hogy a miénk az anyaegyház s az angol és amerikai egyházak csak leányegyházak. Mi elismerjük, hogy felülmúlták a gyermekek a szülőket, de azért példabeszéd szerint nem „vágjuk el a nyakukat”, sőt lelkünkben örvendünk úgy anyagi, mint szellemi gyarapodásukon. Mi csak gyermeki szeretetet várunk tőlük. Ha kérdik odahaza, hogy milyenek találtam a Nemzeti Conferentiát, azt fogom mondani – így szóltam – amit Kineas mondott volt a rómaiakról hazatértekor, hogy „Róma egy templom s a tanács benne az Istenek gyülekezete”, azaz „Saratoga egy templom s az unitáriusok Conferentiája benne Istennek gyülekezete.” Ezután újból megköszönvén szívességüket, búcsút vettem. Valójában reám a kitűnő felolvasások, jeles beszédek, a gyűlés méltóságteljes menete, egymás véleményének tisztelete, a finom modor az elnök részéről épp úgy, mint a tagok részéről: annyira hatott,

hogy méltán tehettem fentebbi megjegyzésemet. A titkári jelentésekre, egyházi beszédekre s felolvasásokra ezúttal nem reflektálok. A legutolsó napon társasestély volt, hol négerok énekeltek gyönyörű szépen.

Saratogában, mely nevezetes fürdőhely, nincsen unitárius ecclesia. A nemzeti Conferentiát azért tartják itt, mert annyi nagy hotel sehol sincs a világon, mint Saratogában. Az idény végén olcsóbban meg lehet kapni s nagy előnye, hogy az unitáriusok mind együtt lehetnek, mint egy nagy család. 1000 s 2000 mérföldnyi távolból jönnek el.

*

Szept. 23-án Morison Robert kedves barátommal, ki 1873-ban hazánkat is meglátogatta s együtt Erdélyt beutaztuk volt, Peterboroba mentem vendégszerető házához. Milyen a sors, ki hitte volna, hogy én valaha viszonzom látogatását. Peterboronak 2240 lakosa van s falunak nevezik, de városnak is beillenek. Van egy főiskolája, nyilvános könyvtára, mely a legrégebb az egész világon, továbbá négy protestáns templom. Szeptember 24-én az unitárius templomban prédikáltam s a vasárnapi iskolában is beszéltem. A „Peterboro Transcript” lap szept. 28-i számában is le volt írva, hogy én ki vagyok, miféle küldetésben jöttem, hogy Morison is járt Erdélyben s szerencséjökre ő ajánlt be, továbbá, hogy mint prédikáltam s hogy a vasárnapi iskolában beszédem végeztével felkérésökre a Miatyánkot magyarul elmondottam. Tudósítását így végzi be: „Kovács tanár kitűnő folyékonyssággal beszél angolul, s a legnagyobb figyelemmel hallgatta mindenki. Jelenléte olyan volt népünk előtt, mint egy kijelentés s csaknem szokatlan egy oly mívelt férfit látni egy olyan országból, melyet mi megszoktunk félmíveltnek tartani.” A reám vonatkozó komplimentet megköszöntem a szerkesztőnek, de nem azt, amit hazánkról írt. E megjegyzés, valamint sok más, valójában tudós embernek a ferde nézete indított engem arra, hogy hazánkat ahol s amennyiben csak lehet, ismertessem.

Morison barátomnál s apjánál dr. Morison Jánosnál egy pár kedves napot töltöttem s csakis itt állottam helyre s nyertem vissza egészségemet. Itt készítettük a tervet a Channing és Richmond tanári tanszékek állandósítása iránt, (A Pritsley-tanszék egészen elejtetett, mert az ő neve nem népszerű s aztán azt gondoltuk, az előbbi kettő is elég nagy vívmány lenne), hogy mi módon lehetne valósítani. Morison Róbert és apja voltak 1874-ben legbuzgóbb apostolai ügyünknek s a mi begyűlt a Channing- és Pritsley-tanszékre, az mind az ők és Fertwell fáradságának köszönhető.

Aug. 27-én azzal búcsúztam el kedves embereimtől, hogy Bostonban újra találkoznunk fogunk. Estve 8 órakor megérkeztem Cambridge-ba. Az indóháznál Allen tanár úr várt reám s ez időtől fogva állandó tartózkodási helyem e kedves és előzékeny család körében volt egészen 1883. január 2-ig, kivéve amikor nem utaztam. Allen úr, valamint nemeslelkű s finom műveltségű felesége és leánya versenyeztek az előzékenységben és vendégszeretetben. Mily végtelen sokat tettek ők viszonzásul ama csekély szívességért, amiben én részesítettem Allen urat 1881-ben rövid ittléte alatt.

Okt. 2-án a „First Parish Church”-ben Cambridgeban, hol Tiszt. Hall úr a pap – prédikáltam nagy közönség előtt s az egyetemi tanárok is majd mind ott voltak. E beszédemnek eredménye 160 dollár a Channing tanári székre, jóllehet okt. 2-án beszéltem, de a gyűjtés csak áprilisban történt. A vasárnapi iskolában szintén beszédet tartottam. Egyházi beszédem alkalomszerű volt s általános érdekű s igen jó hatást tett. Hanem Hall tiszt. úr ez alkalommal mégis egy igen jó tervet ajánlott, t. i., hogy ne tartsak prédikációt, hanem adjam elő az unitarizmus történetét, jelen állapotát, stb., mert ez az, amire szükségük van s ezt a szószék-ből legjobban tehetem. Hasznos tanácsát követtem s igen jól sikerült.

Okt. 3-án a cambridgei unitárius papnevelő intézet ünnepélyes megnyitására hívtak meg, hol a dékán örömet fejezte ki jelenlétem felett, én pedig az unitárius tanári kar üdvözlését s rokonszenvét fejeztem ki. Ugyanezen a napon estére az „Examiner Club”-ba voltam hivatalos, melynek tagjai egyházi és világi tudós férfiak. Minden hónapban egyszer van ülése, hol tudományos felolvasásokat tartanak. Én felhívásukra a magyar történelem s alkotmány főbb vonásairól beszéltem. E kör elnöke dr. Hetge s titkára Allen Henrik.

Okt. 8-ig az egyetemet s nevelőintézeteket látogattam meg. Az egyetem rectora, kit Presidensnek neveznek, Elliot, unitárius. Okt. 8-án d. e. Bostonnak egyik külvárosában, Cambridgepoolban prédikáltam. Este ½ 7 órakor a „Suffolk Conferentia” tartotta köri közgyűlését, a dr. Hale templomában. A bostoni unitárius egyházak mind e körbe tartoznak s a cél az volt, hogy e gyűlésen egyháztörténelmünket s iskolánk ügyét ismertessem. A gyűlést dr. Hale úr imával nyitotta meg s azután engem mutatott be. Mintegy háromnegyed óráig beszéltem. Utánam Savage lelkész s végre Hale úr a kolozsvári unit. ecclesia által ajándékozott úrvacsorai tányérral kezében. Dr. Hale úr a gyűjtést nem tartotta meg a Channing-alapra, de 3–400 dollárt biztosított. A bostoni lapok másnap mind közölték beszédemet s a gyűlés folyamát.

Okt. 9-én délután az amerikai unit. Társulat igazgató választmányának havi ülésére hívtak meg, Kidder elnök úr. Az elnök szívélyes üdvözlése után felolvas-

tam az E. K. Tanács által küldött üdvözlő iratot, mit tetszésnyilvánítással fogadtak s elhatároztatott, hogy választ küldjenek, mégpedig nem úgy, mint eddig, csak a titkár aláírásával, hanem hogy az elnök is írja alá. Én élszóval is köszönetet mondtam az útiköltség felajánlásáért, erkölcsi és anyagi támogatásért, melyet a Társulat eleitől fogva irányunkban tanúsított. Köszönetet mondtam a budapesti papság fenntartására nyújtott segélyért. Megjegyzem, hogy az igazgató tanácsnak két nő tagja is van: Wellsné asszony és Channing Elisabeth.

Okt. 11-én az „Unitárius Kör” gyűlésére hívtam meg Kidder úr s úgy nyilatkozott, hogy ha az unitárius felekezetben lappangó (latent) erő kifejlődne s alkalmaztatnék, nagy haladást lehetne felmutatni s a világnak is javára válnék. Még beszéltek Savage és mások. Közbe-közbe szép kvartettek voltak. E gyűlésen a világiak rokonszenvét megnyertem egyházunk iránt.

Egy ily „Unitárius Kör” alapítása a világiak részéről, melynek központja Kolozsvár lenne, sokjót eredményezne nálunk is.

Okt. 13-án a „Plymouth and Bay Conferentia”-ra voltam hivatalos. Az eklézsiák (Congregation) fel vannak osztva 18 konferentiára, vagyis egyházkörré. Egy évben rendszeren 3 gyűlést tartanak. A konferenciának van egy világi elnöke, egy titkára, ki rendszeren pap és egy pénztárnoka. A hivatalnokokat csak egy évre választják. Megjegyzem, hogy e Conferentiák egymástól teljesen függetlenek és sem a Nemzeti Conferentiának, sem pedig az amerikai unitárius Társulatnak számadással nem tartoznak. Törvények nem szabályozzák. Önként, szabad akaratból egyesültek s mégis mindent a legnagyobb odaadással és áldozatkészséggel teljesítenek. A gyűlés költségeit az az eklézsia hordozza, ahol tartják. Ez alkalommal North Easton nevű kis mezővárosban volt, mely egy órányira van Bostontól. A gyűlés programját előre kinyomatják s az illetőknek elküldik. A gyűlést istentisztelettel kezdték, volt több felolvasás és azok felett vitatkoztak. Titkár, pénztárnok s a Nemzeti Conferentiára küldött képviselők jelentései. Az amerikai unitárius Társulat titkára az ilyen konferenciákon mindig megjelenik s felhívja adakozásra a Társulat részére. Így gyűjtik be a Társulat kiadásai befizetésére szükséges összeget. Minthogy én mindegyik eklézsiába nem mehettem el, az óhajítás az volt, hogy a konferenciákon, hacsak lehet, jelenjek meg, azokon ismeressem egyháztörténelmünket és viszonyunkat. A gyűlés 10 órakor kezdődött, 1 órakor következett a társasbéd a templommal összeköttetésben levő nagy teremben. Mind nők szolgáltak fel. Valami kedvesebb látvány nem lehet, mint egy ily társasösszejövétel s egy ilyen ebéd. Mintha a jelenlevők mind egy családnak lettek volna gyermekei!

Pohárköszöntésről szó sem volt, mert nem volt szeszital és nincs is szokásban. Ebéd után újra folytatódott a gyűlés 5 óráig. A közlekedés könnyű lévén Amerikában mindenütt nagy számmal jelentek meg. Egy igen érdekes felolvasást tartott Savageur, a „Racionalizmus”-ról, mely élénk vitát idézett elő. Nekem pedig igen kedvező alkalmat adott felemlíteni, hogy Dávid Ferenc ezelőtt 300 évvel ugyanazon állásponton állott, ezért az elvekért szenvedett mártírhálát, miket most Savageur hirdet. Beszédem végén mindenütt elmondtam a Miatyánkot magyarul. A legnagyobb áhitattal hallgatták. Reynolds Grindal titkár az amerikai unitáriusok missziójáról s teendőjéről beszélt, felhíván áldozatkészégre elveink terjesztése érdekében. Az ilyen gyűlések által amerikai hitrokonaink rendkívülileg hatnak a vallásos életre.

North-Easton az emberbaráti szeretetnek egy kiváló helye s mégpedig az Ames család által lett azzá. Az unitárius eklézsia számára építtetett egy gyönyörű templomot s papilakot 190.000 dollárral. (Ez az egyetlen hely, hol Amerikában az eklézsiának rendes papilakja van.) Építtetett egy középiskolát, nyilvános könyvtárt, (felszerelve könyvekkel is), tanácsházat a község számára. Íme az amerikai szellem! Ott, aki meggazdagodik, erkölcsi kötelességének tartja jótékony célokra áldozni. S a közművelődés előmozdítása iránti érdeklődés az amerikai unitáriusoknak fő jellemvonása, miről minden városban s községben személyesen győződhettem meg.

North-Eastonban Ames Oakes hitrokonunk vendége voltam, ki még a Nemzeti Conferentián meghívott volt, hogy látogassam meg. Az Ames úr elődje, 1818-ban még a hátán vitte be a vaslapátokat Bostonba s most gyárából a világ minden részébe szállítják. Ames úr nagy vagyonnal bír s mégis mily munkás nevével s gyermekével együtt, s amellet mily egyszerűek! Európában grófok s báróknak is alig van olyan kastélyok, mint az övék.

Minthogy felkértek, hogy a gyűlés után is még maradjak ott s prédikáljak a következő vasárnap, szívesen beleegyeztem, okt. 15-én prédikáltam s a vasárnapi iskolában is beszéltem. E működésem eredménye az lett, hogy Ames Oakes adott 100 dollárt, Ames Fridrich 300-at, özv. Ames Olivérné 300-at s leánya Helén 300-at, összesen 1000 dollárt a Channing-alapra. Ames Helén, akinek csak most jutott volt nagy vagyona rendelkezésére, még a Nemzeti Conferentián nagy érdeklődést mutatott iskoláink iránt, az volt a szándéka, hogy egy tanári állomást alapítson Ames név alatt. Ittlétemkor abban állapotunk volt meg, hogy nyugati utazásomból visszatérve újból meglátogatom s akkor szándékát valósítja. Fájdalom, e nemes céljában december 15-én történt hirtelen halála meggátolta, de még van remény, hogy édesanyja leánya óhajtását teljesíti s leánya nevére Ames He-

lén alapítványt tesz, amikor a vagyon elosztódik. Testvérei mind gazdagok s azoknak nincs szükségük reá.

Okt. 16-án újból visszatértem Cambridge-be, melynek 63.000 lakosa van. Bostonból csak a Charles-folyó választja el, így Allen tanár úr házától egy fél óra alatt átmehettem Bostonba, a Társulat helyiségébe.

Még a Nemzeti Conferentia alkalmával megbeszélgettük dr. Morison, dr. Hale s Allen tanár urakkal, hogy mi módon lehetne legalább a Richmond tanári tanszékre a meglevő 3000 dollár alapot kigyűjteni. Mivel engem a Conferentián számos ekléziába meghívtak előadásokat tartani, említett barátaim azt ajánlották, hogy az alkalmat fel kell használni a Richmond-alap kigyűjtésére. Én erre azt feleltem, kész örömmel leszek a segédeszköz, bármit megteszek, ha egy bizottság alakul s annak ajánlata nyomán történik, annyival is inkább, mivel az E. K. Tanács utasításul adta, hogy csakis az ők indítványukra lépjek fel valamely célra segílyt kérni. A nevezett bizottság megalakulását elhatározták. Én pedig eddig Richmond Karolina szíves meghívása folytán okt. 18-án Providence-ba mentem, mely csak 1 és fél órányira van Bostontól. A Naragenset-öböl mellett, regényes fekvésű Providence-, a Massachusettsi-államból vallási meggyőződése miatt elüldözött Williams Roger alapította, 1636-ban s hálából Prividencenak, Isteni gondviselés városának nevezte. Lakóinak száma 112.000. Mily boldognak éreztem magam, midőn Richmond Anna hajlékába beléptem! Itt vagyok tehát, így kiálték fel, ama nemes lelkű asszony szobájában, akinek jótékonyága és áldozatkészsége nem ismer geográfiai vonalakat, sem fajkülönbséget! Richmond Annának hat élő gyermeke maradt. A legkisebb leány, Karolina nényével, özv. Personsnéval az ősi házban lakik.

Másnap, **okt. 19-én** meglátogattam a család többi tagját is, kik nagyon szívélyesen fogadtak. Richmond Walter, a legidősebb fiú meghívott délután hat órára ebédre. Richmond Walter egyike a legneveltebb embereknek, modern, megnyerő s szerény, mint egy gyermek. Gazdag könyvtára a legválogatottabb művekből áll. Ebéd alatt s annak folyama alatt is hazánkról, az unitáriusokról s különösen iskoláinkról kérdezősködött. Ebéd végeztével 6 gyermeke közül a legidősebbik, kinek nagy hajlandósága van a nyelvészetre, a magyar nyelv sajátosságairól kérdezősködött, kért, hogy írnam le neki a Miatyánkot, s az ABC-t. Én szívesen megtettem, sőt a kiejtésére is megtanítottam néhány perc alatt. Míg ezek történtek, Richmond úr szobájába ment, visszatérésekor fia előállított magyar nyelvtudományával. Ekkor engem felszólított, hogy követném egy pár percre. Mikor szobájában voltunk s helyet mutatott számomra, így szólott: Mennyi kellene még az édesanyám által 1875-ben tett alapítványához, hogy állandósítva legyen? Biz,

ahoz még sok kellene, hogy 10.000 dollárra felmenjen, mint tervezve van. Megérkezésem óta eddigi tudomásom szerint szept. 26-án Lowell kisasszony adott 100 dollárt, okt. 2-án egy névtelen 90 dollárt. Wigglewith asszony 50 dollárt, Richmond Karolina, az ön testvére 300 dollárt, névtelenek 400 dollárt. Megérkezésemkor, amint a segédtitkár mondá, 3000 dollár volt. Különb, ha 8 vagy 9000 dollár gyűlne is ki, az is elég lenne egy tanári fizetésre. Ekkor tárcájából kivessz egy utalványt s nekem átadva, így szól: Íme 5000 dollár, ez úgy hiszem elég lesz az édesanyám által tett alapítvány állandósítására. Én annyira meg voltam hatva és elámulva, hogy alig tudtam szóhoz jutni! Zavaromból Karolina testvére mentett ki bejöveteleivel, kérdezve, hogy magok mit csinálnak itt ketten.

Ekkor mutattam az utalványt, ő testvére nyakába borulva és megcsókolva így szólt: Te kedves anyáknak méltó fia vagy. E megindító jelenet örökre feledhetetlen lesz életemben. Hogy a család tagjai szép összeggel járulnak az alaphoz, azt gondoltam, de ennyit hogyan is merészeltem volna remélni.

Valójában mély tisztelettel kell meghajolnunk az áldozatkészségnek és buzgóságnak e nagyszerű és bámulásra méltó nyilvánulása előtt. Íme egy férfi, kit az unitárius nevezeten kívül semmi más érdek sem kapcsolt hozzánk, 5000 dollárt adományoz nevelési céljainkra. Vajha e nemes példa felemelne minket s mindnyájan a lelkesültségnek s vallásunk iránti buzgóságnak arra a magaslatára, honnan egyedül mondhatunk méltó köszönetet e nemeslelkű férfinek, Helke testvéri- nek. Nem tudnám leírni az érzelmeket, melyek azon este lelkemet átjárták. Csak így sóhajtoztam, Istenem, mily nagy és nemes lelkek társaságába jutottam.

Másnap Richmond Karolin 128 és Personsné a maga, s két gyermeke nevében 100 dollárt adtak. Én azonnal sürgönyöztem Allen tanár úrnak a sikerről s kértem, hogy a Richmond Anna tanári szék helyett a Channinget tegyék be a szándékolt felhívásba. A kapott összegekkel is még 784 dollár hiányzott 10 000-ig, de én úgy is az öröm miatt nem tudtam hova lenni. Mikor másodszor mentem Providenceba, – mert ez alkalommal Richmond Walter így szólott Karoline testvéréhez: Vajon mit gondolsz, nem jobb lenne-e, ha Kovács tanár úr egy kerek összeget vinne magával, ámbár azt mondta, az is elég. T. i. 10.000 dollárt s a 784 dollárból Richmond Walter adott 534-et és Richmond Karolin 250-et. Igaz, a fentebbiek szerint általam begyűlt a Richmond Anna-alapra összesen 7000 dollár, vagyis 1 dollárt a mi pénzünk szerint 2 ft. 50 krajcárba számítva, 18.500 ft. Egyszersmind azt is kieszközöltem, hogy az összeget Kolozsvárt kezelhessük s tényleg már a 10.000 dollár vagy 25.641 ft. birtokunkban is van.

A „Christian Register” c. hetilapban a nemeslelkű családnak nagybecsű adományát azonnal megköszöntem addig is, amíg az E. K. Tanács a maga részéről kifejezheti köszönetét.

Okt. 20-án a „Brown University” látogattam meg s Brancroft angol irodalmi óráján a magyar irodalomból előadást tartottam. Meglátogattam a Richmond Anna sírját is.

Okt. 21-én azzal az ígérettel búcsúztam el a kedves Richmond családtól, hogy még egyszer meg fogom látogatni. Providenceből két óra hosszát tartó gyönyörű tengeri út után értem a Newport-i kikötőbe, hol Wenté Károly lelkész várakozott reám. Newport tengeri fürdőváros, de reám nézve az bírt legnagyobb vonzerővel, hogy Channingnek, az emberiség egyik legnagyobb prófétájának születéshelye. Okt. 21-én délelőtt a Channing-émléktemplomban beszéltem. E templomot a nagy ember százados évfordulójára építették vörös márványból, 1880-ban. Ha a nemzeti Conferentia gyűlésén, vagy a dr. Hale templomában életem legszebb kiváltságának tartottam beszélni, minőnek tartsam azt, midőn a Channing-émléktemplomban beszélhettem. Megvallom, ama váltakozó érzelmekről, melyek egész valómat e szószéken átjárták, számot adni nem tudok. Nekem igen kedvező alkalom nyílt a hallgatóságra hatni. Wenté Károly úr is a legrokonszenvesebben beszélt a magyar unitáriusokról úgy, hogy ez az egyike volt a legemlékezetesebb istentiszteleteknek. Wenté úr azt az óhaját fejezte ki, hogy méltóan járuljanak a Channing nevének Magyarországon leendő megörökítéséhez s éppen ezért ez alkalommal adakozásra nem is hívja fel. A nők bizottságot alapítottak, hogy tombolajáték által gyűjtsenek a Channing-alapra, Wenté úr 300 dollárt biztosít e célra. A vásárnapi iskolában is beszéltem délután, meglepetve olvastam később a „Christian Register” febr. 1-jén megjelent számából Wenté úr e tudósítását: „Kovács tanár úr ittlétekor a vásárnapi iskolában felemlítvén, hogy mily kevés költséggel tanulnak a szegénysorsú gyermekek iskolákban, elhatározták, hogy megtakarított pénzükből egy szegény tanuló számára 10 dollárt (25 ft.) gyűjtenek. Tanítójukat felkérték pénztárnoknak. A nevezett összegnek már felénél több begyűlt. Íme egy szép módja a külföldi misszióknak az unitáriusok részére.”

Másnap meglátogattam Channing születése házát, mely jelenleg árva gyermekek számára van berendezve. Megjártuk azokat a helyeket, melyek Channing nevével kapcsolatban vannak. Ugyan e napon Franch gazdag unitárius nagy ebédet adott, hol sok kitűnő tudós volt jelen. Spencer Herbert is.

Wenté Károly egyike a legkitűnőbb unit. papoknak s Newportban szép tere van az unitárius elvek terjesztésére, mert különösen nyáron sok vendég van.

Newportból visszatérve, megint Cambridge-be, okt. 25-én a Norfolk Conferentia gyűlésén beszéltem, Miltonban, ahol dr. Morrison az egyik pap. Mivel ez éppen olyan, mint a fentebb leírt helyi konferencia, a gyűlés menetét nem írom. A társulat titkára ezen is jelen volt. Ez alkalommal Walcott asszony Bostonból 100 dollárt adott a Channing-alapra. **Okt. 28-án** Nordboroban beszéltem, hol az Allen úr apja paposkodott nagyon sokáig s különösen az ő rokonai szíves meghívására mentem oda. Aztán, Westboroban egy gyermekjavító-intézetet megnéztem.

Novemberre a fent említett bizottság dr. Morrison János elnöke alatt megalakult, mely meleg hangon beszélt iskolánk ügyéről s a magyar unitáriusokról. S engemet mint az ügynek képviselőjét ajánl a hitrokonoknak. Örömet fejezi ki a bizottság, hogy a Richmond tanári szék már állandósítva, s így a hitrokonok figyelmébe a Channing tanári alapot ajánlja, amely 1878-ban megszűnt volt. E felhívást kinyomatta a bizottság s a Társulat titkára azokba az eklézsiákba, hova menendő voltam, megküldötte. Úttervemet megállapítva kitűnt, hogy én csak januáriusra kerülhetek vissza Bostonba.

Az unitarizmus zöme Új-Angliában van. Központja Boston, hol 31 templomban hirdetik az unitárius elveket. Nyugaton most kezd nagyban terjedni az unitarizmus. Éppen azért azt kíváták, hogy a nyugati eklézsiákat okvetlenül látogassam meg, mert azokra jó hatással lesz, ha megismerkednek három százados múltunkkal s látják, hogy az unitarizmus nem új mozgalom.

Eszerint **november 3-án** elindultam, mégpedig Kanadába, Montreal városába, melynek 140.000 lakosa van. Nagyon hasonlít Budapesthez. A Szent Lőrinc-folyón 9194 láb hosszú híd van, melyet a világ nyolcadik csodájának neveznek. Montrealban nagyon sok a katolikus. Az unitáriusoknak egy szép templomuk van, lelkészük Barnes Vilmos, jeles szónok és író. Melson János úrnál voltam szállva. Nov. 5-én délelőtt beszéltem s másnap a lapok közölték az unitarizmus történelmét Erdélyben stb. A Cleyal Collidge igazgatója, ki nem unitárius, estélyt adott. Dr. Hunt hitrokonunknál is, ki európai híres geológus, többször voltam. Dr. Huntnek volt a vendége dr. Szabó József is, jelenlegi egyetemi rektor Budapesten. A montreali látogatásom 200 dollárt eredményezett a Channing-alapra, melyet még onnan beküldöttem Burrage pénztárnokhoz Bostonba.

Nov. 8-án elindultam Buffalo városába, mely az Ontarió-tó mellett van. Útközben Tarentóban meglátogattam az unit. papot s egyes hitrokonunkat. Ekkor néztem meg a Niagara-vízesést is, mely a világ legszebb látványa. Buffalóban nov. 11-én beszéltem, gyönyörű templomukban. Ezelőtt egy évvel építette az eklézsia, 50.000 dollárba került. A lelkész Cutter György kitűnő szónok s nagyon

népszerű ember. Egy pár év alatt hatalmas ekléziát teremtett. A Channing-alapra 135 dollár gyűlt be.

Buffalóból Ann-Arbor városába mentem. Útközben meglátogattam Detroit városát (Kanadában), az ottani unitár ekléziát. Ide is egy új templomot terveznek. Az eklézia egyik tagja 10.000 dollárt adott s így hamar felépíthetik. Ann-Arbor a michigani államban van, s különösen egyeteméről nevezetes. Ezért is állottam meg egyfelől, másfelől pedig, hogy megismerkedjem az unit. atyafiakkal is. Az egyetemi tanárok nagyobb része unitárius. A magyar alkotmányból felolvasást tartottam. Az unit. eklézia egészen új templomot is most építettek a Társulat segélyével. Még nem is volt felszerelve, hanem azért összegyűltünk s én beszédet intéztem hozzájuk, melyre Sunderland tudós lelkész meghatottan válaszolt s üdvözlőt küldet magyar hitrokainak általam.

Ann-Arborból utamat folytattam kitűzött helyemre Chicagóba, hova **nov. 18-án** érkeztem meg s ott időztem nov. 25-ig. Most már olyan messze voltam Bostontól, mint ide London. Chicago nyugatnak fővárosa, több mint 500.000 lakossal. A Michigan tó mellett, mely olyan, mint a tenger. Ezelőtt 40 évvel csak 12 ház volt Chicagóban, azonkívül 1871-ben kétharmada leégett. Ennél bámulatosabb város aligha van a világon, 22 vonat megy be a városba. Az unitáriusoknak négy ekléziájuk van, továbbá itt van a Channing-kör helyisége, melyben unit. műveket tartanak s olyan missziót gyakorol, mint a Bostoni Társulat. Itt lakik a nyugati Conferentiák titkára is, Jones úr, ki egy lelkes apostola az unitarizmusnak, melynek szép jövője van nyugaton. Nov. 19-én estve a négy ekléziából mind összejöttek a „Messia” templomba, ahol előadást tartottam. Sem ebben, sem pedig az Unity-ekléziában nem volt pap, így Jones titkár rendezte. A Channing-alapra az ekléziák támogatásukat megígérték. Az unit. nőegylet pedig, ahol szintén beszéltem, Wilkinsonné elnöklete alatt egy bizottságot alapított, melynek célja lesz a Channing-alapra gyűjtést eszközölni. Voltam az unit. kör gyűlésén és előadást tartottam a Filozófiai Körben.

Nov. 21-én Madison városába rándultam, mely egy napi távolságra van Chicagótól, hogy az ottani Wisconsin-egyetemet meglátogassam. Az egyetemen több előadást tartottam a székelyekről, magyar hűbérrendszerről, stb. Az unit templomban is beszéltem. Az egyetemi tanároknak majdnem fele unitárius. Itt tanár Allen Henrik úrnak a testvére, Allen Vilmos. Visszatérve Chicagóba, elindultam St. Louis-ba, mely a Mississippi-folyó mellett van s ez a legtávolabbi város, melyben nyugaton voltam. **Nov. 26-án** beszéltem a gyönyörű új templomban, mely 120.000 dollárba került. Az unitáriusok itt nagy befolyással bírnak. A Washington-egyetemet itt alapították, melynek rektora a tudós Eliot. Itteni láto-

gatásom eredménye a Channing-alapra 150 dollár. St. Louis egy akkora város, mint Chicago. Van egy tudós magyar rabbi is itt, Somesheim, ki öt dollárt adott a Channing-alapra.

St. Louis-ból Cincinnatiába mentem, hol a nemzeti Conferentia titkára, Tayere György, a lelkész. Dec. 3-án itt beszéltem s a Channing-alapra 200 dollárt ígértek.

Cincinnatiából megint északra vettem utamat. **Dec. 10-én** Clevelandban az Erie-tó mellett levő gazdag kereskedővárosban beszéltem, melynek eredménye 75 dollár lett. Garfieldnek, az Egyesült Államok elnökének özvegye szintén jelen volt a templomban. Látogatást is tettem nála. Clevelandben sok magyar van s meglepetésben részesültem, mikor a beszéd végeztével magyarul szóltak hozzám. Itt lakik az unitáriusoknak egy nagy pártfogója, Wade úr, ki 350.000 dollárt ajánlott fel egy ottan felállítandó unit. papnevelőintézetre.

Clevelandből Meadurvillebe mentem, hol az unitáriusok papnevelő intézetében előadásokat tartottam, valamint a templomban is. Ez egyike volt az amerikai utazásom legkedvesebb emlékének. E működésemről a „Keresztyén Magvető” 1883. évi január-februári füzetében az igazgató által a kolozsvári unitárius tanárokhoz intézett üdvözlő iratában van leírva, azért nem reflektálok rá.

Dec. 15-én Washingtonba, az Egyesült Államok fővárosába mentem, s egy hétig a Dallné asszony vendége voltam, kinek férje minket is két ízben meglátogatott. Shippen lelkész úrnak egy sürgöny következtében Bostonba kellvén mennie, az egész istentiszteletet én vezettem dec. 17-én. A gyönyörű új templomban, melyet ezelőtt három évvel építettek, nagy hallgatóság volt. A kongresszus tagjai közül is sokan ott voltak. Shippen úr a Channing-alapra 200 dollárt biztosított. Washingtonban voltam az elnöknel, a kultuszminiszternél, a Smithsonian-intézet tanárainál.

Dec. 24-én Baltimoreban beszéltem, e templom arról nevezetes, hogy Channing 1810-ben itt tartotta volt nevezetes papszentelési beszédét, mely a híres unit. mozgalmat elindította. A Channing-alapra 100 dollár gyűlt be. Még december 24-én délután elindultam Philadelphiába s este ottan beszéltem az Ames úr templomában. Ennek eredménye 100 dollár. A Friends-lyceumban egy felolvasást tartottam Magyarországról általában.

Philadelphiából New Yorkba mentem, hol az év utolsó s első napját töltöttem, s intézkedést tettem, hogy mikor tartsak előadásokat.

Januárus 1-jén újra visszakerültem hosszú vándorlásomból Cambridge-be, s Wellsné asszony szíves meghívása folytán szállásomat Cambridge-ből áttettem Bostonba. Ez időtől fogva január 26-ig minden nap annyira el voltam foglalva nyilvános gyűlésekben, magános estélyeken, hogy alig-alig győztem.

Január 7-én délelőtt Lowel városában kétszer beszéltem, s ugyanazon a napon este Lawrenceben szintén. Az elsőben 200, a másodikban 100 dollárt ígértek.

Január 14-én Salem városában voltam, hol, ámbár csak 20.000 lakossal bír, régi unitárius templom van. Délelőtt a North-Society-templomban prédikáltam, honnan 250 dollár gyűlt be. Este pedig felolvasást tartottam Magyarországról, művelődéséről, lakóiról, mely alkalommal a négy eklézsia hívei mind együtt voltak. Salemből még a First-Society adott 100 dollárt, a más kettő ígért szintén 100-at.

Január 15-re igazgatótanács-ülésre voltam hivatalos, ezúttal utoljára. Ez alkalommal újból megköszöntem a testvéries rokonszenvet egyházunk iránt s irányomban tanúsított vendégszeretetet. Felkértem a Channing tanári alap gondozására, a Richmond-alap helyett s felhívtam figyelmüket a budapesti papság ügyére, miket szívesen meg is ígértek. Az elnök szíves Istenhozzádot mondott s felkért, hogy élőszóval is biztosítsam az E. K. Tanácsot állandó rokonszenvükről.

Január 21-én délelőtt Sommervillében beszéltem, honnan 20 dollár gyűlt be. Délután 4 órakor a Rufus Ellis templomában Bostonban, melynek eredménye 228 dollár. Este pedig az egyetemen tartottam előadást. Bostonból az Arlington eklézsiából szintén bejött 300 dollár.

Január 25-én kellemes meglepetésben részesültem. Ugyanis a bostoni környéki unitárius eklézsiák egy búcsúestélyt rendeztek tiszteletemre, mely alkalommal egy díszokmányt adtak át, melyen elismerésüket nyilvánítják szolgálatomért, egyszersmind üdvözlétüket küldik a magyar unitáriusoknak. Ugyanez alkalommal 500 dollár jutalmat adtak, családom s könyvtáram számára, mint-hogy az ünnepély folyama az idej január-februári füzetekben le volt írva, én csak az okmány tartalmát mellékelem ide a következőkben:

„A bostoni unitárius egyházak által Kovács János tanár tiszteletére a bostoni második templomban, melynek lelkésze Tiszt. Horton E. A. úr, 1883. január 25-én csütörtökön estve rendezett búcsúünnepélyen. Elnök dr. Morrison H. János.

Egyhangú szavazattal elfogadott határozati javaslat:

Hogy Kovács János tanár ez országban tartózkodása alatt megnyerte mindazok nagyrabecsülését és őszinte barátságát, akik vele személyesen megismerkedtek, nyilvános beszédeit tekintettel az előadói tehetségére, elismeréssel, az általa ékesen tolmácsolt magyarországi szabadelvű keresztény nevelésügye iránti mély érdeklődéssel és a vallási és politikai szabadság fenntartásáért és ama törekvésekért, hogy az értelmi művelődés magas

színvonalára eljussanak és azt megalapítsák, honfitársai iránt megújított rokonszenvvel hallgatták.

Hogy Kovács tanár kéressék fel magyar testvéreinknek, különösen az erdélyieknek a mi baráti érzelmeink biztosítását irányunkba s mély érdeklődésünket jóllétökért és legjobb kívánatainkat úgy anyagi, mint szellemi haladásukért.

Dr. Morrison János elnök,
Dr. P. Peabody András,
Hereford Brook titkár,
Dr. Freman Clarke Jakab,
Dr. P. Kidder Henrik

A határozati javaslat indítványozói és ajánlói.”

*

Jan. 26-án dr. Clark adott búcsúebédet, melyen sok pap vett részt. Ugyanazon nap este búcsút vettem Bostontól s Providencebe egy néhány napot töltve s kétszer előadást tartva, New Yorkba mentem s itt voltam febr. 14-ig. New Yorkban a Collyer-templomában beszéltem febr. 4-én, melynek eredménye lett 100 dollár. Febr. 10-én pedig Brooklynban, hol 300 dollárt adtak a Channing-alapra. S ezzel misszióm be volt fejezve. A Channing-alapra adakoztak még: Stermone asszony, Medfortból 50 dollárt, egy névtelen Bostonból 50 dollárt, egy másik névtelen 6 dollárt. Eszerint 1883. április 31. a pénztárnok jelentése szerint befolyt tényleg a fennebbiek kimutatása alapján 3574 dollár az eklézsiákból, melyeket fennebb elősoroltam, biztosítva 1350 dollár, vagyis összesen 4924 dollár, a mi pénzünk szerint 12.000 forint. Ha ideszámítjuk a Richmond-alapra bejött 18.500 frt., anyagi eredménye utazásomnak 30.000 s néhány száz forint.

Kilátásba van helyezve még Chicagóból, a Savage úr templomából, Justine asszony a Channing-alapra leánya részéről, a Brown Adél részéről Providenceből. Továbbá a Kidder Henrik, a Társulat elnöke, s Channing tanári alap bizottságának tagja szintén ígérte, hogy hozzá fog járulni, de most írt 5000 dollárt a tervezett új unitárius épületre. Nekem erős reményem van, hogy egy év leforgása alatt megtehetem végjelentésemet a Channing tanári állomás sikeréről.

*

Az „Unitarian Reviews” – unitárius szemle – folyóirat 1883. febr. füzet 164–165. lapokon a ’Magyar Unitáriusok’ című cikkben Barber Henrik szerkesztő ezeket írja:

„Kovács János tanár amerikai missziója, jelenléte és szava konferenciáinkon és számos eklézsiáinkban új érdekeltséget keltett közöttünk a magyar unitáriusok irányába és nagy mértékben erősítette a hitrokonsági szeretet érzelmét az unitárius hitet vallók eme legtávolabbi és legrégebbi felekezete iránt.

A magyar unitárius egyházak történelmében, amint azt Kovács tanár népünkkel keleten és nyugaton megismertette, sok hősies, rokonszenves, sőt tragikus részlet van, de különösen megjegyzésre méltó reánk nézve az, hogy ámbár oly messze és nagyon sokáig elszigetelve voltak az angol és amerikai unitáriusoktól, mégis e távoli testvéreink hasonlítanak hozzánk nemcsak hitbeli, hanem egyéb tulajdonságaikra nézve is. Mi bennök feltaláljuk ugyanazon irányokat és jellemvonásokat, melyek nálunk az unitárius mozgalmat létrehozták, feltaláljuk a polgári és vallási szabadság iránti lelkesedést s az erényes családi életet.

Különösen örvendünk, hogy a nevelésügy iránt annyira buzgólkodnak, amely szintén kiváló tulajdona az angol és amerikai unitáriusoknak is.

Kovács tanár a kolozsvári főiskola iránt is élénk rokonszenvet keltett s örömmel jelezzük, hogy reményteljes kilátás van arra is, hogy a Channing-tanári alap is rövid idő alatt kigyúl. Ez a hitrokoni szeretetnek és érdeklődésnek egy másik kapcsát fogja képezni a Richmond tanári szék és a Channing művei kiadására korábban nyújtott segély mellett.

Kovács tanár jeles beszédei s megnyerő társadalmi tulajdonai által segített szilárdítani és kedvessé tenni a köztünk fennálló testvéri köteléket, mely ezúttal erősebb és öntudatosabb lesz szívünkben, mint azelőtt. Mi hisszük, hogy hazatérése s munkássága által a magyar unitáriusok testvéri szeretetének érzelme is bensőségteljesebb lesz az amerikai hitrokonok iránt, mint az ő idejövetele által azzá lett a miénk. Mi hisszük, hogy jövőre rövidebb időközökben üdvözölhetjük egyiket vagy másikat közülünk a mi körünkben.”

Febr. 14-én elindultam New Yorkból, s 23-án szerencsésen megérkeztem Liverpoolba s onnan Londonba, itt a Társulat titkára meghívott a londoni papok gyűlésére, ahol üdvözlő iratot állítottak ki, hogy hozzam el az E. K. Tanács számára, mit is idemellékelni van szerencsém.

A londoni papok gyűlésén, mely **1883. febr. 26-án** a dr. Williams-könyvtár helyiségében tartott Marshall Tamás elnök által indítványoztatott s dr. Drummond tanár által ajánlott következő határozati javaslat fogadtatott el egyhangúlag:

„Hogy e gyűlés szívből üdvözli Kovács tanárt a jelen alkalommal s midőn gratulál neki amaz üdvös munka sikeréért, melyet az Egyesült Államok szabadelvű egyházaiban végrehajtott, egyszersmind felkéri, hogy hazaérkezésekor fejezze ki hitrokonainknak a legmelegebb érdeklődést, mellyel a gyűlés a magyar unitárius egyházak iránt viseltetik s azt a hő óhajtást, hogy ily szívélyes látogatások által időről-időre szilárduljanak a ragaszkodásnak ama kötelékei, melyek a magyar s a mi szabadelvű egyházainkat összefűzik.

Marshall L. Tamás elnök
Jerson Henrik titkár”

Londonból egyenest Dower-Calais, Köln s Bécsen át Budapestre jöttem, hová **márc. 1-jén** érkeztem testben s lélekben kimerülve. Budapesten ottani hitrokonainknál márc. 4-én szóbeli jelentést tettem, úgyszintén a kultuszminiszternek is, ki igen örvendett utazásom és működésem felett. **Márc. 7-én** pedig félévi távollét után újból visszaérkeztem Kolozsvárra.

*

Íme vázlatos jelentésem Mélt. és Főt. E. K. Tanács! Céлом az volt, hogy a Nemzeti Conferentia és az Unit. Társulat szervezetét, működését, amerikai unitárius papság munkásságát, társadalmi állását külön írjam le a Keresztény Magvetőben.

Most pedig biztosítani kívánom a Mélt. és Főt. E. K. Tanácsot, ama mély és valójában testvéries rokonszenvről és érdeklődésről, mellyel amerikai hitrokonaink az E. K. Tanács és általában a magyar unitáriusok iránt viseltetnek. E rokonszenvnek felébresztésére végzetlen sokat tett Dall, dr. Morrison Robert, dr. Hale s mindenekfelett Alen Henrik tanár úr. Én személyes jelenlétemmel, szavaimmal, csekély tehetségem szerint igyekeztem a gyúanyagot lánggra lobbantani, hogy az mennyire sikerült, annak elbírálását a Mélt. és Fötiszt. E. K. Tanácsra bízom.

Én minden emberi erőt megtettem, hogy az E. K. Tanács bizalmának megfeleljek. Vallásközönségünknek némi hasznot tegyek úgy anyagi, mint erkölcsi

tekintetben. Én leszámítva a lelki aggodalmakat, miket családomért kiállottam, valóban boldog voltam amerikai hitrokonaink között s szerencsés halandónak tartottam magam, hogy ez utat minden veszély nélkül megjárhattam. Ezt pedig, hogy megtehettem, az E. K. Tanács bennem helyezett bizalmának köszönhetem, hogy engem ama nagy és művelt nemzet fiaihoz képviselőül elküldött. Fogadja tiszteletem és hálás elismerésem kifejezését, hogy bizalmával megajándékozott.

Teljes tisztelettel lévén a Mélt. és Főtiszt. E. K. Tanácsnak alázatos szolgálója:
Kolozsvár, 1883. augusztus 20-án.

Kovács János s. k.

Magyarok Latin-Amerikában¹²⁵

A XVII. század elején a nagyszombati egyetem szinte ontja Latin-Amerikába a magyar hithirdetőket. A bécsi jezsuita tartományfőnök, Melczer Mihály irányítja a tengerentúli missziók utánpótlását. A magyar hithirdetőkkel nyert eddigi jó tapasztalatok arra indították, hogy Közép-Európából főleg csak magyarokat küldjön Latin-Amerika földjére. A magyar hithirdetők kiváló személyi tulajdonait tulajdonképpen már VI. Sándor pápa fedezte fel, aki Borgia Rodrigo kardinális korában egri érsek és péterváradi apát volt s így személyes kapcsolatban állt velük, különösen a pálosokkal, kikre kezdetben ő bízta Amerika krisztianizálását. A XVIII. század elején már tízesével indulnak a magyar hithirdetők Latin-Amerika majd valamennyi missziós-házába, a spanyol és portugál missziókba egyformán. A Consejo de Indias már rendezte az új világrész déli felének köz-igazgatási rendszerét, a kolonizációs munka alapozása befejeződött. A mai Venezuela, Kolumbia és Ecuador helyén önálló virreinat¹²⁶ alakul, Mexikó és Guatemala helyén egy másik, Buenos Aires székhellyel a harmadik, Pizarro birodalmát főkapitánysággá fejlesztik vissza. A magyar szerzetesek ott vannak az épülő új világrész minden emporiumában.

A perui misszióban ott találjuk **Rér Jánost** (1691–1756), aki a Tisza mellől került az Újvilágba. A nagyszombati egyetemről jutott Csehországba, majd onnan Peruba. Tizenhét évig élt az erdőkben a kichua-népek között, 1745-ben lett a

¹²⁴ Latin-Amerika az amerikai kontinens újlatin – főleg spanyol és portugál nyelvű – országainak összefoglaló (nem földrajzi alapú) megnevezése. Földrajzilag magában foglalja: Mexikót, Közép-Amerikát a Karib-térséggel és Kubával, valamint Dél-Amerikát. Ács Tivadar az e témakörben írt tanulmányait ebbe a fejezetbe soroltuk.

¹²⁵ Forrás: Ács Tivadar: Magyarok Latin Amerikában. Bp., 1944. Officina. pp. 7–22. (Officina képeskönyvek 58.)

Ács Tivadar ebben a témakörben már 1938-ban is megjelentetett egy háromrészes cikket 'Dél-amerikai magyar utazók a XVII. és XVIII. században' címmel, a 'Földgömb' hasábjain.

Ács Tivadar e tanulmánya elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Migend Dezső: Magyarok Brazíliában. Békéscsaba, 1925. Kőrösvidék ny. 96 p.

Migray József: Egy keresztényszociális állam története. A jezsuiták köztársasága Paraguayban, 1609–1768. Bp., 1923. Népszava. 71 p.

Vér Andor – Miklós Elemér: Magyarok Dél-Amerikában. Buenos Aires, 1942.

¹²⁶ virreinato = alkirályság (méltóság, terület)

limai egyetemen a matematika tanára. 1752-ben érkezik ide – ugyancsak a nagyszombati egyetemről – Zakarjás János, akinek a budapesti Tudományegyetem Könyvtárában őrzött levelei¹²⁷ szerint Rér Limában nagy kultúréletet élt, könyvtárban megtalálható volt a nagyszombati egyetem világhírű professzorainak majd minden könyve.

Zakarjás János¹²⁸ 1720-ban született, húszéves korában lépett a jezsuita rendbe, a két első évben novíciusként Trencsénben tanult, a következő két évben Nagyszombatban végezte a logikát, fizikát és metafizikát. Öt évig maradt még itt, s már mint tanár 1749-ben rendelték missziós szolgálatra, Peruba. Levelei részletes felvilágosítást nyújtanak a perui misszió életéről. Kétezer indiánt térített meg oly sikerrel, hogy azok még a chicha-ivásról¹²⁹ is lemondtak. Egy darabig Cuzcóban is volt, majd pestises betegeket gyógyított. 1768-ban – valószínűleg Éder Ferencsel együtt – tért vissza a tengerentúli misszióból. 1770-ben Komáromban lett plébános, itt is halt meg 1772. szeptember 14-én.

A két magyar szerzetes Las Casas szellemében dolgozott, azt tették, amit minden Cedula Real¹³⁰ is meghagyott: szóval és tettekkel kereszténységet hirdettek. XVIII. század végén, mikor Peruban megcsökkent a magyar szerzetesek száma, más idők következtek az egykori inka birodalom népeire. A más szellem azután előidézte a Tupac-Amaru lázadását, s a tűz martaléka lett mindaz, amit – jórészt – a magyar keresztény misszionáriusok Peruban egy évszázad munkájával felépítettek.

Éder Xavér Ferenc,¹³¹ a legkitűnőbb földrajzi írók egyike, a bolíviai Mamoré partjain hirdette a kereszténységet a kichua népeknek. 1727-ben Selmecbányán született. Valószínűleg testvérbátyjának, Éder Györgynek – aki az 1770-es években a bécsi Theresianum igazgatója volt – ösztönzésére lépett be a

¹²⁷ A leveleket ma is az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára őrzi a Kaprinai-gyűjteményben, ezek közül 11 megjelent nyomtatásban: Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749–1756). = Földrajzi Közlemények 38 (1910) pp. 115–128, 215–236. (– a szerk. megj.)

¹²⁸ Ács Tivadar e tanulmánya Zakarjás Jánossal foglalkozó részének elkészítéséhez egyrészt a Földrajzi Közlemények 1910-es évfolyamából már idézett levél-közléseket, valamint egy korábbi tanulmányt vehetett igénybe: Ifj. Szinnyi József: Egy magyar hittérítő úti élményei a múlt század derekán. = Földrajzi Közlemények 4 (1876) No. 10. pp. 332–341.

¹²⁹ chicha = (spanyol, ejtsd: csicsa), borhoz hasonló szeszes ital Dél-Amerika tartományaiban, melyet darált kukoricamag feleresztése és erjesztése által nyernek (– a szerk. megj.)

¹³⁰ Cedula Real = királyi leirat

¹³¹ Ács Tivadar e tanulmánya Éderrel foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát használta vagy használhatta fel:

Márki Sándor: Egy ismeretlen magyar utazó. = Földrajzi Közlemények 12 (1884) No. 7–8. pp. 302–312.

jezsuita rendbe és tanult Nagyszombatban. Hat évi egyetemi tanulmány után, 23 éves korában Peruba ment és kerek húsz évig élt a Mamoré partvidékén a moxo indiánok között.¹³² Éder a bennszülöttek között egyet sem talált, aki hatnál tovább tudott volna számolni. A nyelvi nehézségek is rendkívüliek voltak: a vidéken 22 nyelvjárás dívott. Nagyon nehéz lehetett ilyen körülmények között hittérítői munkássága, de Éder mindennek megfelelt. 1769-ben, hazatérése után Besztercebányán plébánoskodott haláláig (1772. április 17).¹³³ Részletesen megírta *'Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano'* című munkájában Peru és Bolívia geográfiáját, néprajzát, állat- és növényföldrajzát. Munkáját – Éder halála után – Makó Pál kir. tanácsos és budai apát adta ki¹³⁴ és Márki Sándor méltatta a *'Földrajzi Közlemények'* 1884-es évfolyamában. Éder munkájával fél évszázaddal megelőzte Poepping¹³⁵ és Orbigny¹³⁶ híres könyvét. Éder könyve előtt Dél-Amerikának ez a része az európai tudomány előtt olyan ismeretlen volt, mint Afrika belseje Stanley-ig. Munkájáról Friedrich Ratzel is igen nagy elismeréssel nyilatkozott.

Éder utóda a bolíviai misszióban – a jezsuita rend katalógusa szerint – **Haller József Ferenc**, áldozópap volt. 1725. március 8-án az erdélyi Felsőidecsen született, 1742 novemberében lépett a rendbe, négy évig volt a máramarosi rendház főnöke, utána öt évig a kolozsvári nemes ifjak konviktusának igazgatója. Előbb Brazíliában, a maranhãoi missziós telepen működött, s innen került Bolíviába. Quitóban ölték meg a chollo-indiánok.

A bolíviai rendtartomány főnöke volt 1774-ben a komáromi származású **Brentán Károly** (1694–1752).¹³⁷ Folytatta Éder geográfiai felméréseit, térképezte a Chiquitos-provinciát, a Rio Madeira forrásvidékéig, mely a mostani paraguayi felfogás szerint – azonos Chaco-Boreallal. Erre a nagy munkára egy határ-

¹³² Ezt a területet szokás Moxitania néven is jelölni (– a szerk. megj.)

¹³³ A lexikonok többségében halálozási éveként – tévesen – az 1773-as évet jelölik meg (– a szerk. megj.)

¹³⁴ *Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano quam e scriptis posthumis F. X. Eder annis XV. sacri apud eosdem curionis digessit, expolivit, et adnotatiunculis illustravit Makó. Budae, 1791. Typ. reg. universit. XVIII, 382 p., 7 t. – Ennek eredeti kézirata az ELTE Egyetemi Könyvtára Kézirattárának Pray-gyűjteményében található (– a szerk. megj.)*

¹³⁵ Eduard Poeppig: *Reise in Chile, Peru und auf dem Amazonenstrome während der Jahre 1827–1832.*

2 Bde. Leipzig, 1835–1836. Fr. Fleischer u. J. C. Hinrichs. 18, 466 p., 8, 464 p.

¹³⁶ Alcide d'Orbigny: *L'homme américain (de l'Amérique méridionale) considéré sous ses rapports physiologiques et moraux.* Paris, 1839.

¹³⁷ Ács Tivadar e tanulmánya Brentán Károllyal foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát használta vagy használhatta fel:

Migray József: *Egy keresztényszociális állam története. A jezsuiták köztársasága Paraguayban, 1609–1768.* Bp., 1923. Népszava. 71 p.

per szolgáltatott alkalmat. A vita akörül forgott, hogy hol van Moyos-provincia, valamint Charcas és Tucumán kapitányságok határa, amelyeket a király 1563. szeptember 10-én a két felfedezőnek ajándékozott. Ez a terület a Pilcomayotól északra és a Paraguay folyótól nyugatra terjedt a Quitói-alkirályság keleti – meg nem állapított – határáig. Az ő térképezése nyomán az 1743. december 23-án kelt királyi pátens állapította meg a végleges határokat. Ezek az adatok azért érdekesek, mert végeredményben ezeken alapulnak a Bolívia és Paraguay között újabb időben kirobbant egyenetlenkedések.

Chilében volt az indiánok hittérítője a Zemplén megyei sirokai családból származó **Hedry Márton** esztergomi lelkész az 1746–69-es években.

Kaliforniában a jezsuiták 1698-ban telepedtek le, s rövid idő alatt 14 missziót állítottak fel. Két főkolostoruk volt a San Gabriel és San Fernando, az utóbbi a Sierra Nevada és a Carvingo-sivatag között. Az itteni misszió is úgy járt, mint a portugáliai és latin-amerikai missziók. A spanyol kormány féltékennyé lett befolyásukra, a szerzeteseket elfogatta, a kolostorokat átadta a ferenceseknek, majd a döméseknek.

Kalifornia keleti vidékén már előttük is jártak magyar misszionáriusok, így **Sárosi Nándor Izsák**, Kelp János és Sövényfalvy Dávid. Sárosi a németországi Windsheim gimnáziumában tanult, s az ugyancsak magyar származású Schumberg Tóbiás rektor mellett volt tudor. 1695 elején érkezett a Philadelphia melletti Germantown nevű német telepre, melyet iskolatársa, a híres Franz Daniel Pastorius pietista prédikátor alapított néhány német családdal. „Úgy látszik – írja Pivány Jenő, az észak-amerikai magyar vonatkozások tudós kutatója –, nem tudott megbarátkozni a kezdetleges viszonyokkal és nem akart prédikátori állást vállalni megállapított ellenszolgáltatás nélkül, amiről Pastorius 1697. május 13-án írt levelében panaszos hangon emlékszik meg, hozzátéve, hogy Sárosi Marylandba ment azzal a szándékkal, hogy onnan Európába vitorlázzék. További sorsa ismeretlen.”

Kelp Jánosról azt tudjuk, hogy erdélyi születésű és 1697-ben Altdorfban magisteri címet nyert. 1694-ben egy főképpen németekből álló csoportot vezetett át Pennsylvániába. Philadelphia közelében, a Wissahickon partján telepedett le, remete módjára kontemplatív életet élt. Pivány megállapítása szerint ott is halt meg, ami nyilvánvalóan tévedés. Ugyanis az 1720. évi chicagói, akkor még községi iratok között néhány irat bizonyítja, hogy ez évben Kelp, Sövényfalvy és Sárosi családjaikkal együtt Chicagóban éltek, mint Káldor Kálmán, az ismert amerikai magyar újságíró megállapította.

Sövénfalvy Dávid az erdélyi fejedelmi udvarban nőtt fel, apja török tolmács, amolyan diplomataféle. Ő maga a fejedelmi udvar étekfogója. Kemény János erdélyi fejedelem önéletírásában megemlékezik róla, mondván, hogy Sövénfalvy deák fia bejárta az Indiákat, vagyis Amerikát és 1627-ben Konstantinápolyban végezte életét, úgyhogy Káldor megállapítása Sövénfalvy chicagói tartózkodására vonatkozólag hitelesnek mondható.

*

A paraguayi jezsuita redukciók talán legjelentékenyebb emberévé **Orosz László** nőtte ki magát. 1697-ben született, 18 éves korában – 1716 elején – lépett a jezsuita rendbe, 1726-ban szentelték pappá, s a rend Dél-Amerikába küldte missziós munkára. Hosszas sevillai előkészületek után 1729-ben érkezett meg Buenos Airesbe, de missziós munkáját csak később kezdhette meg.

Szerzetestársa volt Bakranin Lukács magyar jezsuita is. Még 1727-ben Sevilában, éppen Paraguayba való utazásuk előtt halt meg. A nagyszombati egyetemen volt a filozófia tanára. Orosz László írta róla: „Halála mélyen lesújtotta úgy az amerikai missziók prokurátorát, mint a spanyol jezsuitákat. Nemcsak szentéletű volt, hanem filozófus és a spanyolokat is meglepte tudásával.”

Orosz László 1729-től kezdve a córdobai egyetemen filozófiát és teológiát tanított. A paraguayi missziók ellenőrzésére 1740-től nyílt lehetősége. Ezt követően alapított egy újabb kollégiumot Buenos Airesben, majd ismét Európába utazott, ahonnan 1749-ben tért vissza a dél-amerikai kontinensre. Jelentős tette, hogy 1758-ban Córdobában ő alapította az első dél-amerikai nyomdát. 1767-ben a jezsuitákat kiűzték Argentínából, ezt követően rövid rabságot szenvedett, majd 1768-ban visszatérhetett Nagyszombatba, ahol lelkészként dolgozott és megkezdte Éder Xavér Ferenc kéziratának sajtó alá rendezését. 1773-ban bekövetkezett halála miatt a munkát Makó Pál folytatta. Nagyszombatban több értékes műve is megjelent.¹³⁸ Földrajzi tárgyú leveleit Joseph Stöcklein *'Neuer Welt-Bott'* című munkájában közli.

*

¹³⁸ Köztük említendő: *Decades virorum illustrium Paraquariae societatis Jesu ex historia ejusdem provinciae, & aliunde depromptae. Cum synopsi chronologica historiae Paraquariae.* 1–2. Tyrnaviae, 1759. Typis academicis soc. Jesu. 375, 9 p., 1 t.; 177, 7 p.

A maranhãoi misszióban dolgozott Szentmártonyi Ignác, ikladi báró Szluha János, Kayling József, Fáy Dávid Alajos és bizonyára még mások is.

Az itt említett magyar szerzetesek legkiválóbbika **Szentmártonyi Ignác**¹³⁹ volt. Egyik méltatója, Bekkers, a Gothában megjelent 'Deutsche Zeitung' 1793. évfolyamában írja róla:

„Ott töltött munkában néhány esztendő, meghajózta e kerek föld legnagyobb folyóját, az Amazont és abba beömlő más egyéb folyamokat, felmérte mind e folyókat, mind a közöttük fekvő sok szigetet s már annyira jutott munkájában, hogy éppen csak a két királyság körötti végszéleket jelölgette, mikor a Portugáliában kiűtött jezsuita-üldözés vetett véget munkájának.”

Szentmártonyi 1718. október 28-án született a Zágráb megyei Kotáriban. 17 éves korában, 1735. október 27-én lépett a jezsuita rendbe. A bölcseletet Grazban, a teológiát Bécsben végezte, utána a grazi főiskolán matematikát tanított. A bécsi egyetem tanára volt Hell Miksa magyar csillagász, aki később világhírré emelkedett, midőn 1769-ben Sajnovics Jánossal, a finnugor nyelvészet úttörő tudósával megfigyelte Észak-Norvégiában a Vénusz átvonulását. Hell Miksa érdekes egyénisége végleg csillagászt formált belőle. Kora fiatalságától fogva bújta a szakmunkákat. Híre messze elterjedt, úgyhogy mikor a spanyol és portugál gyarmatok határainak újból való megállapítására került a sor, Hell Miksa, mint a bécsi jezsuita rendtartomány generálisa, őt ajánlotta. Így érte V. János portugál király meghívása. Királyi csillagásszá és tanácsossá nevezték ki és visszatérte esetére messzemenő kedvezményeket, kitüntetések helyezett kilátásba. 1749-ben utazott többedmagával a brazilfái misszióstelep székhelyére, Maranhõba s innen kiindulva dolgozott tíz, a jezsuiták katalógusa szerint nyolc évig az Amazonas és mellékfolyóinak, főleg a Rio Xingu, a Rio Tapajóz és a Rio Madeira hidrográfiai

¹³⁹ Ács Tivadar először a 'Magyar Kultúra' c. periodikában írt nagyobb tanulmányt Szentmártonyiról – lásd: Ács Tivadar: Szentmártonyi Ignác, a brazilfái magyar csillagász. = Magyar Kultúra 26 (1939) No. 1. pp. 5–6. –, majd az 1940-ben megjelent 'Akik elvándoroltak' c. kötetében. Ugyancsak 1940-ben írt tanulmányt 'A civilizáció ismeretlen magyar úttörői Dél-Amerikában és Kelet-Afrikában' címmel 'Az élő toll' című tanulmánykötetben. Az Officina kiadásában, mégpedig az Offinica képekonyvek sorozatban 1944-ben jelent meg önálló kötete 'Magyarok Latin Amerikában' címmel, ennek alapján közöljük a Szentmártonyi visszaemlékezést. A Magyar Tudománytörténeti Intézet gondozásában megjelent 'A csillagászat magyarországi történetéből' c. szöveggyűjteményben az 1939-es írása kapott helyet.

Ács Tivadar e tanulmánya Szentmártonyival foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát használta vagy használhatta fel:

Bangha Béla: Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben. Bp., 1937. Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 84 p. (Magyar Kultúra könyvtár 10.)

felvételezésén. Ugyanekkor a valóságban kitűzte a spanyol és portugál birtokok közötti, elméletben megállapított délkör helyét.

A történetíró Caeiro '*Circa iesvitas Brasilienses et Goanos. In persevctione marchionis Pombalii*' című¹⁴⁰ munkájában írja:

„Ugyanabban a házban (Ibyrajubában, São Louístól néhány kilométerre lévő indiánfalu), lakott Szentmártonyi atya, hogy megrongált egészségét helyreállítsa. Őt a király 1754-ben küldte Maranhãoba, többekkel együtt, hogy a korona határait megvonja. Ugyanis a két uralkodó abban állapodott meg, hogy erre a munkára külföldi kozmografusokat küld ki. Pénzen kívül még bőséges jutalmat is helyezett a király neki kilátásba, éppúgy a többieknek is, akik Németországból, Itáliából jöttek erre a célra. Biztosította őket kényelmes hazavitelről is.”

Itt kell utalnunk Visconde de Porto Seguro '*História Geral do Brasil*' című munkájára,¹⁴¹ ahol közli a brazíliai magyar csillagászra vonatkozó titkos utasításokat is.

„Az utasítások értelmében – írja – a különböző földmérő expedíciókat kel-lőszámú katonaság kíséri; a katonák feladata, hogy a munka nyugodt menetét biztosítsák s ugyanakkor szigorú meghagyásuk volt arra is, hogy minden feljegyzést, rajzot gondosan számon tartsanak, hogy valamely külföldi hatalom kezébe azok ne juthassanak s hogy semmiféle magánjegyzetet senki ne készítsen, éppen ezért ellenőrizték még levelezésüket is. Ha pedig valaki visszatér Európába, akkor semmiféle feljegyzést ne vihessen magával. Ugyancsak Visconde de Porto Seguro értesít bennünket, hogy Szentmártonyi Ignác az északi expedíció harmadik csoportjába volt besoztva, amelynek tagjai: Rebello Guerreira Camacho kapitány, astronomo Szentmártonyi atya stb. Munkakörük a Madeira folyótól a Jauru torkolatáig terjedt. Visszatérőben a Botuca, az Araguaia, Tocantins és végül Maranhão, Ceará, Rio Grande kapitányságok térképezése egészen a Paraíbaig.”

*

¹⁴⁰ José Caeiro (1712–1791): Primeira publicação apos 160 anos do manuscrito inédito de José Caeiro sobre os Jesuitas do Brasil e da Índia. Na perseguição do marquês de Pombal (seculo XVIII) = Prima post CLX annos editi manvscripti prorsvs inediti Iosephi Caeiri circa iesvitas Brasilienses et Goanos. In persevctione marchionis Pombalii (Saecvlo XVIII)

¹⁴¹ Visconde de Porto Seguro (Francisco Adolfo de Varnhagen): *História Geral do Brazil*, isto é, do descobrimento, colonisação, legislação e desenvolvimento deste Estado... Rio de Janeiro, 1854–1857.

Szentmártonyi munkájában kitűnő segítőtársa volt az ógyallai születésű **Szluha János Nepomuk** (1723–1803), aki jezsuitaként Sopronban tanított, majd missziós szolgálaton vett részt Brazíliában. Az amerikai kontinensre 1753-ban ugyanazzal a hajóval utazott, mint Fáy Dávid Alajos és Kayling József. Fáy megemlékezik róluk is édesanyjához írt egyik levelében. Ebben egyebek között leírja, hogy amikor a király fivérével, Emanuel herceggel együtt ebédeltek a lisszaboni kollégiumban, a szerzetesnek állandóan a főherceg mellett kellett maradnia, mert az annyira lelkesedett a magyarokért.¹⁴² Szluha hittérítőként működött az amanayé indiánok között. A jezsuiták kiűzése után 1759-ben társaival ő is portugál börtönbe került.¹⁴³ 1760-ban térhetett haza.

Fáy Dávid Alajos a Tapuytaperában lévő missziósház főnökeként működött, s – mint írja – a „Barbados” nevű nemzetség misszionáriusa lett. Később Maraconba került, majd egy esztendőre rá, 1755. április 13-án, Cararába és végül Szluhával együtt dolgozott a Pisiare folyó mellett a guajara indiánok között. Itt érik utol őket a portugáliai végzetes események: Pombal¹⁴⁴ hatalomra jutása. Fáy is rabláncra került.

Szentmártonyi, Fáy Dávid és egyéb magyar szerzetesek elfogatását ugyancsak Caeiro derítette fel. Művének XVIII. fejezetében leírja Szentmártonyi elfogatásának történetét is. 1760. július 18-án Gomes királyi megbízott egy szakasz katonával kiment az Ibyrajubában lévő jezsuita rezidenciába, hogy a Pombal rendeletére már megkezdett deportálásokat itt is végrehajtsa.

„Amint Gomes belépett Szentmártonyi szobájába José Gouveia nótárius és Crispin Lobo csapattiszt kíséretében, az utóbbiak megjegyezték, hogy ez ellen a jezsuita ellen, úgy látszik, semmit sem lehet tenni, hacsak meg nem akarják sérteni a királyi rendelkezéseket, mert Szentmártonyi nem is portugál és nem is volt beosztva egyetlen jezsuita provinciába sem a birodalom határain belül. Gomes semmiféle megokolást nem mondott. Szentmártonyi átadta neki összes pénzét, amit a királytól kapott, de ami még nagyobb kár volt, ez alkalommal mindenét elveszítette, egyebek közt a nagy gondal készített matematikai munkájának kéziratát is.”

¹⁴² Fáy Dávid múlt századi hithirdető levelei Amerikából. Közread.: Foltin János. = Magyar Állam 23 (1890) pp. 260–263. (–a szerk. megj.)

¹⁴³ Lásd részletesebben: Bangha Béla: Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben. Bp., 1937. Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 84 p. (Magyar Kultúra könyvtár 10.) (– a szerk. megj.)

¹⁴⁴ Sebastião José de Carvalho e Melo (Marquês de Pombal) (1699–1782) portugál államférfi.

Caeiro hosszasan leírja azokat az emberfeletti szenvedéseket, amelyeket a szerencsétlen misszionáriusoknak el kellett szenvedni, különösen a hajón, a Lisszabon melletti São Julião várbörtönbe való szállítás alatt.

„Felejthetetlen tanújelét adta testvérei iránti szeretetének Szentmártonyi atya – írja a történetíró. A hajó parancsnoka kérte, hogy válasszon magának külön helyet és ne maradjon a jezsuitáknak fenntartott helyen s hogy étkezzék az ő asztalánál, de Szentmártonyi vonakodott ezt elfogadni, s megokolásul azt mondta: ő semmivel sem ártatlanabb, mint testvérei, hogy kényelmesebb sorsot érdemelne, mint ők. És mert a parancsnok naponta küldött neki külön ebédet, ő még csak meg sem ízlelte, meg sem nézte, hanem azonnal kiosztotta betegei között, akiknek nagyobb szüksége volt rá.”

Szeptember 12-én indultak el és december 1-én érkeztek a Tejo torkolatához. Mindannyiukat a São Julião-erőd borzalmas földalatti börtöneibe cipelték. Szentmártonyi Ignác előmutatja királyi meghívó levelét. Elveszik tőle s egy esztendeig meg sem kérdezik a lisszaboni börtönben elzárásának okai. Egy év múlva átviszik a São Julião-erőd kazamatáiba.

Fáy Dávid előbb az almeidai fogház tömlöcéhen, 1762 óta szintén a São Julião-erődben volt elzárva. Itt volt bilincsekben Kayling József és Szluha János is. Szluha szabadult leghamarább. Tábornok bátyja – Kaunitz államkancellár útján – mindent elkövetett kiszabadítása érdekében, de a bécsi kancellária egyszerűen azt a választ kapta, hogy Szluha nem szerepel a foglyok nyilvántartásában. Végül is Khevenmüller lisszaboni osztrák követ személyesen járta végig a fogházakat s így szabadította ki. Mária Terézia királynő többször közben járt a jezsuita foglyok érdekében, de Pombal hajthatatlan maradt.

Fáy törekeny teste nem bírta sokáig a földalatti cellák levegőjét. Az 1766. évben többször visszanyerte életkedvét. Eckert Anzelm jezsuita házfőnök, cellatársa naplójában – melyet később egy német protestáns író tett közzé – leírja szenvedéseit. 1767. január 12-én halt meg a São Julião-erőd földalatti cellájában, 45 éves korában; hét évi kegyetlen várfogság után. A későbbi lisszaboni osztrák követ, báró Lebzelter is állandóan közbenjárt a foglyok érdekében, de eredményt csak 1777-ben sikerült elérnie.

Szentmártonyi és Kayling 18 évi fogság után szabadult ki. Lebzelter azonnal magához hívatta őket és 1000–1000 pengő útiköltséget adott nekik. Együtt jöttek Genováig. Kayling¹⁴⁵ néhány társával innen Rómába ment, majd visszatért Sel-

¹⁴⁵ Ács Tivadar e tanulmánya Kaylinggel foglalkozó részének elkészítéséhez az alábbi forrás-

mecbányára, hová plébánosnak nevezték ki. Szentmártonyi Bécsbe igyekezett. Nagy tisztelettel fogadták. Mária Terézia is magához kérette és töviről-hegyire el kellett mondania fogsága történetét. A királynő kegydíjat biztosított számára, de az agg tudós lemondott róla a szegények javára. Csáktornyára, majd Belicára vonult vissza plébánoskodni, itt is halt meg 1793. április 15-én. Szluha báró Győrben, Nagyszombaton és Sopronban tanárkodott, ő lett a győri kollégium rektora. Kayling utójára BÉlabányán volt plébános.

*

De voltak mások is a latin-amerikai jezsuita missziókban. Így **Limp Ferenc Xavér** is, aki 1695. május 25-én született Budán. 1713. október 18-án Trencsénben a jezsuita-rendbe lépett, majd teológiára Bécsbe került, ahol végül is 1726-ig a rendtartomány bécsi főiskoláján grammatikát és humaniorákat tanított. Akkor Paraguayba ment és a guarani telepítéseknek egyik legfontosabb szervezője lett. Több mint négy évtizeden át működött a paraguayi redukciókban. 1766-ban halt meg Assunçãoban. Paraguay földrajzáról és a Jézus-társaság kolonizációs tevékenységéről történelmi becsü levelet írt *'Brief R. T. Francisc. Xav. Limp. missionarii der Gesellschaft Jesu in Paraguairien'* címen, melyet Stöcklein tett közzé a 'Welt Bott' XXXII. kötetében.¹⁴⁶

*

A másik ilyen fontos misszionárius **Lyro Ignác**, aki a Nyitra megyei Hradistyén született 1717. május 17-én. 1739-ben lépett be a rendbe, tanulmányai elvégzése után a perui Quitóba került misszionáriusnak. A rend feloszlata után a csehországi Chomutovba ment betegápolónak. Peru geográfiai leírását tárgyaló, 1757-ből származó levelét ugyancsak Stöcklein ismerteti, életrajzi adatai pedig szintén De Backer–Sommervogeltól valók.

Konsag (Koncság) Ferdinánd Nándor Varasdon született 1703. december 2-án és 1719. október 22-én lépett a szerzetesrendbe. Később Budán tanította a humaniorákat. 1728-ban itt egy latin nyelvű verses gyűjteménye is jelent meg

munkát használta vagy használhatta fel:

Pinzger Ferenc: Magasztos eszmék útján. Bp., 1931. Katolikus Missziók. 167, [1] p.

¹⁴⁶ További életrajzi adatok találhatóak: Augustin de Backer – Sommervogel, Carlos: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Vol. IV. Bruxelles–Paris, 1893. 1838. has.

'Nagadia' címen.¹⁴⁷ Budáról a mexikói Vera-Cruzba került, ahol felváltotta az ugyancsak magyar származású Neumayer Gyulát, aki 1713. április 14-e óta teljesített itt szolgálatot. Később a kaliforniai Szent Ignác-misszió főnöke, majd az összes nyugat-amerikai missziók vizitátora lett. Megírta kaliforniai utazásainak naplóját is '*Diario de Viajes en California*' címmel, amelyet angol, német és francia nyelvre is lefordítottak. Feltárta a Rio Colorado egész vidékét, száz évvel egy másik magyar, Xántus János előtt. Egy egyházlátogatói körútján halt meg 1759-ben.

A dél-amerikai misszióban vele volt Plautich Miklós is, akinek további sorsáról semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy előbb Mikus Mátyás és Szerdahelyi Ferenc magyar jezsuitákkal volt együtt a paraguayi jezsuita redukciókban.

Mint látjuk, Amerika felfedezésétől kezdve talán nincs egy évtized, mikor magyar szellem ne munkálkodott volna Amerika krisztianizálásán. Ezek a kapcsolatok a XVI–XVIII. században messze felülmúlták az itt fölsoroltakat s a magyar kultúrhistoria legsürgősebb feladatai egyikének ismerte fel a sevillai gyarmatok-korabeli levéltár magyar vonatkozásainak feltárását. Ez a gyűjtés már megtörtént volna, ha a második világháború nem akadályozza meg az ilyen kutatómunka folytatását. A Magyar Tudományos Akadémia majd egy évszázada foglalkoztatott már tudósokat, hogy a magyar–ibériai történelmi kapcsolatokat a spanyolországi és portugáliai levéltárakban kutassák. Így Simonyi Ernő 1865–66-ban megkezdte a barcelonai Archivo General de la Corona de Aragón, a madridi nemzeti könyvtár levéltárának és a simancasi országos levéltár magyar vonatkozású anyagának lemásoltatását, mely túlnyomó vonatkozásban az óceán túli magyar vonatkozásokat is érinti.

Ugyanezt tette Thallóczy Lajos ugyancsak Barcelonában és Simancasban, valamint Szittyay Dénes Simancasban. Magyar vonatkozások szempontjából még teljesen felderítetlen a már említett sevillai és lisszaboni levéltárak magyar vonatkozású anyaga, mely éppen a XVI–XVIII. századbeli amerikai missziók vonatkozásaiban tartalmaz magyar szempontból felbecsülhetetlenül nagy anyagot.

*

A latin-amerikai magyar papok magas tudományos műveltségüknél fogva nemcsak misszionáriusok voltak, hanem egyetemi professzorok, geográfusok, csillagászok, botanikusok és másfajta tudósok, kiknek munkája nyomán ma is virágzó egyetemek létesültek, birodalmi és országhatárok alakultak, tehát munkásságuk

¹⁴⁷ Nagadia versibus latinus. Budaë, 1728.

jegyeit évszázadokra kiható módon ott hagyták Latin-Amerika országában. De voltak olyan magyar tudósok is Latin-Amerikában, akiket nem a papi hivatás, hanem a tudomány alázatos szolgálata vonzott az Új-Indiákba.

Holland-Guayana növényvilágát az erdélyi **Balogh József** (1750–1781) 1779-ben – tehát jóval Puliz, Pavon, Dombey és Humboldt előtt – derítette fel, akiről külön fejezetben is szólunk. Balogh szellemi mentora, az 1775-től már ugyanott tevékenykedő Nicolaus Joseph von Jacquin – aki ezt megelőzően, 1763 és 1769 között a selmecebányai bányászati akadémia professzora volt – *'Selectarum stirpium Americanorum'* című munkájában¹⁴⁸ Linné rendszere szerint osztályozta és ismertette a geográfiailag ekkor felderített Brazília növényvilágát.

A selmecebányai világhíres magyar bányászati akadémiaának külön vonatkozásai is támadtak Brazília geológiai és bányászati feltárásával. Mikor II. Pedro gyermekkirály helyett uralkodó direktórium fegyveres ellenállásig felbőszítette Minas Gerais és Rio Grande do Sul államokat, ezeknek a politikai eseményeknek közvetett hatásaként, komoly tőkék özönlöttek a brazíliai természeti kincsek kiaknázására. Különösen a bányászat ígért felmérhetetlen kincseket, az a bányászat, mely VI. János király uralma óta megszűnt nemzetgazdasági tényező lenni.

Ezek a jelentkező tőkék csak kiváló képzettségű európai szakemberekre bízta magukat, s így történt az, hogy a selmecebányai bányamérnök, az osztrák származású **Johann Carl Hocheder** (1800–1864) a brit „Brazilian Company” chief mining managere lett és ő tárta fel Minas Gerais állam majd minden fontos érclelőhelyét. Éppen ezeknek a sikereknek a következményeképpen a következő években még hat selmecebányai bányamérnök került Minas Geraisbe, akiknek munkája végleg megalapozta azt a termelést, mely még ma is láttatja velünk, hogy Brazília az emberiség paradicsoma kíván lenni. Azóta számos magyar geológus járt a különböző brazíliai ércmedencékben.

Magyaroknak Latin-Amerikába való özönlése tulajdonképpen a XIX. század közepén kezdődik. A szabadság gondolat úgy viharzott át Európa országain ekkor, mint a lángra gyúlt szavannák vagy pampák tüze. Magyarország alkotmányát, szabadságát halálos veszély fenyegette a Habsburg-uralkodók részéről, s mint ahogy Argentína elzavarta a tyrannus Rozast, úgy Magyarország is harcba lépett elnyomói ellen.

¹⁴⁸ Nicolaus Joseph Jacquin: *Selectarum Stirpium Americanorum Historia*, in qua ad Linnæanum Systema determinatæ descriptæque sistuntur Plantæ illæ, quas in Insulis Martinica, Jamaica, Dominigo, aliisque, et in Vicinæ continentis Parte, observavit rariores; adjectis Iconibus in solo natali delineatis. Vindobonæ, 1763. Krausiana.

De a magyar szabadsághősök latin-amerikai megjelenése előtt közvetlenül más, prominens magyarok is megfordultak az Újvilág déli felében. Ezek között volt olyan is, akire a brazíliaiak és argentinaiak éppolyan büszkék lehetnek, mint a magyarok. A világhírű Afrika-kutatót, **Magyar Lászlót** Brazíliából Rozas hívta meg az argentinai flottához. A riachueloi ütközetben, 1845. augusztus 23-án esett az egyesült angol–francia flotta fogságába, de Laine admirális, az egyesült flották főparancsnoka, vitézsége elismeréseként szabadon bocsátotta. Egy ideig az uruguayi Maldonadóban élt és a Mato Grosso-felföldre tervezett expedíciót. Ez idő alatt az akkor világhírű Rio de Janeiroi hamburgi magyar kereskedőház fejének, Vámosy Dánielnek volt a főbevásárlója a Rio de la Plata kikötőkben. Magyar László később Portugál-Nyugat-Afrika legeredményesebb kutatója lett.

Magyar László – a Brazília-kutató¹⁴⁹

A XIX. század első felében a természettudomány minden érdeklődésével Dél-Amerika felé fordult. Expedíciók egymásután indultak az alig ismert s roppant gazdasági lehetőségek képét mutató kontinens déli felébe. A sort a nagy Humboldt és Aime Bonpland nyitották meg, akik végigszenvedték az Egyenlítővidéki Amerika minden borzalmát, Venezuela és Új-Granada Ilanoit, az Orinoco millió ismeretlen veszedelmét és mérhetetlenül nagy szolgálatot tettek az emberiségnek. Az ő útjuknak romantikus szépsége, nagy példamutatása kiparancsolta a természetkutatás valódi mezőire a könyvtárak papírszagú tudósait és a mai gyakorlattól eltérően tudós csak az volt, aki gyarapította a tudományt a maga eredményeivel, ismeretlen mezők föltárásával és aki mert személyes kockázatot is vállalni a tudomány előbbre jutásáért. Ma már talán érzékeltetni sem tudjuk, hogy mit jelentett a tudománynak ebben a romantikus korszakában a Chimboraso vagy a Sorano megmászása, milyen lelkesítőleg hatott a közönségre és milyen nevelő hatást gyakorolt a szívekre és az értelmekre, akik elég bátrak voltak vállalni a kísértést Humboldt példásának követésére. A müncheni Carl Philipp von Martins, a würzburgi teológus Johann Spir, Ratterer, az orleansi Francois César Saint-Hifire, a párisi Alcide Dessalines d'Orbigny, Charles Darwin, a meteorológus Fitz-Roy, az angol tengernagy William Smith és Lowe professzor, a polihisztor Johann Jakob Tsehudi, az újságíró Berthold Seemann, a nürnbergi etnográfus Ernst von Bibra, Albert porosz herceg, a párizsi Sorbonne-egyetem, Francis Castelnan gróf, az angol diplomata Sir Robert Hermann Schomburgk és fivére, Ricard, a hallei professzor Hermann Burmeister szinte az egymást követő években indultak hatalmas – szellemi és anyagi – felkészültséget megkívánó expedíciókkal Latin-Amerika különböző pontjaira, keresztül-

¹⁴⁹ Forrás: Ács Tivadar: A civilizáció ismeretlen magyar úttörői Délamerikában és Kelet-Afrikában. In: Az élő toll. Magyar írók korszerű írásai. Összeáll.: Relle Pál, Fodor Tibor, Magyar Károly. 1. köt. Bp., 1940. Tábor. pp. 169–184.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Hunfalvy János: Magyar László Akadémiai emlékbeszéd. = Budapesti Szemle. Vol. 4. (1874) pp. 325–339.

Thirring Gusztáv: Magyar László élete és tudományos működése. Kritikai adalékok a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásaival. Bp., 1937. Székely ny. VII, 166 p., 2 t.

Az újabb kutatást nagyban segíti, hogy Szombathelyen 1984-ben Fülöp Katalin összeállításában megjelent a Magyar László bibliográfia, ezen túlmenően Krizsán László és mások több alapvető kutatási anyagot adtak közre róla (*– a szerk. megj.*)

kasul járták a Panama-istmustól a Horn-fokig és begyűjtöttek mindent, ami tég-lának számított a természethistória mérhetetlenül nagy múzeumának megépíté-séhez.

Egy elutasított levél

Ebben a lázas, kereső korszakban, 1846. szeptember elején, messze, idegen föld-ről, hosszú apró gyöngybetűkkel teleírt levél érkezett a »Főméltóságú Magyar Tudós Társaság«-hoz. A levél aláírója »a főméltóságú és tisztelt társaságnak alázasatos szolgálja Magyar László flotta-hadnagy« volt. A levél Republica Banda-Oriental del Uruguay egyik megyeszékhelyéről, Maldonadoból, a Rio de la Plata és az Atlanti-óceán partjáról kelt 1846. június 2-áról:¹⁵⁰

– »Főméltóságú s felette tisztelt Magyar Tudós Társaság! Az angol- és franciaországi kabinetektől oly régen óhajtott béke, és a két ellenséges Rio de la Platai köztársaság között (La confederatio Argentina és a Republica Banda Oriental del Uruguay) több ízben haszontalanul megpróbált békél-tetés az elmúlt 1845-ik évben sem vezetett eredményre, akkor, amikor az e köztársaságokhoz küldött két fölhatalmazott rendkívüli követ: M. Def audis és M. Oseley minden fáradtsága, az említett cél elérésében nemcsak hogy sikertelen maradt, de don Manuel Rosas dictator hajthatatlan ma-kacssága az argentinai confoederatio és az angol, valamint a francia ha-talmasságok közötti háborúra adott okot. E politikai szakadás után Bue-nos-Ayres partjait és minden kikötőjét az angol-francia kombinált hajóse-reg körülzárta. Argentina Montevideo előtt horgonyzó flottáját az említett hatalmasságok elfogták és hajós seregét hadifogollyá nyilvánították au-gusztus 23-án, 1845-ben. A hadifoglyok számára tartoztam én is, mint flottahadnagy az argentinai confoederatio szolgálatában, ahol szerencsém volt az említett rangot kiérdemelni. Mint külföldi, kényszerítve valék be-csületszavamat adni arra; hogy míg a politikai zűrzavarok tartandnak, semmi szolgálatot nem vállalok az argentinai confoederationál és még ke-vésbé fogok akár vízen, akár szárazon az említett külső hatalmasságok el-len harcolni, melyre való nézve rangomat megtartva szabadon bocsáttaték.

¹⁵⁰ Magyar László levele gróf Széchenyi Istvánhoz. Maldonado (Uruguay), 1846. 06. 02. Kézirat. (MTAKK: K. 166/210. I.) (– a szerk. megj.)

Az újabb kutatásokról lásd az ELTE anyagában:

<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/nemerkenyi/magyar3.htm>

Bármily érzékenyen esett is e csapás, mely által tervem: magamat e szüntelen háborúskodó hajós-flottánál jó tengeri hajóستisztté kiképezhetni, megvigasztalt az a tudat, hogy már most szabad mezőm maradván, kizárólag hazám javára áldozhatom minden szolgáltatomat, különösen a földleírás tudománya gyarapítása tekintetében, amely célnak eszközlésére, több évig tartó itt mulatásom alatt iparkodtam megszerezni a legszükségesebb elemeket, mert természeti hajlandóságomtól segítve, sikerült megtanulnom az európai származású népek közt használt spanyol és portugál nyelveken kívül a guarani és quichna (kisna) indus nyelveket is, amelyek minden indus törzsnyelvek fölött uralkodnak Dél-Amerikában. Az első a déli szélesség 24°-tól egészen a 36°-ig van elterjedve, nevezetesen: en las sieras de las Misiones-ben az Uruguay és Parana folyók között, Entre Rios és Corrientes tartományokban és Paraguay köztársaságban. A még kevésbé ismert véghetetlen kiterjedésű Gran Chacóban (alias Llanos de Manso), amely az Andesi Cordillerák és Paraguay köztársaság között fekszik. Az utóbbi quichna, vagyis inka nyelv a legelterjedtebb Dél-Amerikában, az Egyenlítő vonaltól kevés különbséggel, egész a déli szélesség 24–25°-ig, nevezetesen Ecuador, Columbia (előbb Nueva Granada) Peru és Bolívia köztársaságokban, továbbá Santa Cruz de la Sierra, Mohos és a Chiquitok tartományában.

Birtokomban látván e segédforrásokat, mint egyedüli salva guardiát mindazon akadályok legyőzésére, amelyek a még kevésbé ismert Dél-Amerika belső tartományai beutazását gátolhatnák, hivatásom egész tüzétől ösztönöztetve, elhatároztam magamat e még nagyobbára s kivált tőlünk magyaroktól csak nevükről ismert tartományokat tudományos tekintetben beutazni, főkötelességemnek tartván tökéletes fizikai, topográfiai és politikai földleírását, valamint mappáit minden általam beutazott tartományoknak kidolgozni, el nem mulasztván a természet mind e három országából, a ritkább tárgyakat a magyar hon ritkaságtára számára, amennyire lehetséges, megszerezni.

Hogy e célnak, tudniillik a magyar hazát földleírasi tekintetben gazdagítani – fogyanatosan megfelelhessenek, szükséges, hogy egyedül a haza számára szenteljem szolgáltatomat és hogy a más művelt nemzeteknek példajaként, mint honfi, egyedül ötle kérjem és vegyem, azon segedelmet, amely engem a főntebb említett cél kivitelére képessé teend.

Bár több évektől fogva távol vagyok hazámtól, mégis tudva vagyontalant, hogy annak nemeskeblű honfiaiól oly roppant áldozatokkal alapí-

tott Főméltóságú Magyar Tudós Társaság pénztárának főcélja, minden olyan vállalatot hathatósan támogatni, mely a haza java és dicsősége előmozdítására szolgálhat. Ily fölséges cél ismerete, az elégnél több arra, hogy minden hazafi keblet tökéletes bizodalommal töltsön el, mert ebből tudhatja, hogy vállalata – melyet a haza javára szándékozik áldozni, nemcsak hogy szívesen fogadtatik, de annak kivitelére, ha szükséges, a tisztelt Tudós Társaságtól minden segedelemre számolhat. – E biztos alapkőre építve, lelkesen elhatározám, minden külső nemzet befolyását elmellőzve, egyedül a magyarhon segedelmére támaszkodni, melyre való nézve csekély szolgáltatomat a főméltóságú és igen tisztelt Magyar Tudós Társaságnak ajánlom; kérve hazafikeblű tisztelt tagjait, méltóztassanak két utazási terveket, – amelyeket bátorokodom előterjeszteni – megvizsgálni, reájok nézve bölcs ítéletükből folyó észrevételeiket megtenni és elhatározni, melyiket illesse az elsőség, megtartván magának a tisztelt Magyar Tudós Társaság azt a jogot, hogy terveimet reformálhassa, vagy ha jobbnak tartaná, újakat tűzhessen ki, amelyeknek elfogadására magamat kötelezem. Esedezem azonban – azon esetre, ha vállalatom bármely akadály miatt semmiképp el nem fogadtathatnék, engemet azon az úton, amelyet bátor leszek feljegyezni, – tudósítani szíveskedjenek.

Melynek következtében felmentve lévén azon teheről, amelyet mint hazafi, elsőbb honom, mint más idegen nemzet hasznára magamra vállalni kötelességemnek tartottam, nyugodt lélekkel folytathassam pályámat.«

A Magyar Tudós Társaság igen kényelmesen – csak 1846. november 4-i kis ülésében tárgyalta ezt a messziről érkezett levelet. Maga Széchenyi István gróf mutatta be. Vita nem is volt fölötte. Figyelemmel a pénztár állapotára, a javaslattevő ismeretlen személyére, a kis-ülés elutasítani rendelte a levélben foglalt kérelmet, mindazonáltal a »tudomány iránt nyilvánult buzgalmának méltánylása mellett.« Erről aztán értesítették Magyar László nevű ismeretlen flottahadnagyot, aki – mint egyik levelében írja – »angol, francia és észak-amerikai flottáknál Buenos Aires-i patenslevelemmel nem szolgálhattam, lóról számárra ülni pedig nem tartára jónak, ezért Afrika nyugati partjára hajóztam«. Így lett Magyar László Afrika-kutató, pedig szíve-lelke az ismeretlen Mato Grossora, az Amazonas forrásvidékére vonzotta.

Tengerre magyar!

Már kalocsai, majd szabadkai diákkorában a tenger- és természetkutatás volt minden érdeklődésének tárgya. Az akkori oktatás humaniorái alig érdekelték. 1840-ben felhagyott iskoláival s atyja mellett ispánkodott a báró Orczy-család jankováci birtokán. Itt került kezébe Kiss Pálnak, volt fiumei kormányzónak újságokban közölt felhívása a magyar ifjúsághoz, melyben – még Kossuth előtt – kiadta a jelszót: Tengerre magyar! Magyar László volt az első, aki e felhívásra Fiumében jelentkezett, s 1843-ban már egy osztrák postahajón, mint kadet, besztást is kapott. Ezen a hajón vitorlázott a brazíliai Santosig, ahol nyughatatlan s kalandvágó természete végleg kiütközött belőle. Ott hagyta az osztrák postahajót, s beállt egy spanyol csempészhajóra, mely még ismeretlenebb vidékre, az új-guineai partokra indult. Öt hónap alatt ez a contrebande 1500 spanyol tallért eredményezett számára, mikor visszatérőben Kubába érkeztek. A pénz nem vakította el, hanem itt hat hónapig nauticát tanult, sextantst és egyéb műszereket vásárolt, majd másodkormányosi állást vállalt az »Albatros« nevű spanyol hajón, mely éppen Kelet-Indiába indult. Útközben kapitánya meghalt s Magyarának módjában volt a hajó önálló vezetésének elsajátítása. Szumatrán, Jáván hajózott, visszatérőben Madagaszkár szigetén sárgalázat kapott és egy francia hadihajón a jó Reménység-fokára utazott, ahol kigyógyította magát. Itt szállt egy portugál kereskedelmi hajóra, ezzel azután ismét Dél-Amerikába, Rio de Janeiróba jutott.

A brazilfai császárság fővárosában ismerkedett össze a debreceni származású Vámosi József dúsgazdag kereskedővel, akinek elhatározó szerepe lett később életében: »Felette kedvesen fogadott ezen tisztelt földi – írja később egy közép-afrikai levelében –, aki több évek óta egy szerencsés kereskedés következtében meglehetősen vagyon birtokába jutott. Vámosi barátom csakhamar tudtomra adá: hogy a laplatai köztársaság dictátora, Don Manuel Rosas rendeltetést adott az itt tartózkodó miniszterének a status flottájára több alkalmas haditisztet szerződtetni. Jó víz volt ez a malomra, ezért barátomtól a szükséges ajánlólevelekkel ellátva, Buenos Airesbe vitorláztam, hol ajánlóleveleim, következtében a dictatortól audentiát nyertem, ki vágyam céljáról értesítve, meghatározta a próbatétel napját, melyen reménységemen felül jó sikert nyerve a flotta-hadnagyi patenslevelet és egyszersmind a polgári jogot megkaptam.«

A »tiranus« Rosas, ahogy Argentína hosszú időközön át volt diktátorát ma is hívják Latin-Amerikában, elindította Magyarát éj életpályáján, mint ahogy később, a caserosi csata után, mikor leverték, southamptoni emigrációjában elindította dél-amerikai pályafutására, unokahúgának férjét, Czecz (Czetz) János tá-

bornokot is. Ebben az időben volt, hogy Rosas már pacifikálta az országot a szeparatistáktól, de külső ellenségekkel állandó viaskodásban volt. Paraguaynak, mint a régi Buenos Aires-i vireynatus egy közigazgatási részének, sem a II. Péter braziliai császár uralma alól felszabadult Uruguaynak, igazi nevén »Banda Orientalnak« állami önállóságát nem ismerte el. Anglia, amelyik egyébként gyarmatszerzés céljából kétszer megtámadta eredménytelenül Argentínát, de a többi nagyhatalmak is. Franciaország és Jaime Polk elnöksége alatt Mexikótól Californiát, Arizonát, Új-Mexikót és Texast anektáló észak-amerikai Unió, ezeket a szeparatista államokat fegyveresen támogatták Argentína ellenében. Egyrészt, mert Argentína a hosszú Rosas-diktatúra alatt mérhetetlenül megsokszorozta kereskedelmének, iparának, de főleg mezőgazdaságának jelentőségét, másrészt, mert ezek a nagyhatalmak remélték, még az észak-amerikai talajvesztés után is a dél-amerikai gyarmatszerzést. Az egyesült angol és francia flotta 1845. augusztus 23-án a Rio de la Plata egyik mellékfolyóján, a Riachuelon tönkverte az argentinai hadiflottát, s Magyar László is hadifogságba esett.

A győztesek haditörvényszék elé állították a legyőzötteket, azzal a váddal terhelve, hogy az argentinai hadifogságba esett angol és francia matrózokat meggyilkolták. E vádban Magyar Lászlót is halálra ítélték, azonban valamilyen módon sikerült nyilvánvalóvá tenni ártatlanságát és az egyesült flották főparancsnoka, Laine francia tengernagy szabadon bocsátotta, becsületszavát véve, hogy nem tesz további szolgálatot Argentínának. Magyar László meg is tartotta szavát. Az uruguayi Maldonában telepedett meg s a Mato Grosso-vidékre, valamint Amazonas forrásvidékére tervezett expedíciókat. Kettős lehetőségű tervezete volt, ahogy a Magyar Tudományos Akadémiához beterjesztette.¹⁵¹

Ember tervez...

„– A föld leírása, fölvilágosítása és gyarapítása lévén vállalatom főelve, Dél-Amerika még szűz és kevésbé ismert belsejét tűzém ki megvizsgálásom tárgyául, melynek eszközlésére két különböző utat jelöltem ki, amelyeknek egyesülési főpontja Lima, a perui köztársaság fővárosa, amely a Csendes Óceán partján, az Andesi Cordillerák nyugati oldalán, a déli szélesség 11° 43' 17" és a Párizstól számított nyugati hosszúság 78° 49"-e alatt fekszik.

¹⁵¹ Magyar László levele a MTA-nak dél-amerikai utazásai terveiről 1846. Jun. 24. (MTAKK: 4/1846). Lásd még a következő publikációban: Magyar László amerikai útiterve. = Budapesti Szemle. Vol. 82. (1895) pp. 6–12. (– a szerk. megj.)

1. Paraguay diktátora, dr. Francia halála következtében elenyészett az az akadály, hogy zsarnok politikája miatt csaknem negyven esztendeig lehetetlenné tette a külfölddel való legkisebb közlekedést is. Successora, a művelt és népszerű mostani praesideus, don Augustin Lopez, minden külföldit, aki e tartományt meglátogatja, pártfogolni látszik, minek következtében az utazást e tartományon keresztül következő módon gondolom eszközölni:

Elindulni Maidonádoból (nevezetes pontja a Banda-Oriental köztársaságnak, hol a La Plata folyam 35 mérföldnyi szélességével a tengerbe ömlik, a déli szélesség $34^{\circ} 5'$ -e, a Párizstól számított nyugati hosszúság $57^{\circ} 26' 4''$ -e alatt), fölhajózva a Parána folyamon egész Santa Fée de la Cruzig, a hasonnevű köztársaság fővárosáig, megvizsgálva a tartományt, általkelni a Parána keleti partjára, ahol keresztülutazván Entre Rios és Corrientes köztársaság földjein, leírni e tartományok topográfiáját, lakosságának szokásait és mineműségét.

Általkelvén a Paraguay köztársaságba, meghatározni nevezetesebb folyóit, hegyeit és minden pontjait, melyek földleírása és abrosza elkészítésére szükségesek s különös figyelmet fordítani lakossága szokásainak és életmódjának leírására. Megszerezni a Magyar-hon ritkaságtára számára az érdemesebb példányokat, kivált a zoológiából, amelyeket Asumptióból, a köztársaság fővárosából, minden eddig tett utazási észrevételekkel Rio Janeiróba, az alább megnevezett házhoz, avégre elküldeni, hogy azokat a legelső alkalommal Magyarországba szolgáltatassa.

Gran Chacon éjszak-nyugati vonalban keresztülutazva, híven leírni az indusok életmódját a harcoló és lovagias Guarauy és Abipo törzsek szokásait. Általutazván az argentinai konfederáció északi tartományain Tucuman, Salta, Jujuy-on a bolíviai köztársaságba, meghatározni a két fölséges folyónak, Pilcomajónak és Bermeljónak (a Paraguay nyugati mellékfolyója) forrásait, amely folyók a Nagy Chacon keresztül Paraguay folyamba ömlenek.

Elérkezvén Chuquisakába (Sucre), a bolíviai köztársaság fővárosába, leírni Dél-Amerika e legnagyobb köztársaságának nevezetességeit, népei mineműségét, szokásait és életmódját, különös figyelmet fordítva gazdag arany- és ezüstbányáinak leírására, megszerezvén a mineralógia ritkább példányait, a Magyar-hon ritkaságtára számára, által kelni az Andesi Cordillerák több ágazataira, leírni a Cordillerák geológiai mineműségét, megvizsgálni Cuzcót, a hajdani inkák rezidenciájának helyét, valamint az

ottani omladékban álló híres és dús Nap-templomát – honnét az Andesek főbb hegyláncain keresztül Limába utazásom alkalmával megnézni e hegység több csúcsának a tenger színétől való magasságát. Limából a Magyar-hon ritkaságtára számára szerzett példányokat a fent említett célból Rio-Janeiróba küldeni, az utóbb megnevezendő házba

2. Rio-Janeiróból (a brazíliai császárság fővárosa, a déli szélesség $23^{\circ} 3'$ és a Párizstól, számított nyugati hosszúság $45^{\circ} 31' 15''$ alatt) keletről nyugatnak menni, diagonális vonalban, Minas Gerais tartományon keresztül megvizsgálni és leírni Gongosoco (Brazília leggazdagabb aranybányája, Villarica mellett) és Oruro Pretc gazdag arany- és gyémántbányáit, amely utat Gojaz és Mato Grosso tartományok rengeteg erdein keresztül Cuyabáig (a Mato Grosso tartomány fővárosa), a brazíliai császárság legnyugatibb része és Dél-Amerika központja; e városból megszerzett ritka példányokat, valamint az ezen úton eddig tett utazási észrevételeket Rio-Janeiróba végre elküldeni.

Lehajózva a Cuyaba folyamon, megvizsgálni a felséges Paraguay folyam forrását, mely folyam a dél-amerikai belső kereskedés fő recursusa lévén, érdemes a világ figyelmére. A Moxos és chiquitok (moyos indiánok a Beni vidékén, chiquitos-indiánok Chaco-Borealan) tartományán keresztül utazva, leírni minden tekintetben az 1836-ban alakult és a bolíviai köztársaság oltalma alatt álló Ofaquis tartományt, mely a dél-amerikai kereskedés főpiaca lesz, ha a La-Platai köztársaságok közötti háború okozta akadályok el lesznek hárítva, melyek a Paraguayon való szabad hajózást gátolják. A még kevésbé ismeretes, bár népes Santa Cruz de la Sierra tartományban megtévén a szükséges vizsgálatokat az Andeseken keresztül Limába jutni.

Megmaradván Limában a szükséges ideig, az eddig tett utasításaim és vizsgálataim leírására, valamint a különféle tartományok földabrosza kidolgozására fordítom ez időt, amelyeket tökéletesen elkészítve, a Főméltóságai és Tisztelt Magyar Tudós Társaságnak fogok megküldeni. A perui köztársaság belsejét beutazva, megvizsgálom e világfolyók óriása, az úgynevezett Amazon forrásait, amely után éjszakkak tartva, a columbiai köztársaság egyéb nevezetességein kívül a Chimborasso és Antisoma csúcsait, valamint a minden vulkánok óriását, a Kotopexit, megvizsgálom. Az Orinoco folyamon, a torkolatánál fekvő Cumanáig lehelyezni és onnan, ha az Isten mást nem rendel, magyar hazámba térni, azzal a százszorosan boldog öntudattal, hogy fáradtságom és buzgóságom gyümölcseit honom oltárára tehetem.”

Az elmaradt pénzküldemény

„– Előadván utazásom tervezetét, már most az annak végrehajtására megkívántató költségekről, valamint annak átküldése módjáról fogok említést tenni. A legnehezebb feladatok közé tartozik bizonyosan meghatározni akarni azon pénz mennyiségét, amely egy ilyen utazás kivételére szükséges, annál is inkább, hogy a megszerzendő természeti ritkaságoknak mennyisége, valamint azoknak hazaszállítása közvetlenül a rendelkezésemre álló pénzüsszeg nagyságától függ. Ami az utazást illeti – némely tapasztalásomból következtetve, – azt találtam, hogy tizenkétezer pengő forint a legkevesebb mennyiség, amely ennek költségeit fedezheti. Abból az összegből három esztendőre lévén utam tervezve, egyre 4000 pengő forint esik, megjegyezvén, hogy az első évre esendő 4000 frt-ot 1500 usque 2000 forinttal kérem megnagyobbítani, arra való tekintettel, hogy a szükséges matematikai és egyéb útiesszközöket beszerezhessem.

Azon pénzsegedelem átküldésére, melyet a Főméltóságú Magyar Tudós Társaság vállalatomra áldozni jónak találand, a legbiztosabb és legrövidebb út, Hamburgba az ott letelepedett birtokos, hazánkfia, Vámossy Dániel úr lakik, aki több szerencsés spekuláció következtében nemcsak hogy tetemes vagyon birtokába jutott, de finom műveltségénél fogva a brazíliai udvar több státus emberével a legbarátságosabb viszonyban vagyon.

Brazíliában létem alkalmával volt szerencsém e szeretetreméltó hazánkfia barátságát megnyerhetni, amely baráti viszony a köztünk szüntelen fennálló levelezés következtében még szorosabbá tett, mert alig, hogy megtudta sorsomat, mint hadifogoly, nem késett levelében a legnyájásabban magához Brazíliába meghívni, hol mint mondá, legalkalmasabb leend a Rio de la Platai bonyolódott politikai viszonyok kimenetelét elvárni. E baráti hívásnak engedve – mihelyst könnyűbb állásaim engedik, azonnal Rio de Janeiróba fogok hajózni, ahová folyó évi augusztus hó végével fogok megérkezhetni. Ott szándékozom megvárni a Főméltóságú és Tisztelt Magyar Tudós Társaság bölcs határozatát. Ismerve hazánkfia buzgó szellemét a tudományok gyarapítása ügyében, nincs kétségem, hogy vállalatom pártfogásra találand, részemről pedig ígérem, hogy mindent el fogok követni, hogy megbízatásomnak illendően megfelelhessenek, és ezáltal a buzgó magyar hazafi nevet megérdemelhessem.

Legyőzhetetlen hazafiúi büszkeség készlet megmutatni a művel! világnak, hogy Magyarországon – amely geográfiai fekvésénél fogva eddigelé a földleírasi tudomány tekintetében hátramaradt – hála a magyar műveltséget teremtő nemtőnek – ma már találkoznak magyarok, akik minden veszélyt megvetve, felkeresik földgömbünk legtávolabbi zónáit is, mikor a földleírás tudományának gyarapításáról van szó, valamint olyan lelkes honfiak is, akik vetélkedve kívánván ragyogni a tudományos pályán, és hatalmasan segítenek elő minden olyan vállalatot, amely annak gyarapítását célozza. Erről tökéletesen meglévén győződve, végezetül engedelmet kérek a Főméltóságú Magyar Tudós Társaság tisztelt tagjaitól, hogy írni bátorkodtam.”

*

Magyar László több mint egy évig időzött Rio de Janeiróban, hogy a tervezett expedíció valamelyikét megvalósíthassa. A sors nem kedvezett neki. Elunta a dolgot és Nyugat-Afrikába vitorlázott. 1848. december 9-én érkezett Benguelába és átvette a kolaberi négerszultán Trudoti-Dalabor-Almanzor flottája főparancsnokságát. Így lett Magyar László Brazília-kutatóból Livingstone tudományos vetélytársa Közép-Afrikában, a Kongó és Zambesi forrásvidékén.

Aki megelőzte Humboldtot meg Bonpland-t: Székely Balogh József¹⁵²

Amerika Magyarországon, Erdélyben még inkább, mindig – túlhaladott álláspont volt. Amikről ma magyar–amerikai kapcsolatokban szó esik, azzal Erdély már századok előtt végzett és nem bőrtönözték be Zrínyi Miklóst a költőt sem, mikor a Török áfium ellen való orvosságában azt ajánlotta honfitársainak, hogy „van elég puszta ország Brazíliában, ott alapítsunk gyarmatot, ha ezt a hazát megvédeni nem tudjuk”.

Koppi Károly professzor uram a kolozsvári líceumon sok újkeletű új- és óvilági professzor előtt hirdette már, amit Diodorus tanított II. könyvének 19. és 20. fejezetében, hogy bizony Amerikát már a föníciaiak is felfedezték egyszer s másszor, s így Diodorus óta nincs semmi új a nap alatt. Csak meg kell nézni az első magyar újságot, a pozsonyi 'Magyar Hirmondó'-t, nincs száma, hogy ne olvasnánk benne valamit Amerika föld- és néprajzáról, gyarmati villongásairól, közigazgatási berendezkedéséről. Semmi túlzás nincs, ha azt állítjuk, hogy Magyarország, de különösen Erdély a XVIII. század második felében viszonylag többet tudott Amerikáról, mint mi tudunk.

*

Ilyen közhangulatban nem is látszik csodálatosnak, ha olvassuk, a hírt, hogy Maros-székbeli Szent-Imrei Nemes Székely Balogh József¹⁵³ orvos Doktor urunk a leidai Universitas ajándékarányaival hajóra szállt, hogy Guayana Llanoinak fűveit-fáit kivizsgálja és besorozza abba a rendszerbe, melyet az előző évnél előtte meghalt Carolus Linné, a jeles Uppsala-béli Universitas professzora készített az eljövendő fűvészek számára.

Guayana mocsaras vidékeiről még nem sok hír érkezett, legkevésbé növényeiről, állatairól, mert hiszen a világnak ebbe a csücskébe hasznosan tanult ember még nem vetődött. Volt már tudós Amerikában. A kitűnő ferences barát, Louis Feuillée az Úrnak 1707–12. esztendejéig a csillagászmérnök Freziérral bejárta

¹⁵² Forrás: Ács Tivadar: Aki megelőzte Humboldtot meg Bonpland-t. = Búvár 4 (1938) No. 8. pp. 635–637.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát vette, illetve vehette alapul: Magyar Hirmondó, 1780. No. 73.; 1781. No. 13.

¹⁵³ Székely Balogh József (1750–1781) a bécsi egyetemen tanult, majd Leydenben szerzett orvosi diplomát 1779-ben. Erdély növényvilágának első leírója volt. (– a szerk. megj.)

már az Andok vidékét, a limai virreinato¹⁵⁴ területén Chilében és Peruban, de ezek a jó emberek is inkább az Ég csillagait vették számba, mint a talpuk alatt levő föld füveit-virágait. Csak Balogh orvos Doktor úrnak guayanabeli útja után érkeznek erre a már nagyon ismert vidékre a spanyol fűvészek, Ruiz, Pavon és Dombey, akik aztán hoztak magukkal nemcsak rózsafüzért és sextant, hanem herbáriumot is. De ebbe a guayanai ősrendetegbe tanult ember még nem szánta el magát. Járt az Orinoco környékén annakelőtte egy spanyol jezsuita, a bizonyos Manuel Ramon, de ez is csak az indusokra terelgette szemét. Guayana még ismeretlen pagony. A parton van a pár faházas Paramariba, de azontúl csak az ismeretlen rengetegség, sárgaláz és mindenfajta nyavalya, melyet még az ispotályban sem ismernek. De meg aztán az emberek is! Se ura, se gazdája ennek a vidéknek. Egyformán parancsolnak, ha érkeznek a spanyol armada hajói, vagy a hollandus Kelet-Indiai Társaság hajói. Mind csak vinni akar, de egyik sem hoz semmit. Lázadozik a fehér, az indus mind és Francisco Mirandára esküszik, aki Párizsból a barikádokról Caracasba is elhozta a forradalom ígét. De tudós ember még annak előtte nem járt ezen a tájon. A nagy Humboldt, meg Aime Bonpland még csak most kezdik betűzgetni Georg Buffon 36 kötetes természethistóriáját s Balogh orvos Doktor urunk itt járta után csak három évtizednek utána kerülnek beljebb ezen a vidéken.

De olyan tudós, mint a maroszékbeli Szent-Imrei Nemes Székely Balogh József urunk, ő utánuk se járt még csak táján sem ennek az országnak. De hiszen nem is csoda! Már diákkorában a nagytiszteletű középajtai és árkosi Benkő József urunknak, az erdővidéki bányakerület nagyszerű esperesének világcsudás közép-ajtai fűvészkertjében nevelkedett. A fűvészkedés még ritka tudomány volt akkor. Csak a nagyszombati flóra volt meg, jeléül az ottani jezsuita professzorok szorgalmának. Most készült a Pozsony vidéki flóra, az ottani orvos Doktor Lumnitzer hozzáértéséből. Igazán azonban csak a híres németalföldi fűvész, Carolus Clusius serénykedett ilyen tudományban Magyarországon, akit Batthyány Boldizsár esztendőnkint kétszer-háromszor is elhozott saját kocsiján fűvészkedni németujvári uradalmába. Balogh, mesterének, Benkőnek irányításával, támogatásával begyűjti az egész Erdély növényvilágát. Híre éppen Clusius révén Bécsbe is eljut, ahol az Universitason Jacquin a botanikus professzor, s aki szívesen fogadja docensul a maroszékbeli székely fiút. Jacquin maga is volt. már Amerikában, ez alapozta meg hírnevét s pár éves bécsi tanulása után az ő ajánlásával került a leydeni egyetemre. Mária Terézia meghívja botanikus professzornak Baloghot a kolozsvári líceumba, de ő inkább tovább akar tanulni.

¹⁵⁴ virreinato = alkirályság (méltóság, terület)

Leyden, annyi magyar elme veteményeskertje, újra virágzásnak indult. Az Universitas ismét az, ami volt Grotius vagy Erasmus ellenfelének, a polihisztor Julius Caesar Scaliger idejében: a tudomány városa. A spanyol ostrom után elnéptelenedett városnak százezer lakosát lehet megszámolni, az egyetemen a világhírű Allemand professzor prelegál s az ő igazgatása alatt áll a botanikus kert is, mely százszorta nagyobb, mint Benkő esperes úré Közép-Ajtán. Mikor Mária Terézia halála után 1780-ban II. József lép a trónra és sorba veszi az északi provinciákat, Németalföldön nem kíváncsi másra, csak Allemand professzor úr természetrajzi múzeumára és botanikus kertjére. Nem csoda, ha a fiatal székely togátus ide igyekszik, ahol szívesen látják a magyarokat, és tábla nem hirdeti a tanulni vágyók előtt: nescio vos.

Leydenben is töltött egy-két évet Balogh Allemand professzor igazgatása mellett. Orvosi diplomát akart szerezni, de botanikai érdeklődése mellett ez a törekvés csak másodrendű volt. Leydenben jelentette meg az egyetem költségén Erdély flórájára vonatkozó hat és félféves munkáját, mely a *'Specimen inaugurale botanico-medicum sistems praecipuas plantas in M. Transsylvaniae principatu sponte et sine cultura provenientes, ac ibidem usu receptas'* tekintélyes és hosszú címet viseli.¹⁵⁵ A munkát Benkő Józsefnek dedikálja és könyvében neki tulajdonítja a füvészeti tudományba való bevezetését. Ez a munka volt egyszersmind orvos-doktori disszertációja is, ennek alapján – mint a Magyar Hirmondó írja 1780-ban – »tavaly a Leidai Univerzitéson orvos Doktori tisztességet s Szabadlevelet nyert, edj remek írása mellett«. Az Erdélyt tárgyazó botanikai munka két kiadást is ért meg s szerzőjük, marosszékbeli Nemes Székely Balogh József orvos Doktor tekintélyes mennyiségű hollandus forintokat kapott, hogy ismereteivel a világ más részén is beskatulyázza a még ismeretlen növényeket az uppsalai szisztema meghatározásai közé.

Ebben az időben volt, hogy Hollandia győzelemmel fejezte be háborúit Franciaország és Spanyolország ellen. A vesztfáliai béke óta állandó kulturális, gazdasági és katonai fejlődésben lévő ország ily módon a világ számára bebizonyíthatja a maga hatalmát s hozzálátott az Új-Indiákban is a maga jogainak biztosításához. A győzelmes háború után a spanyol Guayana Hollandia ölébe hullott, de a haarlemiek óvatossága és bölcsessége tudni akarta, érdemes-e a gyarmatosító vállalkozás ezen a vad trópuson, vagy pedig egyéb gyarmatot válasszanak. Mikor Balogh József Guayana botanikai és zoológiai felderítését vállalta, nyilván politikai misszióra is

¹⁵⁵ *'Specimen inaugurale botanico-medicum sistems praecipuas plantas in M. Transsylvaniae principatu sponte et sine cultura provenientes, ac ibidem usu receptas. Lugduni Batavorum, 1779. Koet. [4], 37, [3] p.*

vállalkozott. Amszterdamban még hónapokig időzött s minden fontos emberrel behatóan tárgyalt, majd 1779 decemberében a Vrouwe Lena Jacoba nevű hajón – mely Dirk van de Wal kapitány parancsnoksága alatt állt – elindult Guayanába. »Hányan vagynak itt olyanok – írja ez évben a pozsonyi Hirmondó – kik e'féléhez tudnának, vagy ha tudnak is, arra költeni kívánnának? – sőt inkább egész Európával megismertetni, míg ottan mulatozik. Azután a szerencsének szárnyain haza igyekszik. Segélje az Isten! minden igaz Hazafi kívánja«.

Amszterdamból Guayanáig az út csekély 64 napig tartott. A Berbice folyó vidékén közöttük ki, »mely vidéket – az akkori földrajzi helymeghatározás szerint – Amerika képén napkelet felé, Surinamon fellyül, azon (tudniillik: Berbice) nevezetű folyóvíz mellett kell keresni.« Benkőhöz onnan írt levele szerint az utazás legfontosabb eseménye hogy összes ruháit kihízta. De megtudjuk leveleiből azt is, hogy röviddel megérkezése után a gyilkos trópuson nagy betegségbe esett és »ló emberek táplálták Publican (papagáj) madár leveisével«. De felgyógyult alig három hónapi betegeskedés után és tovább gazdagította herbáriumát és rovarfajta gyűjteményét. Sőt a leydeni egyetemnek több szállítmányt is tett. 1780 végén aztán elmaradt levele. Soha többé hír nem érkezett sem tőle, sem felőle. Legalább is nem tudunk róla. Benkő hiába ostromolja kérdéseivel a haarlami tudós társaságot, melynek maga is tagja, azok sem tudnak számot adni a magyar botanikus sorsáról. »Balogh Doktor Uram – panasolja Benkő az egykorú pozsonyi újságban – vagy meg-hala; vagy (amit inkább hiszek, ő kegyelmének ez előtti panaszából) az Amsterdami emberünk restesen szolgál; vagy ki tudja; hátha sok holmit küld levelei mellett és ezek késleltetik tudósításait? Mert az igaz, hogy Balog Uram nem rest, a nékem való írásra és minden kitelhető szolgálatra. Az Isten ne adj a, hogy az első gyanúság igaz legyen! Teljesedjen inkább F. T. Molnár Apát-Úr óhajtása.«

Hír azonban soha többet nem érkezett felőle a guayanai pokolból. Nyilván elpusztult, a tudomány mártírja lett. A leydeni egyetem kezdetben kapta gyűjtéseit, beszámolóit, de azután minden megszakadt. 1781-ben az angolok megtámadták Guayanát és véres harcok után elvették északi és déli részét: a Demerary és Efsequibo provinciákat.

A foglalás nem könnyen ment. Lehet, hogy a marosszékbeli Szent-Imei Nemes Székely-Balogh József leydeni orvosdoktor urunkat elnyelte a szurinami liano, és a tudomány hőse lett. De lehet, hogy az angolok pusztították el Hollandia kolonizációs törekvéseinek pionírját s akkor a tudomány magyar hőse Hollandia nemzeti hőse lett. Kései utódaira, a leydeni magyar diákokra vár a feladat, hogy megállapítsák sorsát és ápolják emlékét.

Magyarok a kubai függetlenségi háborúban a XIX. század közepén¹⁵⁶

I.

Sok vér folyt Kubáért, függetlenségéért és a kubai nép végső szabadságáért. A számos felszabadítási akció között igen jelentős helyet foglalnak el Narciso López kezdeményezései. 1848-ban egy felkelő csapattal partra szállt a szigeten, de a spanyol gyarmatosok leverték a felkelés kísérletét, Narciso Lópeznek is nehezen sikerült életét New Orleansba átmenteni. Őt a spanyolok halálra ítélték, de López ez nem akadályozta 1849-ben új kísérletre: hogy az Unio déli államai-ban már nagyobb méretű toborzást hajtson végre. Ezt az akcióját Zachary Taylor, az Egyesült Államok elnöke megakadályozta. Az Unio akkor kebelezte be Texast és nem volt ínyére semmiféle külpolitikai feszültség, mely óhatatlanul bekövetkezett volna amerikai szárazföldről kiinduló kubai felszabadítási mozgalom után. Narciso López és több vezető észak-amerikai politikust, spanyolok kívánságára, a semlegességi törvény alapján perbe fogtak, de a savannai esküdtszék – amelyik tárgyalta ezt az ügyet – látványos eljárás során felmentette az összes vádlottat és így semmi akadály nem látszott a kubaiak újraszervezkedésére.

Meg is indult újra a szervezés. Magyarok közül elsőnek Schlesinger Lajos 1848–49-i magyar hadnagy csatlakozott Narciso López mozgalmához és igen hamar a kubai tábornok intimusa¹⁵⁷ lett. Őt bízta meg légiója számára a New York-i magyarok és lengyelek között a toborzással. Schlesinger, a tábornok megbízásából, 30.000 dollár értékű aranyozott kubai tallért is legyártott, hogy legyen a partraszállás után pénz a zsoldfizetésekre. Két hajóra is szert tettek, a „New Orleans”-ra és a „Sea Gull”-ra. Ezekbe már szén és muníció kivételével

¹⁵⁶ Forrás: Ács Tivadar: Amerikai magyarok az északafrikai higanybányákban. = Amerikai Magyar Világ [Cleveland] I (1964) aug. 2. Figyelembe vettük a Magyar Országos Levéltárban megőrzött, ugyane témában írt tanulmányát is.

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

A kubai időszakról: R. G. Caldwell: The Lopez expeditions to Cuba. Princeton, 1915.

Az 1940-ben megjelent értékes magyarországi monográfia is részletesen visszaemlékezik az eseményekre: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. 1. köt. Bev., kiad.: Jánossy Dénes. Bp., 1940.

¹⁵⁷ intimus = bizalmas barát

mindent betároltak és készen álltak, hogy fedélzetükön 450 harccsal elinduljanak Kuba felszabadítására. A nagy mozgás, amellyel ez az akció járt, alkalmat adott a New Orleans-i spanyol konzulnak erélyes tiltakozásra és arra, hogy az Egyesült Államok kormányával lefoglaltassa a két hajót. Ami meg is történt.

Narciso Lópeznek 1851. augusztus elején sikerült új hajót bérelni, a „Pampero”-t. Ez a vállalkozás sem maradt titokban. A spanyol konzul kéri a New Orleans-i hatóságokat a hajó lefoglalására. Vasárnap van, nem lehet tenni semmit. Éjjel felszedik a horgonyt és a „Pampero” elindul Kuba felszabadítására. Kétszázötven puskájuk van, muníciójuk alig, szentük csak fordulóra elég. López nagy beszédet intéz csapatához:

Csak partra lépjünk és Kuba egész népe partra áll. Egy pár magyar huszárral kikötök és miénk a győzelem. A nép, a derék kubai nép, amely a szabadságra vágyik, velünk van. Pusztá megjelenésünk meghozza a szabadságot. Mi csak a keretet alkotjuk, ezredek és ezredek csatlakoznak hozzánk...

Egy spanyol őrnaszád suhant el az évben, hogy hírül vigye Havannába a hírt.

A „Pampero” augusztus 11-én éjjel ér partra Havannától harminc mérföldnyire lévő mély benyúlású Bahia Hondánál. Elsőnek *Prágay János*¹⁵⁸ „ezredestábornok” lép a kubai partra, utána Narciso López, aki térdre hull katonái előtt és megcsókolja a földet. Kiszállás után „Pampero” ellengőzt ad és máris indul vissza New Orleansba. Hátrálásról, menekvéstről szó se essék. A kis csapat az éj leple alatt elindul Las Pozas irányába. Egy rejtkehelyen négy nyerges ló várta a főtiszteket. Lóra ültek és ballagtak tovább. Las Pozásnál már a spanyol sorkatonaság gyűrűjében vannak.

Aki nem gyáva, utánam! – rohamra vezényelt Prágay. De az amerikaiak és a spanyolok nem jártak Branyiszkónál és a Piski-hídnál, meg sem mozdultak.

¹⁵⁸ Prágay János (Balatonfüred, 1811. – Las Pozas [Kuba], 1851) neves honvédtiszt, Klapka György ezredes felső-tiszai hadtestpanacsnok segédtisztje volt, később a komáromi várórség vezérkari főnöke lett. A komáromi vár 1849. október 4-én történt feladása után Londonba, majd az USA-ba emigrált. Ekkor foglalkozott (Fornet Károly őrnaggyal együtt) a magyar szabadságharc történetének megírásával, és angol nyelven történő közreadásával. Ez a műve meg is jelent New Yorkban 1850-ben. New Yorkban ismerkedett meg Narciso López kubai forradalmár tábornokkal, s 1851-ben csatlakozott a neves kubai azon expedíciójához, amely Kubát kívánta felszabadítani a spanyol uralom alól. Elfogták őket, Lópezet kivégezték, Prágay a fogságban öngyilkos lett. *(-a szerk. megj.)*

Komáromi időszakáról id. Szinnye József ad közre hiteles adatokat naplójegyzeteiben, amelyek 1887-ben jelentek meg. Ezek pontosabb szakirodalmi forrásairól a következő munka tudósít: A. Szála Erzsébet – Perjámosi Sándor – Gazda István: Id. Szinnye József (1830–1913) könyvtártudós akadémikus életműve. Sopron – Piliscsaba – Bp. – Révkomárom, 2006. [2007]. Nyugat-Magyarországi Egyetem – MATI – OSZK – Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma. 216 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 56.)

Mindössze nyolc magyar követi. Prágayt golyó éri, lefordul lováról. Honfitársai bevonszolják az út mentén lévő házba. Orvos nem jött a „Pampero”-val, a sebesült Prágay sorsa megpecsételődik. Sebe gennyedni kezd. Belázasodik. Így vergődik egész nap. Augusztus 13-a van, a világosi fegyverletétel második évfordulója. Prágay fejéhez illeszti revolvere csövét. Kattan és nincs dörrenés. Kicsavarják kezéből a fegyvert. Már hallja a győztes spanyolok vad ordítózását, seblázában ez az üvöltés még felfokozódik és Prágay János kubai ezredes-tábornok felhasználja ereit. Vértócsában akadtak rá.

Narciso Lópezt 1851. szeptember 1-jén a havannai Cabona-erőd most babérral körülövezett sáncán garottal fojtották meg. Itt végezték ki a spanyolok Üreghy és Vecsey magyar honvédkapitányokat, akik Prágay szavára részt kértek a kubai nép felszabadításában.

A többieket a spanyolok láncra fűzve az észak-afrikai Ceuta higanybányáiba hurcolták. Történetüket Schlesinger Lajos írta meg,¹⁵⁹ aki onnan megszökött. Schlesinger Lajos a szabadságharc alatt a komáromi várórségben szolgált. A 15. honvédszászlóalj hadnagya volt. Vele együtt Ceutában raboskodtak: Palánk László, Csermelyi József, Péteri János, Radnich Imre, Kerekes Béla, Nyikos János, Virág János és Bontilla György. Ezek részint Prick József torontáli alispán csoportjával érkeztek Törökországból Amerikába, részint Ujházy komáromi kormánybiztossal Hamburgba és onnan New Yorkba.

II.

Szinnyei József, a nagy biográfus, a komáromi várostrom történetírója, feljegyezi Prágay Jánosról, hogy ez a mosolygó, rózsásarcú és jól táplált test inkább illet volna egy kapucinus kolostor priorjához, mint katonához. Ehhez azonban hozzájárult a jó életmód és ínyencségekhez való hajlam. Politikai érzelmeit illetően „vörös republikánus” volt. Ezek azok voltak, akik már a szabadságharc alatt radikális földreformot akartak végrehajtani. Komáromban ő is azokhoz tartozott, akik a várat utolsó emberig védeni akarták. Neve ott van a kapitulációs okmányon.

Prágayt nagyszerűen jellemezte emlékirataiban Klapka:¹⁶⁰

¹⁵⁹ Personal Narrative of Louis Schlesinger, of Adventures in Cuba and Ceuta. I–III. = The United States Magazine and Democratic Review, Sept. 1852. pp. 210–224.; Oct. 1852. pp. 352–368.; Nov.–Dec. 1852. pp. 553–592. – Ezt a munkát Kacziány Géza a clevelandi 'Szabadság' 1911. december 21-i számában ismertette.

¹⁶⁰ Klapka György: Emlékeimből. Függelékül: gróf Teleki László levelei. Bp., 1886. Franklin-társ.

Prágay azon naptól kezdve, melyen a felső-tiszai seregek vezényletét kezembe vettem, egész a komáromi fegyverletélig, szakadatlanul mellettem volt, eleinte mint hadsegéd, később pedig főhadsegédi minőségben. Hadnagy valék a magyar testőrségben s legvidámabb éveimet éltem, mikor vele Bécsben megismerkedtem. Akkoriban a magyar udvari kancelláriánál foglalt el szerény állást s ritkította párját pezsgős életkedve, örök vidám hangulata és ama kiváló ügyességére nézve, melyet táncvígalmak s majálisok rendezésében tanúsított.

Mintha ma is látnám, komikus „pas de pigeon”-ját lejtve a francia négyesben vagy szenvedélyes hévvel járva a mazurkát.

Pár év múlva komolyabb idők következtek mindkettőnkre. Tokajon volt főhadiszállásom, midőn egy szép reggel csak beállít hozzám, Debrecenből jövet, Prágay s felajánlja szolgálatait.

Mielőtt az udvari kancelláriához került, az osztrák hadseregben szolgált: vitéz harcos, egyúttal derekasan kezelő és segédtisztém volt. „Jobbkor nem jöhetne” feleltem ajánlatára – éppen hadsegédre van szükségem. Ön itt maradt mellettem és amily hévvel és kedvvel jártuk egyidőben a táncot, épp oly tüzesen és jókedvűen fogunk most lelkünk szakadtáig harcolni. Ettől kezdve törzskarom és a magam élelmezését is Prágayra bízom, e célra átadván neki fizetésem legnagyobb részét, magamnak csak apró szükségleteim fedezésére tartván vissza egy keveset. Prágay egyenlő, mégpedig a legnagyobb lelkiismerettel tölté be mindkét hivatalát s hadsegédi állása kötelességeinek a legválságosabb pillanatokban is kifogástalan teljesítése mellett ráért arra is, hogy naponként jó asztalt terítsen számunkra. Hogy és miként tudta az utóbbit mindig előteremteni, az még ma is talány előttem.

A kapituláció után Prágay Amerika felé vette útját. New Yorkba érkezvén, az első, amihez látott egy kis magyar munkának kiadása volt, mely Magyarországot és az imént lefolyt függetlenségi harcát ismerteti azon célból, hogy hazánkért akkoriban rajongó yankeek figyelmét személyére irányozza. És ez sikerült is neki. Rövid időn belül számos jóbarátot szerzett és ezek csakhamar bemutatták őt López tábornoknak, a kubai elégedetlenek vezérének. López épp akkor készült második kubai expedíciójára. Az észak-amerikaiak pénzzel és fegyverrel segítettek őt vállalkozásában. Arról volt szó, hogy Kubát a spanyol iga alól felszabadítsák, tehát a népszabadság ügyét szolgálta, aki hozzájárult ez ügy előbbre viteléhez. Kell-e mondanunk, hogy Prágay pillanatig sem habozott elhatározásával. López kísérelőül ajánlkozott s a tábornok vezérkari főnökévé nevezte ki őt.

A kis felszabadító csapat, amelyhez Prágayval egyetemben még több magyar is csatlakozott, hajóra szállt, és a sziget egy őrizetlenül hagyott pontján szeren-

csésén partra is lépett. De nem kísérte tovább López jó szerencséje, mely húsz esztendővel utóbb Garibaldit oly fényes sikerrel segítette. A lakosság, még a színes is, teljesen nyugodt maradt. Csak kevesen követték zászlóit és így a spanyol helyőrségnek egy-két véres ütközet után sikerült a bátor kis csapatot tönkretenni. López elfogatván, kegyetlen halállal múlt ki. Prágay, akire ugyanez a sors várt, sebesülten fekvén a csatatéren, pisztolylövéssel vetett véget életének. Hősként esett el a daliás haláltánc mezején s utolsó lejtése volt a legszebb egész életében.

III.

Prágay New Yorkba való érkezése után a város közelében egy kis birtokot bérelt és Fornét Kornél társaságában hozzáfogott munkája megírásához, mely 1850-ben a Putnam-cégnél jelent meg *'The Hungarian Revolution'* címmel.¹⁶¹ Továbbiakban az volt a célja, hogy az akkor annektált Texasban egy magyar telep alakuljon, mert nem akarta átengedni a dicsőséget a 'New Buda'-iaknak. Ujházy Klára leveleiből kitűnt, hogy a texasi magyar falut már eleve „Kossuthfalvát”-nak keresztelte el. López meghívása azonban új útra térítette érdeklődését.

A magyarok toborzása a kubai expedíció részére New Orleansban kezdődött, mikor Ujházy földkereső csoportjával odaérkezett. Akkor ott öten jelentkeztek. Schlesingert, Prágay ajánlatára, aki őt Komáromból ismerte, López ezredessé nevezte ki és a legbizalmasabb feladatokat bízta rá. Udvardy Pál komáromi kapitány, aki később sok amerikai kaland után Ausztriába került, mesélte el László Károlynak, Kossuth naplóiíró titkárának, hogy havi 24 dollár zsoldot kaptak Lópezől.

Mint láttuk, Schlesinger igen fontos szereplője volt az expedíciónak. A nagykanizsai születésű ifjút a szabadságharc előtt, a sárga-fekete hadseregbe sorozták be és egy olaszországi ezredben képezték ki. Türr Istvánval együtt Plemontról megszökött, és Anglián át igen küzdelmes úton hazajött, hogy részt vegyen a szabadságharcban. A komáromi várőrségben szolgált, a kapituláció után Hamburgba, Angliába, innen Amerikába ment. New Yorkban főleg a lengyeleket ő toborozta López felszabadító seregébe. Kubában hadifogságba került. Őt is láncra verve vitték Ceutába, de onnan egy hajó fedélzetén Gibraltárba szökött, majd Londonba hajózott. 1852. június 2-án „The City of Glasgow” nevű hajóval ment több magyar társával Liverpoolból ismét Amerikába, annak az ezer angol font-

¹⁶¹ Prágay, Johann: *The Hungarian Revolution*. New York, 1850. G. B. Putnam.

nak terhére, amelyet az angol kormány szavazott meg a londoni magyar emigránsok továbbutazására. New Yorkba érve, a 'Democratic Review' 1852 szeptemberi (és az azt követő) számában megírta a harmadik López-féle sikertelen felkelés történetét.¹⁶² Schlesinger később amerikai konzul lett Nicaraguában, a legvégén kávéfazendája volt Costa Ricában. Klapkával 1885-ben még szorgalmasan levelezett.

*

Azok, akik hadifogságba kerültek Ceutába, kétségbeesett levelekkel ostromolták Kossuthot kiszabadításuk érdekében. 1852. május 2-án írják Kossuthnak:¹⁶³

„Elnök Úr! Az utolsó cubai expedíció tagja lévén, jelenleg még néhány magyarral ez spanyol börtönben szenvedek, azon nép söpredékével, mely a mostani korban a legmélyebben süllyedt és ezen társaságában minden szellemi foglalatosság nélkül, rövid idő alatt moráliter veszélyeztetve van az ember. Szabadságunk nélkülözése mellett meg a baromi bánásmód, meg a tisztátalan, inkább ólhoz, mint emberi lakhoz hasonlító lakhelyek, a helyet rettentővé teszik.

Az európai kormányok s Egyesült Amerikai Statusok reklamálták a hozzájuk tartozó egyéneket s most csupán mi magyarok azon közel kétszázra menő fogoly közül számra nyolcan szenvedünk és az ausztriai kormány által, ki hazánkat elnyomta, különös figyelemmel kísértetünk, mi egyedüli oka, hogy a spanyol kormány el nem bocsát.

D. W. Barringer, az Egyesült Státusok követe Madridban január óta bíztat s utolsó levelében szinte igen távol reményt nyújt szabadulásra.

Mélyen Tisztelt Elnök Úr!

Mi minden módot szabadságunk elnyerésére megkísérteni elhatároztuk. Schlesinger Lajos volt honvédtiszt, ki jó barátja által pénzt és alkalmat kapott elszökni, április 24-én szerencsésen Gibraltárba menekült, mi is szinte hogy menekülhessünk, legfőbb óhajtásunk. E célt illető leveleim mint szinte szenvedő társaimé is, felelet nélkül maradtak, noha meg vagyok győződve, hogy szüleink s testvéreink rajtunk segíteni legnagyobb

¹⁶² Lásd korábbi lábjegyzetünket!

¹⁶³ A levelet lásd: A Kossuth emigráció Angliában és Amerikában. Összeáll.: Jánossy Dénes. 2/2. köt. 1851–1852. Bp., 1948. Magyar Történelmi Társulat. pp. 811–813. (Magyarország újabbkori történetének forrásai = Fontes historiae hungaricae aevi recentioris. Iratok az 1848-49-i emigráció történetéhez 79.)

készséggel kívánnának – azon meggyőződéssel vagyunk, hogy Ceutából semmi levelünk Magyarhonba rendeltetését érheti.

Ezen oknál fogva Tisztelt Elnök Úr, vagyok bátor Önhöz folyamodni, azon meggyőződéssel, hogy azt nem fogja balul magyarázni, kérve Önt, nyújtson segínyt börtönömből megszabadulni. Jelenleg Palánk Lászlóval – minthogy egyszerre többen szökni csaknem lehetetlen – együtt kívánok szabadulni s célunk elérésére kétszáz dollár szükséges. Azt az amerikai gibraltári konzulnál letéve, célunkhoz legalkalmasabb. Azonban Ön inkább tudja Tisztelt Elnök Úr, ha a szabadulásunk kegyelem útján szintén elérheti, mit itt elzárva a világtól nem tudhatok, akkor ezen mód felesleges szabadulásunkra.

Teljes bizalommal Önnek nagylelkűségében, végre kérem Önt Tisztelt Elnök Úr, bizonytalanságba ne hagyjon s helyzetem valódi álláspontját velem kérem tudatni. Legmélyebb tisztelettel. Jelenleg itt fogva lévő magyarok: Palánk László 45. zászlóalj főhadnagya, Csermely József 33. zászlóalj hadnagya, Péteri János 65. zászlóalj hadnagya, Kerekes Béla Kossuthhuszár, Nyikos János, Virág János honvédek, azelőtt Máriássy ezredénél szolgáltak. Bontilla György, ki magát honvédeknek mondja, azonban az osztrák kormány kegyelmét és pártfogását igénybe vette. S alulírt, ki a 17. utász század parancsnoka voltam Komáromban, Radnich Imre.”

*

A ceuti magyar hadifoglyok, valószínűleg az amerikai intervencióra, csak 1853-ban szabadultak ki.

Palánk László hadnagya további sorsáról nincs adat. Annyi bizonyos, hogy visszatért Amerikába, mert mint a New York-i 'Magyar Száműzöttek Lapja' 1853. október 1-jei száma tudósít: Palánk László szeptember 1-jén kelt nyilatkozatot aláírta, mellyel a New York-i magyarok üdvözölték a Koszta Mártont ki szabadító Ingraham kapitányt.

Péteri János a 65. honvédszászlóalj alhadnagya volt. A világosi fegyverletétel után az osztrákok 12 évre besorozták, Olaszországba vitték, de onnan Amerikába szökött. A ceutai szabadulás után 1853 szeptemberébe már ő is újra New Yorkban volt s mint Kertbeny, az akkori külföldi magyarok egyik számba vevője tudósít, ott is halt meg 1859-ben.

Csermelyi Józsefet ugyancsak, miután a szabadságharcban a 33. honvédszászlóalj kötelékében harcolt, Világos után az osztrákok besorozták. Olaszországból

Hamburgba szökött s innen Amerikába ment. 1855 szeptemberében Ceutából már ő is Amerikában van. Egy darabig Beniczky Kornél New York-i daguerrotip-intézetében dolgozott. Az amerikai polgárháborúban részt vett. 1861. szeptember 9-én esküdött fel a New York-i 45. gyalogezred zászlajára. Ennek az ezrednek kötelékében kapitány lett. 1864-ben több más magyar tisztársával együtt a Louisianában állomásozó 82. számú néger gyalogezredhez osztották be és itt őrnaggyá nevezték ki. Akkor 34 éves volt mindössze.

Mint Vasváry Ödön '*Lincoln magyar hősei*'-ről írt munkájában¹⁶⁴ kiderítette, Csermelyi József 1865. április 5-én a Blakely erőd ostrománál különösen kitüntette magát. A polgárháború után fokozottabban vett részt a New York-i magyar életben. 1870-ben a New York Magyar Egylet, mely akkor a Grant Street 174. szám alatt tartotta klubhelyiségét, elnökévé választott, immáron sorban a negyedikké. Csermelyi akkor már sokat betegeskedett. Az észak-afrikai higanybányában szerzett tüdőbaja elhatalmasodott rajta és ez végzett vele, alig 48 éves korában, 1878-ban. Halála előtt még megírta a kubai kaland és a ceutai fogság történetét.¹⁶⁵

Kerekes Béláról tudjuk, hogy 1853 szeptemberében már ismét New Yorkban volt. *Nyikos János* felől nincs további hír. *Virág János* hitt az osztrákoknak és hazatért. Mint az osztrák ármádiába besorozott huszár, 1861-ben dezertált és Nápolyban belépett a magyar légióba. *Bontilla György* hiába folyamodott, nem kapott kegyelmet az osztrákoktól, ami kitűnik abból is, hogy 1853 szeptemberében már ő is New Yorkban volt és a többi New York-i magyarral együtt üdvözölte Ingraham kapitányt. *Radnich Imre* is visszakért Amerikába, Davenportban nevelősködött, majd részt vett a polgárháborúban. New Budán farmereskedett, kertvégi szomszédja volt Madarász Lászlónak és Varga Ferencnek.

A kubai expedícióban és a ceutai fogságban az említetteken kívül még részt vett *Eichler Konrád*, 48-as hadnagy a magyarországi német légióban. Pesti nyomdász volt, 1853-ban ismét New Yorkban találjuk, mint a 'Magyar Száműzöttek Lapja' 1853. október 15-i számából kiderül. *Bíró Mihály* és *Csicseri József* volt honvéd altisztekről a kubai kaland és a ceutai rabság két más résztvevőjéről semmi további hírünk nincs.

¹⁶⁴ Vasváry Ödön: *Lincoln magyar hősei*. Magyarok az amerikai polgárháborúban. 1861–1865. Washington, D. C. 1939. Hungarian Reformed Federation of America. 171 p.

¹⁶⁵ Visszaemlékezéseit a nagyváradi 'Szabadság' 1879. évi 1-3. száma közli.

Aki rokonokat keresett az amerikai ősnépek között: Kocsis Sándor, Gyula szülötte¹⁶⁶

Mióta Hevesy Vilmos, a Francia Akadémia tagja, az indiai Dekkán-fennsíkon élő mundák, a polinéziai szigeteken és Új-Zélandon élő maorik és a finnugorok nyelvrokonságát megállapította, semmi sem lehetetlen a népek rokonságát illetően. Kiváltképp mikor kielemezte az összes hieroglifákból, hogy a hatezer éves sumír, pontosabban akkád írásjegyekkel melyeket a Tigris és Eufrátesz között létezett Mohenjo-daro romjai alól ástak ki – fejlődéstani fokozaton megegyező a Húsvét-szigeteken talált, háromezer évesnek tűnő fatekercesk írásjegyeivel, amiből világosan csak arra lehet következtetni, hogy ezek a Tigris–Eufrátesz-közi népek már a történelmi kor hajnalán eljutottak a Húsvét-szigetekig, Rapanuira, a legkeletibb polinéziai szigetre, s ők a szobrászai a szigetet körülvevő hatalmas kőszobroknak és megrendítően nagy archeológiai emlékeknek. A francia és belga tudományos akadémiák igen nagy jelentőségűnek ítélték Hevesy felfedezését, s egy francia gyorscirkálón nemzetközi tudományos bizottságot küldtek a Marsall- és Húsvét-szigetekre. A bizottságban nemcsak francia és belga tudósok vettek részt, hanem argentinai és chileiek is és egy évig tartó tanulmányútjuk után ellenőrző archeológiai, néprajzi és nyelvészeti kutatásokkal igazolták a Hevesy-tézisek helyénvalóságát. Eszerint a nagy nyugati népvándorlások előtt nagy keleti kirajzások zajlottak le a történelmi tudomásunk előtti korban: ezért Ázsiában, valamint a Csendes-óceán térségében a fordított irányú elméleti szabály vonatkozik minden régészeti, néprajzi és nyelvészeti, a történelmi kort megelőző leletre.

A Hevesy-tézisek óta már számos amerikai és francia kutató foglalkozik az amerikai indiánok ázsiai származástörténelmi vonatkozásával, a pesti elektromérnök bevonult a francia halhatatlanok közé, mert Vámbéry Ármin magyar-török

¹⁶⁶ Forrás: Ács Tivadar: Aki rokonokat keresett az amerikai ősnépek között. (A Magyar Országos Levéltár Ács-hagyatékában megőrzött kézirat alapján szerkesztette: V. Molnár László) Ács Tivadar jelen tanulmánya elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Tengeri utazásáról közölt leveleket:

Egy tengerész leveleiből. = Életképek, 1847. II.

Tengeri út. = Életképek, 1848. I.

A Békésmegyei Híradó, 1879. évi 26. száma közöl egy levelet, amelyet szintén Kocsis Sándor írt Tullahommából.

és Hunfalvy Pál finnugor epigonjai nem bocsátottak meg Hevesy Vilmosnak a mondákkal és a maoriakkal való atyafiszerzést.

Miként bocsátották volna meg Kocsis Sándornak, aki egyenesen azzal állt elő – szerencsére csak kéziratban –, hogy Amerika mintegy 360 kihalt és élő ősnemzete között akad egy-kettő, melynek nyelve, race ismérvei hasonlítanak a magyar nyelvhez és ezt a feltevést komoly, beható vizsgálat tárgyává teszi. Márki Sándor 1885-ben kivonatossan ismerteti¹⁶⁷ Kocsis Sándor guatemalai régészeti és etnográfiai kutatásairól szóló kézíratos tanulmányát, és ebben látjuk, hogy Kocsis milyen precízen bontja etnikai elemeire a sommásan maja-népnek elkönyvelt guatemalai őslakosságot és miként jelöli ki vándorlásuk útját mindig Keletre, az Andok nyugati lejtőjéről az Andok keleti lejtőjén, mintegy előfutáraként a Hevesy-elméletnek.

Ezeknek a súlyos tudományos kérdéseknek megoldása, az ezekben való állásfoglalás nem a mi feladatunk.

*

Kocsis Sándor gyulai rokonai még a második világháború előtt felajánlották a Magyar Tudományos Akadémiának Kocsis Gyulán őrzött kézíratos hagyatékát, az Akadémia azonban nem vállalkozott erre, jóllehet roppant Ázsia-ismereteink birtokában mi lennénk hivatottak az őstörténet élvonalában a kutatásra. Bennünket Kocsis Sándor érdekel, aki ilyen meghökkentő elméleteket állít fel. Mert idáig alig hallottunk róla. Szép emléket állít a város szülöttének földije, Kohn Dávid *'Hatvan év múltán'* című visszaemlékezésében városa jeles szülöttjeire.¹⁶⁸

Kocsis Sándor – a hasonnevű gyulai kalaposmester fia – 1820. január 12-én született, Gyulán és Hódmezővásárhelyen tanult, Debrecenben végezte a teológiát és a jogot. Minden számottevő európai nyelvet megtanult. A teológiához nem volt érzéke és Pesten jurátus lett. Előbb azonban a debreceni főiskola ösztöndíjával nagyobb európai tanulmányutat tett.

Pesten, bár jogi pályán működött, beleszeretett a közgazdaságtudományba, világi piacokról álmodott s egyik inspirátora lett annak a törekvésének, mely Kossuth Lajos „Tengerre magyar” felhívásában csúcsosodott ki. A fiatal Kossuth baráti köréhez tartozott Kocsis Sándor egy 1895-ben öccséhez, Kocsis Károly városi főpénztárhoz írt levelében erről így ír:

¹⁶⁷ Pesti Napló 36 (1885) No. 342.

¹⁶⁸ Kohn Dávid: *Hatvan év múltán. Visszaemlékezések.* Gyula, 1936. Dobay J. 328 p.

„Miután az volt a meggyőződésem, hogy Magyarország jövője nemcsak közjogi kérdés, hanem attól függ, hogy képes lesz a közgazdasági, nevezetesen Fiume révén, a tengeren külfölddel kereskedelmi összeköttetésbe lépni, elhatároztam, hogy tengerész leszek, mint Magyarország tengerészeti minisztere fogom életem hazám javára értékesíteni.”

Kocsis közölte szándékát Kossuthal, aki helyeselte elhatározását. Ezért felhagyott a jogi pályával és miután az is meggyőződése volt, hogy nem elegendő az eszméket tisztán elméleti alapon vallani, ezért 1844-ben Polában egy kereskedelmi hajóra elszerződött matróznak. Ebben a minőségében beutazta az Adriai-, a Földközi-tengert és az Atlanti-óceánt és három évi matrózkodás után, 1847-ben Polában tengerészkapitányi vizsgát tett. Robosztus alakjának nem ártott meg a durva tengerész élet és műveltségével magasan kiviláglott pályatársai közül. Magyarország leendő tengerészeti minisztere – ahogy elképelte – teológiai és jogi végzettsége mellett jelesen kiállta egy leendő miniszter inaséveit.

Most már önállóan vezetett hajóval vitorlázott az Atlanti-óceánon és csak 1849 szeptember elején, a világosi fegyverletétel után futott be hajójával a fiumei kikötőbe. Ábrándjainak vége látszott lenni és ezért Törökországba követte Kossuthot. A török, majd az angol kereskedelmi flottánál vállalt állást és állítólag – egyik tisztje volt annak a „Hermann” nevű gőzösnek, mely Kossuthot Amerikába vitte.

Kocsis tovább hajózott még vagy nyolc évig. 1859-ben történt, hogy hajója a Mississippitorkolatában zátonyra futott. Az Atlanti-óceán vihara törékeny játékszerré tette a hajót. Negyvennégy utas és tengerész közül harmincötven életüket veszítették, Kocsis Sándor nyolcadmagával menekedett meg. A dagály harmadnapra a hajó roncsait New Orleans felé sodorta. Ezekbe kapaszkodva, a kimerültségtől még öten a tenger áldozatai lettek. Kocsis Sándor és két tengerésztársa még utolsó csepp életöszönnel bírták a hánykolódást. New Orleansban éppen vasárnap volt, rengeteg ember sétált a rakparton, akiknek feltűnt, hogy egy hajóroncs úszik a Mississippitorkolatban, s azon emberi alakok fedezhetők fel. Gőzbárka ment értük, fedélzetre vették a három elalélt embert és a New Orleans-i tengerészeti kórházba szállították őket. Két heti gondos ápolás után nyerték vissza egészségüket, erejüket. Ami ezután következett, azt – Kocsis levelei alapján – gyulai méltatója így mondja el:

„Minden holmijuk, értékük, Kocsis Sándor megtakarított megtakarított vagyona és értékes gyűjteményei, amiket magával hordozott volt, az óceánba veszett. Nem volt egy pennyjük, egy betevő falatjuk, amint New Orleans utcáin bolyongtak. A tengerparti hajókon kísérelték meg munkába

lépni, eredmény nélkül. Kocsis Sándor, amint búsan egy árbocfához támaszkodott, valami keménységet érzett és midőn felszólítására egyik matróztársa a keménység okát kereste, mellénye hátsó zsebében odatévedt ezüstdarabot, egy dollárt fedezett fel. Úgy jött a dollár, mint az égből hullott manna. Vette rajta ócska fűrész és fejszét és elhatározták, míg újra hajóra mehetnek, favágással keresik meg kenyérüket. Így is cselekedtek. Hat héten keresztül fát vágtak egyes házaknál.

Egy napon egy vendégfogadóba jutottak, ahol a házfelügyelőtől szintén favágást vállaltak fel. A házfelügyelő bement a konyhába és dicsekedve említette a fogadósénak, milyen olcsón adta át a favágást ismeretlen, igen finom modorú embereknek. A fogadósne kíváncsiságból megnézte őket és férjét kihívta a faszínbe, hol egy darabig együtt figyelték őket, míg egyszer a vendéglősne magyanul szól az urának, miféle emberek lehetnek ezek a szerencsétlenek. Látszik, nem idevalósiak és nem olyan züllött kinézésűek, mint az idevaló favágók. Azt a jelenetet, mely ezután következett lehetetlen megírni. Kocsis Sándor, ugyancsak változatos életében, soha semmi nem lepte úgy meg, mint ez a néhány magyar szó, amit hét esztendő óta először hallott és legkevésbé volt rá elkészülve, hogy akkori sanyarú helyzetében magyar emberekkel találkozik. Az édes magyar szó úgy hatott rá, mint egy mennyei akkord és bámulatában, meghatottságában percekig nem jött szó az ajkára. De nem kevésbé volt meghatva a derék házaspár sem, mikor Kocsis Sándor megindultságát leküzdve, zengzetes magyar nyelven megszólalt és elmondotta kiletét és a szerencsétlen körülményeket, amelyek közé jutott. A vendéglős Puneki József szegedi ember volt, '48 előtt százados, a szabadságharc alatt pedig őrnagy Klapka hadtestében, s mint ilyen, nejevel együtt a komáromi kapituláció után igazolvánnyal Amerikába vándorolt ki és több évi hányatás után New Orleansban vendéglőt nyitott. Ők sem hallottak évek óta magyar szót, aminthogy Amerikának eme részében a magyar ember – akkortáiban különösen – fehér holló számba ment. A két honfiú s a nő, a vendéglői személyzet bámulatára, zokogva egymás nyakába borult és a fájdalom és öröm vegyes könnyeit hullatták. Mondani sem kell, hogy a favágásnak azonnal vége lett, a két matróz a vendéglős ajánlatára rögtön alkalmazást kapott a kikötőben. Kocsis pedig számvevői pincéri állást vállalt honfitársai üzletében. Ilyen minőségben élt két esztendőn keresztül. Az üzlet mindig jobban-jobban jövedelmezett, amiben nagy része volt Kocsis ügyességének, akinek nagy műveltsége s szeretetreméltó egyénisége a vendéglőt a város intelligens elemeinek központjává, leglátogatottabb helyiségévé tette.”

Más forrásból tudjuk, hogy 1861-ben a polgárháború kitörésekor, Punekiék feladták üzletüket, északra költöztek és Puneki József az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban, Kocsis Sándor – aki akkorára már tizenöt nyelvet beszélt – New Orleansban maradt és az akkor létesített College-nak lett az igazgatója. Ebben szerepe lehetett Vállas Antalnak, a New Orleans-i tengerészeti akadémia nagynevű csillagász- és matematika professzorának, aki már egy évtizede ott működött.

Kocsis Sándor hat évig volt a New Orleans-i középiskola igazgatója. Közben meg is nősült. Moholt Calcotte nevű fiatal özvegyasszonyt vette nőül. A házasságból három gyermek született: Leo, Klára és Alexandra.

A polgárháború végeztével a Tennessee állam fővárosába, Nashvillebe költözött át, ahol közjegyző lett. Jelentékeny vagyont tett szert, jóllehet a polgárháború alatt felesége Tennessee-i ezer hektáros birtoka elpusztult. Pár év múlva ugyan ezen állam Tullahoma nevű városában magántanintézetet létesített, száz holdas gyümölcsös közepén.

Ezekben az években fáradhatatlan archeológiai kutató lett. Gyűjtési szenvedélyből keresztül-kasul bejárta az Egyesült Államok majd egész területét, főleg azonban Tennessee-t és Guatemalát. A kihalt amerikai ősnépek származástörténete és az ezzel kapcsolatos régészeti emlékek érdekelték. Leletei az amerikai közgyűjteményeket gazdagítják. Amerikában teljes tudományos elismerést kapott. S mint amerikai polgár is tekintélyre tett szert: tagja lett a Tennessee-i parlamentnek és államát képviselte a washingtoni szenátusban. Egyik legkitűnőbb méltányolója Thomas Crawford Johnston, a Kaliforniai Földrajzi Társaság elnöke volt, aki 1892-ben könyvet is adott ki *'Did the Phoenicians discover America?'* címen,¹⁶⁹ részletesen elemezve Kocsis elméletét. Teljesen bizonyítottnak látja Kocsis megállapítását, hogy az aztékok és a perui inkák föníciaiak voltak.

A tudósokra vár a feladat, hogy még kallódó tanulmányait, a már sokat fejlődött amerikai ősnépkutató új szempontjai szerint felülvizsgálja és megadja azoknak itthon is a tudományos rangját.

Kocsis Sándor 1896-ban hunyt el Tullahomában, afeletti izgalomban, hogy a millennium évében végre viszontláthatja több min fél évszázada nem látott hazáját.

¹⁶⁹ Thomas Crawford Johnston: *Did the Phoenicians discover America?* [San Francisco], 1892. Geographical Society of California.

A tábornok, akinek a fejében golyó van

Asbóth Sándor¹⁷⁰

A dél-amerikai magyar újságok közlik, hogy Buenos Aires-i magyarok idén is elzarándokoltak a régi angol temetőbe és megkoszorúzták Asbóth Sándor sírját. A régi angol temető a metropolis északi részében van. Valamikor igen messze esett a város szívéből, de négy év óta már földalatti gyorsvonattal lehet megközelelni az új köztemetőt, a Chacaritát s innen tíz-tizenöt percnnyire a német temetőn túl el lehet érni az ódon angol sírkertet.

Négy évvel ezelőtt akadtam rá Asbóth sírjára. Egy öreg olasz kőfaragó vezetett nyomra, aki mondta, hogy tudja azt a sírt, ahol a magyar tábornok fekszik, akinek „fejében golyó van”. Czecz (Czetz) tábornok sírja semmi esetre sem lehet, hiszen ez a kiűnő katona a történelmi nevű Rozas-család sírboltjában nyugszik, a Recoletta-temetőben. Mayer Móric sem, hiszen neki a család főváros környéki kastélya mellett saját mauzóleuma van. Csak Asbóth tábornok lehet, aki csakugyan fejsebet kapott az Észak–Dél harcában. Hosszú keresgélés után csakugyan ráakadtunk az angol temető északi fala mellett fekvő sírkövére. Olyan, mint a pesti Hősök Köve, bevésve rajta Magyarország koronás címere, amint egybefonódik a Lincoln-féle griffmadaras amerikai címerrel. A felirat igen jól olvasható:

In memory
of major gen. Alexander Asbóth.
Died jan. 21. 1868.
Aged 57 years.

An adjutant general in the patriotic army of
Hungary his native land afterwards major
general in the army of the United States, at
the time of this death minister-resident of
the U. S. A to the Argentinian Republic.

A sír meglepően rendezett. A temető gondnoka minden évben kétszer rendbe szedeti, megkoszorúzza és leteríti amerikai csillagos lobogóval. Az amerikai

¹⁷⁰ Forrás: Ács Tivadar erről a témakörrel több tanulmányt is írt, az utolsó 1964-ben jelent meg a 'Magyarok az amerikai polgárháborúban' c. kötetében. Ez a szövegközlés tanulmányai egybevetésével készült (– a szerk. megj.)

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

A. Jahson (ed.): Dictionary of American Biography. Vol. 1. London – New York, 1928.

szenátus rendelte így, hogy az amerikai nemzeti ünnepeken tisztesség adassék és alapot létesített a temető gondnokságánál a sír örökké való gondozására.

Csodálatos és megható az amerikai nép gondoskodása az öreg magyar katonáról, akinek „fejében golyó van”. Mert az amerikai nép, ha Asbóthról van szó, sohasem felejt el nevéhez hozzátenni, mint egy díszítő jelzőt: „a tábornok, akinek fejében golyó van”.¹⁷¹ Valóban hősköltevénybe illő élni, harcolni, fontos diplomáciai szolgálatot tenni olyan embernek, akinek „fejében golyó van”. De ki volt és mit csinált ez a furcsa meghatározású magyar tábornok?

A fiatalabbik Asbóth

Asbóth Lajos tábornok (Sándor fivére), a szabadságharc alatt a bánági bányakerület, majd Aulich után a II. hadtest parancsnoka volt. A szabadságharc leverése után elfogták, halálra ítélték, majd átváltoztatták ítéletét várfogságra. 1857-ben amnesztiát kapott, de 1861-ben újra elfogták és Kufsteinbe szállították. Asbóth Lajos 1882. május 6-án halt meg Lugoson és sohasem járt Amerikában. Keszthelyen született, ahol 1810-ben öccse is, Asbóth Sándor, a Buenos Aires-i angol sírkert lakója.

A fiatalabbik Asbóth is katona akart lenni, mint bátyja.; de ez a terv édesanyja ellenzésén meghiúsult. Mérnök lett és a selmecbányai akadémián végzett. Utána az országos főépítészeti hivatalhoz nevezték ki s innen helyezték le Temesvárra 1844-ben, mint igazgató- mérnököt a Bánágba. Itt érte a szabadságharc és itt ismerkedett meg Klapka tábornokkal, katonapályájának elindítójával.

Ugyanis a temesvári haditanács megtagadta az engedelmességet Kossuthnak. Asbóth Sándor nem azonosította magát s hivatalát egyszerűen áthelyezte Nagybecskerekre s Klapka hadtestében fegyvert fogott az alkotmánytíró többség ellen. Klapkát nemsokára hadügyminiszternek nevezte ki Kossuth s Klapka ezt a nagyszerű fiatal mérnököt választotta hadsegédjéül s így került Debrecenbe. Kossuth a hadügyminisztertől maga mellé rendelte hadsegédül s a katonai ügyek előadója lett, a kormányzó mellett, akihez mindvégig hű maradt. Világos után elkíséri Kiutahiába Kossuthot s innen Londonba, majd Amerikába. Bátyját halálra ítélték, az ő vagyonát elkobozták s családjának majd minden tagja börtönben senyved. New Yorkban az Irvinghous erkélyéről együtt szónokol Kos-

¹⁷¹ Asbóth Sándor – ahogyan Ács Tivadar tudósításából is kiténik – a Buenos Aires-i angol temetőben nyugodott. Az 1980-as években előkerült végrendeletnek megfelelően azonban Washingtonba szállították földi maradványait, ahol 1990. október 23-án az arlingtoni Nemzeti Temetőben katonai pompával újratemették (*– a szerk. megj.*)

suthtal. S majd mikor a villafrancei béke pontot tesz minden reménykedés után, hozzálát egzisztenciájának megalapításához. Itt éri a hír, hogy menyasszonya, kit rajongásig szeretett, meghalt. Soha nem nősült meg.

New York magyar felépítője

Először építési rajzolóként igyekezett megélni. Egy amerikai bányavállalkozáshoz kerül, s szolgálatában ércbányákat tár fel a Sziklás-hegységben. Anyagilag fellendült, s önálló vállalkozásra határozta el magát. Acélöntődét állított fel New Yorkban, a világon egyedülálló vállalkozásként. Az acélkohó prosperált, de Asbóth mégis tönkrement, mert társa, Davis Baldwin minden centet kivont az üzletből és nyomtalanul eltűnt.

Asbóth felhagyott ezzel a vállalkozásával, annál is inkább, mert New York város tanácsa a város rendezési tervének elkészítésével bízta meg.¹⁷² Az ő városrendezési tervei alapján épült fel a Manhattan-félsziget metropolisza, s ezt a tervet 1933-ban a chicagói világkiállításon még bemutatták, mint olyan előrelátó tervet, mely évszázadokra előre tudott gondoskodni a hihetetlen gyorsasággal fejlődő, épülő metropolisz minden elképzelhető igényéről. Évekig tartott ez a munka, majd tanulmányi társaságot létesített az aszfaltburkolások olcsóbb és tartósabb anyagokkal való helyettesítésének tanulmányozására, s ő volt az aki első ízben alkalmazta New Yorkban járdaburkolásra a bitumenaszfaltot.

860-ban Fort Sumpter falai közül elhangzott Lincoln harci riadója a Buchanan elnökkel kibukott Jefferson Davis külügyminiszter forradalmi szervezkedése ellen.

Észak a Dél ellen

A forradalomra az ok Lincoln megválasztása volt. 1860 novemberében választották a következő négy évi periódusra a rabszolga felszabadítás szellemi vezérét és ebbe a déli mezőgazdasági államok, főleg Carolina; Georgia, Alabama, Florida, Mississippi, Luisiana és Texas, sehogy sem akartak beleegyezni, mivel a szabad munkaerő drágulásától termelésük prosperitását féltették. A bukott hadügyminiszter Richmondban proklamálta a déli államok elszakadását és Lee, Johnston és Beauregard tábornokok vezetésével hadsereget szerveztek elszakadási akaratuk biztosítására. Lincoln felhívására az északi államok majd minden férfitagja

¹⁷² Tegyük hozzá, hogy László Károlyval és Grechnek Györggyel együtt vezette a New York állambeli syracuse-i csatorna építését (*– a szerk. megj.*)

fegyvert fogott a déli, rabszolgatartó államok ellen. Asbóth is nyomban jelentkezett MacClellan tábornoknál, akit nemsokára Grant követett az északi hadsereg élén. Lincoln 1822 szeptemberében szabad, egyenrangú állampolgároknak jelentette ki a déli államok mintegy négymillió fekete rabszolgáját. Mintegy félmillió ember vett részt a polgárháborúban és az végig az északiak fölényével öt évig tartott, Richmond bevételeig.

Asbóth majd minden fontosabb fegyvertényben részt vett. Főleg Mobile város elfoglalásánál tűnt fel, ahol mint dandár tábornok szerepelt. Az egyik ütközetben dandárjának az erősen elsáncolt ellenséget kellett kivetni állásából. Az elővéd ezredese tizenhárom golyótól eset össze. Az északiak hadállása is megingott s az elővéd rendetlen visszavonulása majdnem magával ragadta az egész hadcsoportot. Ekkor Asbóth személyesen élére állt dandárjának s annak dacára, hogy egy golyó szétroncsolta bal karját, egy másik keresztül hasította jobb kezét s egy harmadik bal arcán és szájpadlásán keresztül koponyájába fúródott, végigvezette a támadást s a déliek már-már majdnem győztes hadcsoportját parancsnokával együtt elfogta.

A polgárháború további folyamán Florida, majd Kentucky államok katonai kormányzója lett s a pacifikálása oly sikerű volt, hogy a katonai kormányzót száz helyre hívták keresztapának. Asbóth minden általa kereszteltetett gyermeknek a saját vezetéknevét adta keresztnév gyanánt.

Amerika vezérlőtábornoka

Mikor egy Booth nevű örült 1865-ben meggyilkolta Lincolnt, az őt követő elnök, Andrew Johnson lett, s a győztes hadvezér Grant ténykedéseinek egyik legelsőbbike volt, hogy Asbóth Sándort az Egyesült Államok legmagasabb katonai rangjára emelte. Pedig minden katona, a közlegénytől a tábornokig visszament a polgári életbe, egyedül Asbóthot, a „tábornokot, kinek golyó van a fejében”, tartották vissza. Népszerűsége óriási volt, s például a New York-i múzeum vételi ajánlatot tett koponyájára.

Asbóth amerikai barátai tanácsára a polgárháború befejezése után átjött Európába, hogy súlyos fejsébre gyógyulást keressen Enghien kénes fürdőjében. Bal karja is béna maradt. Párizsban felkereste a világhírű sebésztanárt, Nelaton, hogy koponyájából a rettenetes szenvedéseket okozó golyót kioperálja: Nelaton volt egyébként az, aki Garibaldinál az aspremonti csatában szerzett golyót kioperálta koponyájából, mikor az egész világ szeme erre az operációra meredt. Nelaton minden elképzelhető műveletet elvégzett a golyó helyének kipuhatolásá-

ra, azonban nem merte vállalni az operációt, s így Asbóth dolgvégezetlenül s anélkül, hogy hazáját nem mint emigráns, hanem az amerikai nagyhatalom vezérlőtábornoka, meglátogassa, tért vissza New Yorkba. Még részt vett a pár napos porosz–osztrák háború kitörése előtt Klapka terveiben, aki a poroszok támogatásával, a magyar emigránsokból álló hadsereggel melynek magját a villafrancai béke előtt az osztrák hadseregből Olaszországba dezertált magyar zászlóaljok tették volna ki, Erdélybe és a Jablonkai szoroson be akart törni, s a terv szerint felkelt magyar nemzet erejével a porosz határon elfoglalt osztrák hadseregtől függetleníteni akarta Magyarországot.

New Yorkba 32 napos hajózás után visszatérve, a szenátus az argentinai föderatív köztársaságba küldte követül Asbóthot, akire igen kényes feladatok vártak itt. 1866 októberében érkezett az amerikai flotta zászlóshajóján Buenos Airesbe. Czetz tábornok írja kiadatlan emlékirataiban, hogy midőn Bartolome Mitre köztársasági elnök kíséretével felért az észak-amerikai hajóra, félholtan találták kabinjában Asbóthot. A koponyájában lévő golyó gennyesedést okozott s alig bírták a dereglyébe kitámolygatni. Mikor Mitre elnök jobbán bevonult a fővárosba, hintájából már alig tudta viszonozni a kirobbanó ovációt, mely nemcsak a már két angol inváziót látott argentinai függetlenség északi, nagyhatalmi garanciahozóját látta Asbóthban, hanem a tábornokot is, kinek „golyó van az agyában”. Ebben az időben volt, hogy Solano López paraguayi diktátor háborút üzent Brazíliának, betört lovasaival az argentinai Corrientes tartományba és háborúba keveredett Uruguay-jal is. Paraguay-t Spanyolország bízta, mert remélte, hogy egy ilyen kontinentális háborúban ismét gyarmatokat szerezhet Dél-Amerikában. A paraguayi háború azzal végződött, hogy Paraguay majd egész férfilakosságát kipusztították, de a szövetkezett államok még így sem tudták likvidálni ezt a hozzájuk képest parányi pufferállamot. A paraguayi háborúval kapcsolatos eseményekben óriási szerep jutott Asbóthnak. Itt találkozott Czetzrel és a váci Mayer Móriccral, aki 1866-ban, párizsi tartózkodása alatt, Klapka hadsegéde volt.

Bár találhatnám apáink országát az alkotmány védelme alatt

„Egy hosszú tengeri út minden gyötrelme után múlt év október havában szerencsésen Buenos Airesbe érkeztem – írja 1867. július 25-én kelt levelében Asbóth. – A diplomatikus tér ismét új volt előttem, de a polgári igazgatás, melyet a háború folytán a katonai parancsnokság mellett több déli államban vezettem, jó előkészítő iskolául szolgált s némi bizalommal léptem új, sikamlós pályámra. Hat havi működésem után, észak-amerikai

miniszteri minőegeremben, az argentinai államokban, kormányom a szenátus helybenhagyásával hasonló állással bízott meg a szomszédos Uruguay köztársaságnál is. És így nehéz próbákban terhelt hányatott élet után, hála jó otthonom demokratikus köztársasági intézményeinek és egy human, idegenek iránt is minden tekintettel levő népies kormány jutalmazó bizalmának, oly álláshoz jutottam, melyben mint egy hatalmas és szabad, mást maga fölött nem ismerő nemzet diplomáciai képviselője, borongó múltamból nyugodt öntudattal nézhetnék elébe napjaim vidám befejezésének, annál is inkább, mivel a legutóbbi sikerek Magyarországon azon reményre jogosítanak, hogy forrón szeretett hazám, melynek egykor ifjúságom teljében, úgy mint férfikoromban, örömmel szenteltem csekély erőmet és mindenemet, tizennyolc évi férfiasan higgadt törés után valahára békésen kivívja ősi alkotmányos állását, melyért mi szent jogunk tudatában, hű odaadással küzdve, mint hontalan földönfutók, áldozatul estünk. És mélyen megindulva, hadd valljam be kedves barátom, hogy e szép reménnyel együtt azon buzgó óhaj is tolul szívem mélyéről, vajha láthatnám a régi hazát még egyszer, szabadon az idegen járomtól, hogy meghajolva elhalt szüleim sírjánál, lássam őszbeborult derék bátyámat, egyetlen életben maradt nővéremet és mindazokat, akik a hosszas elválásban is híven megőrizték a barátság és természet kötelékeit. De úgy látszik, másként döntött a sors. Több mint négy hava, hogy súlyos szenvedésekben, régi sebeim következményeiben, a betegágyhoz láncolva, naponta érzem élet-erőm sorvadását és híven régi elveimhez: remélni a legjobbat, készülni a legrosszabbra, megadással várom a felülről jövő, legbölcsebb gondviselést. Ha az Úristen egy csodája által elhagyhatom ágyamat és házamat, szabadságot kérnék, hogy Cseh- vagy Magyarországon fürdőt használhassak és ez esetben volna viszontlátás. Bár találhatnám apáink országát és népét az alkotmány védelme alatt megerősödve, titeket mind pedig testvéri egyetértésben, boldogan és meglegedetten.”

*

Azt már nem éri meg, hogy viszontlássa hazáját. Czech tábornok két hónap múlva tudósítja Asbóth bátyját Lugoson, hogy a beteg állapota válságosra fordult. De a halál csak négy hónap múlva kopogtat be hozzá. Sírjánál Domingo F. Sarmiento, a köztársaság történelmi nevű elnöke mondott beszédet. Detréhez hasonlította a tábornokot, akinek „golyó van a fejében”. Detréhez, aki letörte a fejébe fúródó nyílvezzőt és így vonult be a halhatatlanságba.

A nicaraguai csatornaépítés magyar kezdeményezői¹⁷³

A propagandahírek birnami erdejében alig tűnt fel egy szerényke hír, amelyet a tengeren túlról röpített világgá a rádió. Nem kisebb s nem nagyobb eseményről van szó, minthogy a yankeek hozzáfogtak a nicaraguai csatorna építéséhez. A hír az európai csatazajban különösebb emóciót alig váltott ki. Itt fontosabb dolgokról van most szó: a háború megnyeréséről, azonban a történetíró a két világháború között és fölött, emlékezhet a harmadik csodára is, a nicaraguai csatorna megépítésére. Az új csoda még csak egy-két kapavágás jelképében jelentkezik, de máris fel kell hívni rá a figyelmet, máris ágálni kell, óvást tenni óvás után, felhúzatni a kék golyót: szabálytalan volt az indulás, hamis színekkel indított a starterzászló s nem győzhet az igazi lovas, a teremtő szellem, amelyik kitervelte azt a csatornát, kivájta medrét az emberek közönyösségében, felrobbantotta a gránitnál nehezebb akadályok szikláit, az irigységet és a butaságot és kimérte az érdekeltségek szivárványhídja aranypilléreinek helyét.

Az óvást pedig nekünk, magyaroknak kell megtenni, mert az óvára egynél több okunk van. És sürgősen kell cselekedni a magyar szellemi superioritás kihangsúlyozása érdekében, nehogy úgy járjunk, mint annyiszor Irinyi gyufájáig és Berzenczeyig, aki a bölcsőben ringatózó Sven Hedin számára felfedezte a Taklamakánt és a tibeti felföld hágóit. De azért is és épp olyan mentalitásban kell foglalkozni a nicaraguai csatornával, mint a panamai és Korinthoszi-csatorna felejthetetlen árokásója, Türr István tette, aki 1879. május 15-i párizsi nemzetközi földrajzi kongresszus határozatára való utalással figyelmeztette jó előre a magyar

¹⁷³ Forrás: Ács Tivadar: A nicaraguai csatornaépítés magyar kezdeményezői. In: Ács Tivadar: Magyarok idegenben. [Bp., 1946.] Magyar Téka. pp. 21–37.

Ács Tivadar jelen tanulmánya elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Az amerikai tengerközi csatorna terveiről. Verebélly jelentése alapján közli: Hunfalvy János. = Földrajzi Közlemények 4 (1876) pp. 286–296.

Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bev.: Marczali Henrik. Bp., 1921. Athenaeum. 288 p.

Karl Maria Kertbeny: Alfabetische Namensliste ungrischer Emigration. 1848–1864. Brüssel – Leipzig, 1864. Kiessling und Comp. IV, 103 p.

Klapka György: Emlékeimből. Bp., 1886. Franklin-Társ. 626 p. (Reprint: Bp., 1986)

A Wyse Darien kutató expedíció. = Földrajzi Közlemények 5 (1877) No.10. pp. 373–374.

Gerster Béla: A Panama földszoros átvágása tárgyában tett előmunkálatokról. = Földrajzi Közlemények 6 (1878) No. 3. pp. 99–104., No. 4. 121–131.

Márki Sándor: Hazánk a magyar földrajzirodalomban, 1874–1878. = Földrajzi Közlemények 7 (1879) No. 5. p. 185.

mezőgazdaságot az építendő panama-dariéni-csatorna európai gazdasági következményeire s mezőgazdaságunk racionalizálását, átállítását, vízi utakkal való ellátását – tehát olcsóbb közlekedést –, s az öntözőrendszerrel való többtermelést sürgette. Ugyanezekre a szempontokra, Nyugat-Amerika mezőgazdasági termelvényeinek a nyugati atlanti partokon és a Földközi-tenger vidékén való megjelenéséből a magyar mezőgazdaságra való veszélyére mutatott rá Teleki László gróf párizsi titkára, Szarvady Frigyes, abban a jelentésében, amelyet ugyanerről a nemzetközi földrajzi kongresszusról – mint a Magyar Földrajzi Társaság delegátusa – küldött haza. A magyar mezőgazdaság túl távolfekvőnek gondolta a panamai csatornát, úgy időben, mint térben, mint azóta is általában Amerikát, s nem hallgatott a geográfusok tanácsára, aminek következtében e második háború előtt – termelvényeink minden jó minősége ellenére is – csak exportprémiummal voltak külföldön elhelyezhetők mezőgazdaságunk főbb cikkei.

A nicaraguai csatorna a panamai csatorna megépítésével előállott veszélyt csak fokozni fogja és nincs semmiféle okunk feltételezni, hogy az első amerikai kapavágásokat a többiek nem fogják követni, különösen ha a hadi okok okolják, mint ahogy ezt látjuk is. Jó lesz tehát erre való tekintettel is vigyázni erre a vidékre, de azért is, amiről itt voltaképpen beszélni akarunk, a nicaraguai magyar szellemről, mely már hetven évvel ezelőtt oly biztosan tájékozódott a nicaraguai dzsungel tízezer éves jövője felett Párizsba tanácskozássra összesereglett tudósok, fezőrök és politikusok külön- és magánérdekeinek dzsungelében, mint Montezuma egykori nicaraguai erdőpásztázói, ama biztos irányítói segítségével, a pozitív tudással, mely az első világháború előtti időkben, még egész biztosan a magyar tudomány sajátossága volt.

Ha már Montezuma ivadékainál tartunk, el kell mondani, hogy a közép-amerikai földszoroson való áthajózás gondolatára nem a tudósok, hanem a rablók jöttek rá legelőször. Egy Gogorza nevű spanyol úriember, aki a XIX. század hatvanas éveiben – bizonyára őseinek kutyabőrét kereste a madridi és sevillai levéltárban – nagy sereg jelentést talált a dariéni Virreytől a sevillai gyarmatminisztériumban, amelyek szerint 1680-ban négyszáznál több buccaner, azaz tengeri rabló 18 járművön – az indiánok kalauzolásával – behatolt az Atrato torkolatába és keresztül haladt a folyón nyugat felé. A forrásvidék tájékán már maguk vontatták gályáikat. Három napi haladás után elértek a már Csendes-óceán felé gravitáló Tuira folyóba, s azon végighaladva, céljukhoz, a Real de Santa Maria faluhoz. Ezt meglepték, kifosztották, lakosait kardélre hányták. Gogorza az iratok kapcsán egy térképet is talált, mely világosan feltünteti, hogy az Urabá-öbölbe ömlő Atrato egyik nyugati mellékfolyója, a Cacarica, igen közel esik a

Paya-folyóhoz, melyről már tudott volt, hogy a nyugatra tartó, s a Csendes-óceánba torkoló Tuira folyóval egyesül.

Gogorza nagy zajt csinált felfedezéséhez, úgyhogy az egész világ felfigyelt térképére, különösen mikor bejelentette, hogy nem áll meg csak levéltári eredményeinél, hanem a természetben is ellenőrizteti a tengeri kalózok csodás térképét. 1866-ban saját költségén expedíciót szervezett Lacharme francia mérnök vezetésével – néhány kísérővel a dariéni földszoros e vidékének kikutatására. Lacharme megállapítása szerint, aki végigvezette expedícióját, úgy az Atrato, mint a Tuira folyók hajózhatók, a két folyót egymástól legfeljebb 58 méter magas földhát választja el. A vízváltató anyaga agyagos homokkő s így petrográfiai szempontból sem áll semmi útjában az átvágásnak. (Ne felejtjük el, hogy Alfred Nobel még csak ez év végén publikálta a dinamit felfedezését.)

A Gogorza–Lacharme-féle tevékenység – természetesen – az óceánközi csatorna létesítése érdekében folyt. A közvélemény élénk érdeklődéssel kísért minden megnyilatkozást, de nem látott szilárd tudományos bázist a kalóztérképből önként adódó terv megvalósítására, még Lacharme mérései után sem. A Gogorza-féle tervezet csak 1871-ben kapott tudományos rangot, mikor egy elismert geográfus, Heine tábornok az első nemzetközi földrajzi kongresszuson, Párizsban, adoptálta ezt a gondolatot és az előzmények feltárása, adatainak lemérése után kivihetőnek gondolta Gogorza új érvekkel felhígított tervét, mely az északi szélesség 7° 50' körül kívánja az óceánközi csatorna nyomvonalát kitűzni. Az első nemzetközi földrajzi kongresszus bizottságot küldött ki a csatornaügy tanulmányozására. Ennek a bizottságnak vezető elméi Droiulett és Lesseps voltak. Ez a speciális csatornaügyi bizottság viszont felkérte az egyes nemzetek földrajzi társaságait, hogy saját kebelükben is létesítsenek erre a célra nemzeti bizottságot, mely részt vesz mindvégig a nemzetközi bizottság (Droiulett–Lesseps) munkájában és annak tudományos ellenőrzésében.

Az óceánközi csatornaterv azonban nem Gogorza ötlete. Don Andreas d'Ariga, dariéni spanyol helytartó a XVIII. század végén készítette el a dariéni földszoros térképét azzal a határozott céllal, hogy azt majd óceánközi csatorna tervezésére hasznosítsák. Ez volt az első komoly tudományos kísérlet a terv kivitelezése érdekében. Önmagában álló nagy eset volt ez, mert a sevillai gyarmatminisztérium még a XVI. század közepén fejvesztés terhe mellett megtiltotta a földszoros tanulmányozását, mivel már V. Károly és II. Fülöp elsőként tanulmányozták a két óceán között való mesterséges összeköttetés létesítését és féltek a portugálok rivalitásától, akikkel szemben VI. Sándor pápa 1501-i bullájában befejezett gyarmatperükben amúgy is vesztesek voltak. Lehet, hogy Vasco de

Balboát – aki a Morti-folyó vízvázalasztójáról elsőnek pillantotta meg a Csendes-óceánt – foglalkoztatta már az átvágás terve, de erről nincs adat. A spanyol uralkodók után Simon Bolívar – a latin-amerikai nemzeti szabadságok kivívója – Új-Granada felszabadítása után napirendre tűzte az óceánközi csatorna kérdését és szakértőket is küldött ki ennek tanulmányozására, Lloyd és Fallnua kapitányok személyében. Ebből a tervből sem lett semmi, ugyanúgy, mint a spanyol királyokéból, sőt a két jeles conquistador kutatási anyagát sem ismerjük.

A Gogorza–Lacharme-féle tervezgetésekkel egyidőben felmerült, főleg észak-amerikaiak részéről, a tehuatepeci földszoros átvágásának lehetősége is. Ezt a tervet Humboldt vetette fel eredetileg, s tudományos tekintélyével támogatta. Később mexikói számlára egy sereg magyar mérnök – az 1849-es emigránsok, köztük Nemegeyi Félix és Szontágh Samu – foglalatostkodtak a tehuatepeci földszoros topográfiai viszonyainak tanulmányozásával, valamivel később Don Jose de Guray, Gaetom Maro, Bazmard és E. Ward méricskéltek itt abból a célból, hogy az atlanti postajáratokat szárazföldi úton összekössék a csendes-óceáni postahajóvonallal. 1870-ben az ugyancsak észak-amerikai Hertfeld és Shafford kapitányok vezetése alatt álló expedíció egész komoly tudományos módszerekkel bebizonyította, hogy ezt a csatornatervet csak hallatlanul nagy költséggel lehetne valóra váltani.

Washingtonban felmerült a hondurasi átvágás terve is. A kormány megbízásából E. Georg Squier főkonzul, a világhírű antropológus vizsgálta felül ezeket a terveket, s a *'The states of Central Amerika'* című 1857-ben megjelent munkájában a vízvázalasztó 2800 láb magasságára való tekintettel, elejtendőnek ítélte a csatornalétesítés tervét s csupán a vasúti összeköttetést ajánlotta.

Állandóan kísértett a nicaraguai állóvizek felhasználásával készülő csatorna terve is. Az ötlet első felvetői a XVI. század első felében élt Andreas de Cernada és Gonzales d'Avila voltak, akik rábukkantak a nagy nicaraguai tóra. A XIX. század közepén több mérnök-expedíció foglalkozott ezzel a lehetőséggel. Childes expedíciója 1850-ben részletes és megközelítően pontos topográfiai felvételeket készített ezen a vidéken. Utána Michel Chevalien, F. Belly és Thome de Gamond, még előttük 1844-ben Napóleon Bonaparte herceg megbízásából Leon Lecompte és Squirs ugyanitt dolgoztak, ugyanebből a célból. Az eredmények annyira biztatók voltak, hogy az Egyesült Államok kormánya 1870-ben egy nagyon jól felszerelt hivatalos bizottságot küldött ki az eredmények felülvizsgálására Crosman ezredes vezetésével, de a mérnök-expedíció alighogy hozzáfogott munkálataihoz, az ezredest egy alligátor felfalta, és ezzel meghiúsította az expedíció munkáját. Az expedíció később Hull és Menocae mérnökök vezetésé-

vel mégis ellenőrzött minden eddigi eredményt, mely a nicaraguai földszoros s benne a tavak vidékére vonatkozott s egy műszaki tervet dolgozott ki a csatornamű létesítésére. A terv szerint az 21 zsilippel működne, s elkészítése 340 millió frankba kerülne.

Az 1875-i párizsi nemzetközi földrajzi kongresszuson nagy vita alakult ki a különböző nyomvonalakra tervezett óceánközi csatorna topográfiai feltételei és a csatorna műszaki megoldása körül.

Mint említettük, a nemzetközi kongresszusra egy nemzetközi albizottság készítette el a javaslatokat, amelyben Droiulett és Lesseps is részt vettek. Ez a bizottság a Magyar Földrajzi Társaságnak is megküldte a javaslatokat tanulmányozás és tudományos kontroll végett. A Társaság Hunfalvy János elnök javaslatára, az akkor Amerikából hazaérkezett kiváló mérnököt, Verebélly Imrét kérte fel a szakvélemény megadására. Verebélly volt talán ennek a kérdésnek világszerte a legalaposabb ismerője, aki nem a kongresszuson tanulmányozta ezt az ügyet, hanem a helyszínen. Ugyanis a 70-es éveket megelőző évtizedben Costa Ricában élt, ahová az olaszországi magyar légiók feloszlátása után került, és ott fontos műszaki problémák megoldásával foglalkozott. Így 1868-ban mint Costa Rica kiküldöttje, tagja volt annak a nemzetközi bizottságnak, melyet Nicaragua elnöke, Don Isidro Urtecha tábornok küldött ki a San Juan del Norte-i kikötő bővítésének és átépítésének megtárgyalására. Ez a Costa Ricai–nicaraguai nemzetközi bizottság, amelyiknek Verebélly volt a lelke, a maga különleges feladatából folyóan ugyancsak behatóan tárgyalta az óceánközi csatorna megvalósításának lehetőségeit és e tanácskozásokon – melyeknek anyagát később publikálták – Verebélly kezdettől fogva azon az állásponton volt, hogy a panama–dariéni földszoros alkalmatlan a csatorna megépítésére és erre egyedül a nicaraguai vonal válik be. Mikor hazajöve Hunfalvy választása reá esett, örömmel vállalta a feladatot, hogy szaktudását a nagy nemzetközi mű létesítésére rendelkezésére bocsássa és elkészítette a Magyar Földrajzi Társaság szakvéleményét az 1875. évi II. nemzetközi földrajzi kongresszus számára. Ebben a jelentésében – amit a kongresszus munkálatairól szóló kiadványban idehaza magyarul is közzétettek – szó szerint a következőket mondja:

„Véleményem szerint, a dariéni földszoros területén egyáltalán nincsen a csatorna építésére alkalmas vonal, mert ha ilyen volna, azt a földszoros csekély kiterjedése s területének szorgalmas átkutatása mellett már bizonyosan felfedezték volna. Erősen meg vagyok győződve, hogy az eddigi vizsgálódások eredményeiből ítélve, az egész közép-amerikai földszorson esek egy hely van, mely a tervezett csatorna építésére alkalmas, s ez

az a vonal, mely eléggé ismeretes s amelyről én is szóltam, ti. a Nicaraguában húzódó vonal. Úgy tartom, hogy e vidéken legcélszerűbb volna a csatornát abban az irányban építeni, mely a párizsi földrajzi társulat említett közleményében a 9. és 10. pont alatt van érintve. A 9. pont alatt említett javaslat szerint a San Juan folyó vízállása a Nicaragua-tóból beléje bocsátott víz s néhány gátrekesz segítségével annyira emeltetnék, hogy sellői megszűnnének s a zsilipek is kikerültetnék. A nyugati oldalon a csatorna a Lojas és Grande folyók völgyeiben vezettnék, és szintén a Nicaragua-tó vize által tápláltatnék. A csatorna ezen nyugati szakasza 20 kilométer hosszúságban egy sziklás hegytömegbe vájatnék, melynek küszöbe 14 méterrel magasabb, mint a Nicaragua áradásai. A 10. pont alatt említett javaslat annyiban különbözik az előbbitől, hogy a Nicaragua-tónak vízmedencéjét oly közel akarja vinni az óceánhoz, amint csak lehet, mégpedig azáltal, hogy a San Juan és Grande folyók völgyei víz alá meríttessenek. Ekkor csak egy nagy zsilip kellene. E tervek szerint a nyugati part felé csak egy aránylag rövid átmetszés kellene s ezt az óriási természetes víztartó, ti. a Nicaragua-tó, elegendő vízzel táplálná, s így a mesterséges és nagyon költséges vízgűjtő tavak mellőzhetők.”

Verebélly jelentését jó előre kiemelni, mert mint látni fogjuk, a világ geográfus bölcsei azt akkor, az 1875. évi kongresszuson elvetették, sőt később is, valahányszor szóba került. Bennünket magyarokat a nicaraguai trace különösképpen nemcsak Verebélly munkássága révén érdekel, hanem több más magyar szakember tevékenysége következtében is, akik az egész csatornakomplexum előleges felderítő és tervező munkálataiba bevonattak és nemzetközi tudományos, gazdasági és politikai kavardásban is a fölényes tudás biztonságával mutattak rá arra az egyedüli helyes megoldásra, arra a nyomvonalra, amelyhez a Panamacsatornánál szerzett ötvenéves tapasztalatok után kénytelen visszatérni az Egyesült Államok kormánya: a nicaraguai átvágásra.

Az 1875-ös párizsi nemzetközi földrajzi kongresszus az eddigi tervezgetésekkel amúgy is fel volt ajzva, s ehhez a hangulathoz járult ennek az évnek két nagy tudományos eseménye. Az egyik volt, amikor egy észak-amerikai geológus – aki részt vett a közép-amerikai észak-amerikai expedícióban – közzétette hivatalos jelentését, amely szerint paleontológiai bizonyítékok léteznek itt a harmadik korszak rétegében (a Tuira folyónak a Csendes-tengeri oldalán), melyek bizonyítják, hogy délről a San Miguel, vagy dariéni és urabái, vagy északi dariéni öböl között csatorna létezett egészen a tertiaer-korszak utolsó szakaszáig, amelyen keresztül a két óceán vize összevegyült. A másik fontos eseménye ennek az

évek V. D. Farrand ezredes, közép-amerikai konzul jelentése volt, aki közölte a tudományos világgal, hogy egy kis gőzössel végigment a Cacarica folyón, mely helyenként vízinövényekkel ellepett volt. Chelopotól már csónakon haladt tovább Aputi-ig, honnan a Paya folyó felé vette útját. Aputitól Payaig alig észrevehető lejtőn haladt. Visszatérése után érintkezést keresett Türr tábornokkal, aki ebben az évben már beható tanácskozásokat folytatott közép-amerikai államok kormányaival a maga és érdekeltsége számára a csatornaépítési koncesszió megszerzése érdekében.

Türrt ez a két eredmény elragadtatta, de igen sokat adott a még 1864-ben megjelent Humboldt-féle munkára, mely *'Essai politique sur la Nouvelle Espagne'* címen látott napvilágot, s amely nagy mértékben alátámasztotta Fitz Roy angol tengernagynak a *'Consideration sur le grand istene de C'Amérique Central'* címen megjelent munkájában kifejezésre juttatott ama nézetét, hogy az óceánközi csatorna létesítése lehetséges. Ebben az évben több utazó már kifejezetten csatornaépítési tervekkel járta keresztül-kasul az egész földszorost, így Hellert, Vincent, Jules Flochot, de Puydt és mások és bár eltérők voltak a gyakorlati kivihetőség számára nézeteik, mégis megegyeztek abban, hogy a legalacsonyabb vízválasztó az egyenlítő körül létezik s akár a Paya folyó egyik mellékága, akár Pucro és Tonella között lehet a jövő csatornáját megágyazni, vagyis visszatértek ahhoz a nézethez, amelyet még 1864-ben egy Bione Henrik nevű hajóskapitány igen szerényen hangoztatott.

Mint mondtuk, Türr tábornok már 1875-ben foglalkozott az óceánközi csatorna gyakorlati megvalósításával. Az ő akciója teljesen független volt a nemzetközi földrajzi kongresszus tervezetéseitől. Ez kiderül egy levélből, amelyet 1876-ban Ferdinand Lesseps őhöz intézett. Ugyanis ekkor vette híré a világ közvéleménye, hogy Türr István társaságot hozott össze az óceánközi csatorna megépítésére, és a columbiai kormánytól már meg is kapta az előmunkálati engedélyt, sőt a csatorna megépítésére kész szerződés is létrejött a columbiai kormány és a Türr vezetése alatt álló társaság között. Türr társaságának tagjai voltak: C. Cousin, a francia északi vasutak igazgatója, Rampon Eugen, a columbiai állam volt párizsi főkonzulja és Reinach báró. Lesseps azonban nem látta szívesen, hogy a franciák kezéből kicsúszott a vezetés, és bizakodván abban, hogy Türr nem tudja majd terveit valóra váltani, ugyanez év március 30-án a párizsi kereskedelmi földrajzi társulat kebelében egy csatornaügyet tanulmányozó bizottságot küldetett ki, amelyiknek nem bevallott célja az volt, hogy a megvalósítás finansziális lehetőségeit is „tanulmányozza”. Lesseps bizottságának tagjai voltak: La Roncière le Noury, Meurand Delesse, Malte-Brun, Levasseur,

Daubr e Foucher du Careil, Cotard, Bionne, Maunoir, Hertz és az igazi szakember: Droiulett.

A két érdekeltség hatalmas vet lked sbe kezdett s mindkét csoport vezetője egyként legény volt a talpán. Lesseps mögött állt a Szezi-csatorna, Türr mögött a Garibaldi-harcok minden dicsősége, Cavour és a szabads ggondolattal  rz  minden ember szimpátiája, de a francia és angol arisztokraci  érdeklődése is. A bajai susztermesternek ez az igénytelen származású fia akkor már nem csupán nyugalmazott olasz tábornagy volt, hanem L titia Bonaparte  s Thomas de Wyse angol nagykövet leányának, III. Napóleon unokahúgának férje is. Ugyanebben az évtizedben Európa mindentudó figar i azt rebesgették, hogy Wyse 1861. szeptember 28- n kelt levelében kitagadta a leányát, de ez a h r a párizsi társaságokban is kalandosnak bizonyult és Türr terveiben részeltette a Wyse családot.   maga bejáratos volt III. Napóleon udvarába és abban az időben minden európai udvarban rebesgették, hogy Eugenia cs sz rn h z gyengéd szálak kötik. Türr valóban nagy ember volt a francia udvarnál.  gy később is – a francia–porosz háború kit r s nek előestéjén – a francia kamara leg tusak nt tárgyalt Bismarckkal – ami ha meggondoljuk, hogy Türr voltaképpen a bajai suszter fia – valóban nagy dolognak tekinthető, különösen egy olyan országban, ahol ilyen missziók elvégzésére akadt p r tucat szellemileg igen kiváló ember.

Türr megbízottja a Columbi i Egyesült  llamok kormányánál Lucian Napoléon Bonaparte Wyse volt, s   írta alá Salgar columbi i belügyminiszterrel 1876. május 28- n a végleges szerződést az óceánközi csatorna megépítésére a Türr tábornok vezetése alatt álló „Inter-Oceanic Canal Comp.” részére. E szerződés alapján a társaság kötelezve volt, hogy az északi szélesség 6–18 fokok között az átvágás lehetőségét tanulmányozza, ami pedig fontos topográfiai felvételezést kívánt meg. Türr társasága ezekre a topográfiai felvételekre 300 ezer frankot bocsátott rendelkezésre.

A topográfiai felvételekre Türr tábornok társasága – Wyse vezetése alatt (aki egyébként amerikai tengerésztiszt volt) – expedíciót küldött ki. Az expedíciónak   és a magyar Gerster Béla mérnök voltak a legfontosabb emberei. Lucian Napoléon Bonaparte Wyse Türr feleségének volt az öccse, s a bresti tengerészeti akadémián végzett. 1862–68-ban k r lhaj zta a Földet, s különösen sokat utazott Valparaiso  s Montevideo között a Magallanes-szoroson  t, s  gy mint tengerész közvetlenül tudta értékelni azokat az el ny ket, amelyeket jelenteni fog az óceánközi csatorna. Az   neve alatt jelentek meg 1876–78-ig a közép-amerikai topográfiai tanulmányozások eredményei: *‘Rapports sur les  tudes des comissions internationales de l’exploration de l’Istme americain’* címen.

Az expedíció másik fontos embere – mint mondtuk – Gerster Béla mérnök volt. Kassán született 1850. október 20-án. Műegyetemi tanulmányait Bécsben végezte, majd sógorának, Kauser István vállalatának lett műszaki vezetője. A Wyse-expedícióban való munkálatai bevégezése után – ugyancsak Türr tábornok vezetése alatt – 1880-ban traszírozta¹⁷⁴ a vukovár–šamacai és a felsőkulpai csatornákat. Ezek a csatornaépítések mind Türr tábornok befolyására, vagy érdekeltségével történtek. 1881-ben, mikor Türr létrehozta a „Société Internationale du Canal Maritime de Corinthe” nevű vállalatot, e társaság megbízásából ő írta alá a görög kormányral a csatorna engedélyezésére vonatkozó szerződést, amit végül is az ő tervei alapján építettek meg. Itt a világ legmélyebb sziklavevágását hajtotta végre és ő alkalmazta az ilyen traszírozásnál azóta használt ún. angol eljárást. 12 évig vezette a Korinthoszi-csatorna építését, de már 1886-ban visszatért Magyarországra és itt 13 vasútvonalat traszírozott és épített meg.

Gerster Béla a Magyar Földrajzi Társaság 1878. február 14-i ülésén számolt be a Wyse–Gerster-féle expedíció munkálatairól. Részint ebből az előadásból tudjuk meg, hogy miféle feladatokkal kellett az expedíciónak megküzdenie. A földszorosot heglánc választja ketté északnyugatról délkelet felé. E heglánc többfelé mutat emelkedési központot és ezekből a magasabb feldudorodásokból szárnyalnak aztán ki a másodlagos heglánccok, így a Guyexilla és Chimalapa között a tehuntepeci, a Sierra de San Juan és Sierra Lepaterique között a nicaraguai, a Sierra de Ahoyagua és a Chepo-i Cordillera (Mt. Gordo) között a panamai, s végül a Gaudi és Espiritu Santo között a dariéni. A főgerinc általában mindenfelé megtartja újabb kori vulkanikus jellegét, amint ezt kőzetei – bazalt, trachit – mutatják, geológiailag magyarázott depressziót, ti. olyant, ahol az újabb kőzet az egész földszoroson keresztül húzódik, csak Panamánál és a Paya Caguiri-szorosnál, Dariénnél találhatunk.

A régebbi tanulmányozók a feltételezett átvágásaiknál többnyire a völgyek kedvező természetes fekvését használták fel tervekalkulációik számára, vagyis az olyan völgyeket, amelyek keresztülhaladnak az északnyugatról délkelet felé futó hegláncon. Így a Coatzacoalca felső folyása Tehuntepecnél, a nicaraguai tó medencéjének hossza s a tengerrel párhuzamos fekvése, a Chagres felső folyása, ugyancsak a Bayano Chuenaque, Taira és Aratro völgyei. Az összes keresztvölgyön át tervezett csatornavevágások közül azonban mindig a panama–dariéni nyomvonal látszott kivihetőnek, épp az imént említett kőzettani viszonyai miatt.

Újból rá kell mutatnunk, hogy a dinamit ezekben az években nagy ipari vállalkozások számára még elegendő tapasztalattal nem volt kezelhető. Erre való

¹⁷⁴ traszíroz = nyomvonalat kijelöl

tekintettel Frederick Eagle amerikai tengernagy, aki egy hatalmas tanulmányban számba vette az összes, e csatornára vonatkozó műszaki tervet, nem látott más lehetőséget, csak a panama–dariéni földszoroson áthaladó mederágyat. Erre a tracara dolgozott ki pontos műszaki tervet Moreli, később Garella – mindketten francia mérnökök. Az utóbbi tervét a francia tudományos akadémia is felülvizsgálta, de elvetette, mert bizonytalanak tartotta a csatornamű víztáplálását. Ez a körülmény egyébként nagyon sok terv kivihetőségét kockára tette.

A panama–dariéni nyomvonal mellett szólt az, hogy még 1849–50-ben Totten ezredes vasútépítési előmunkálatokat végzett ezen a vidéken s ez alkalommal egy aránylag csekély, 287 láb magasságú vízválasztóra, a Summit-hegyre akadt. A Summit vízválasztó állandóan kísértett a csatornaépítés számára. Mac Dugal 1864-ben felmérte a harminc angol mérföldnyi széles földszorost. Tervet is készített, amely szerint a csatorna 16 kilométer hosszú alagútban indulna Rio Cabana és Caledonia között. Ezzel a panama–dariéni úttal sokan foglalkoztak. A XIX. század közepén egy itt járt angol, Cullen állította, hogy egy kedvező völgyfekvés után mindössze 350 láb magasságú vízválasztóra akadt. Ezt a nyomvonalat Selferidge, a világhírű angol geológus 1870-ben megvizsgálta és alkalmatlannak találta a csatornaépítésre. A Chocó-tartományban 1845 óta harminc expedíció foglalkozott a csatornaépítési tervekkel, de az ellenőrző számításoknál mindegyik hiábavalósága kiderült, s így el kellett vetni azokat. Mindegyikének közös főhibája volt, hogy a víztáplálás kérdését nem tudták megnyugtatóan biztosítani. Természetesen minden ilyen terv felmerülése a legnagyobb nyilvánosságot kívánta magának s általános káoszt teremtett ott, ahol csak a precíz mérnöki számításoknak lett volna helye.

Ilyen előzmények után indult el a Wyse–Gerster-féle expedíció. Kettőjükön kívül több angol, francia tengerésztiszt, mérnök és orvos vett részt benne. Az expedíció Martinique- és Guadeloupe-szigetek meglátogatása után megtekintette a La Guayrá, Puerto Cabello, Colon és Panama kikötőit. Tulajdonképpen feladatok elvégzésére 1876. december 11-én indultak el a dariéni öböl egyik falujából. Itt az expedíció több mérnöki szakaszra oszlott és több irányban kezdték meg a méréseket. Gerster csoportja a Tuira folyón haladt fölfelé csónakon, 64 kilométer mélységbe. E falu környékén – mely a payai indiánok főhelye – töltötték a tavaszi hónapokat. Gerster itt tanulmányozta az őserdővel borított hágókat, tehát igen nehéz terepi viszonyok között dolgozott. A munka befejezésével moszkító csípések következtében megbetegedett.

Méréseinek eredménye azt igazolta, hogy a payai Cordillera legalacsonyabb pontja 142 m magasságú, s hogy ezen a vonalon csak a régi Lacharme-féle zsi-

lipcsatorna terve valósítható meg. Általában a Wyse-expedíció számításai halomra döntöttek minden feltevést, mely zsilipek nélkül képzelte el a tengerközi csatornát. Gerster később a Cue és a felső Tuira folyók vízszükségletét mérte fel. Az expedíció mindegyik tagja életveszélyes körülmények között dolgozott, két európai mérnök ott meg is halt.

Az esős idők beköszöntével az expedíció Európába indult, de Gerster Béla egy francia mérnök társaságában visszamaradt és bejárta Costa Ricát, Nicaraguát, Honduras és Mexikót, majd Kalifornia érintésével az Egyesült Államokba ment technikai ismereteit gyarapítani. Ide családi körülményei is hívták. A kaliforniai San Josén élt (és halt meg 1897-ben) nagybátyja, Gerster Antal mérnök, az 1848-i szabadságharc honvédkapitánya. Ő 1849-ben az Egyesült Államokba emigrált és Brooklynban mint mérnök és vállalkozó telepedett le. Később a cincinnati hídepítésnél a világhírű amerikai ipari kapitánynak, Roebingnek lett első munkatársa. Az 1861–65-i amerikai polgárháborúban az északiak oldalán utász-őrnagyként vett részt, majd tüzérezredesként szerelt le, és bátor kezdeményezéseivel, nagy mérnöki tudásával – a kaliforniai aranyláz lecsillapodása után – a konstruktív honalapítás első pionírjai közé tartozott.

De Amerikában élt Gerster Béla testvéröccse is, Gerster Árpád, a híres orvos-tanár, a XIX. század második felében az amerikai magyarság egyik vezető személyisége. Ő 1874-ben került New Yorkba, ahol a Mount Sinai és a German-kórházak sebészfőorvosa lett. Számos publikációja az amerikai orvosi társadalom első vonalába emelte. Ide érkezett mindkettőjük testvérhúga, a világhírű opera-énekesnő, Gerster Etelka, a felejthetetlen „Gilda” és „Ofélia”. Gerster Etelka akkor már bejárta Európa leghíresebb dalszínházait és amerikai útja is dicsőséggel volt tele. Ő nem telepedett le Amerikában, hanem 1874-ben feleségül ment lovag Gardini Károlyhoz és 1896-ban Berlinben zenekonzervatóriumot létesített.

Tehát Gerster Béla észak-amerikai látogatása afféle családi út is volt. Észak-amerikai tartózkodása alatt dolgozta fel az expedíció által felvett 200 kilométer, kétszeresen ellenőrzött, lejtméretezett vonalat, a 400 kilométernyi térfelvételt, melyet a Türr vezetése alatt álló társaság a bogotai kormánynak mutatott be. A mérések eredményeként Gerster elvetendőnek ítélte a tehuantepeci, hondurasi, costa ricai és caledoniai vonalakat, s összehasonlításra csak a nicaraguai, panamai, St. Blasi-i, tupisa-gaudii-paya-cagunii és bizonyos feltételek mellett, Selferidge Napipi-i tervezetét ajánlotta.

Elvileg ellene volt a zsilipes megoldásnak, mert az esőzések, s ennek következtében a rohamos áradások – sokszor néhány óra alatt – 5–6 méterrel növelik a vízszintet, s ez a körülmény nagy rombolásokat idézhet elő. Ezért Gerster jelen-

tésében magasztalta Lessepsnek ama elvét, hogy a csatornának, ha néhány száz millióval többre is kerülne, a tengerszintbe kell építtetnie, mint ahogy ő később a Korinthoszi-csatornánál – ahol az ügyek teljesen a kezében voltak – megkockáztatta a földcsuszamlásokat és 86 méter mély ágyazást csinált sziklafalak között a csatornának. A zsilipes rendszer elvetése – minden terv szerint – magában hordja azt a tervek kötelezettségét, hogy a vonalat 14–16 kilométer távolságban alagúton át kell vezetni. Ő a maga részéről az összehasonlításra ajánlott nyomvonalak közül igen melegen ajánlotta a nicaraguai megoldást, amit Verebély – a Magyar Földrajzi Társaság szakértőjeként – is, mint egyedüli komoly, végleges lehetőséget jelölt meg az 1875. évi párizsi nemzetközi földrajzi kongresszus számára.

Lesseps bizottsága, a párizsi kereskedelmi földrajzi társaságban, tüzetesen átvizsgálta a Wyse–Gerster-expedíció számításait, s a többségi javaslat mellett a kisebbségi Gerster-féle nicaraguai megoldást tárgyalta behatóan. A bizottságban érvényre jutó különböző politikai és gazdasági érdekek miatt meg kellett vizsgálni a St. Blasi-szoros lehetőségeit: A bizottság tanácsára Türr tábornok Wyzét újólág kiküldte, hogy e szoros csendes-óceáni részét ismét tanulmányozza, azonban Lesseps a francia tudományos akadémia 1877. november 5-én tartott ülésében csak a Wyse-expedíció többségi javaslatát, a panama–dariéni megoldást és a Gerster-féle nicaraguai tervet terjesztette egy olyan tudományos aeropag elé, mely messzemenő skrupulozitást mutatott eddig minden más műszaki megoldással szemben.

Sajnos a francia tudományos, közgazdasági és politikai életben már előrevetette árnyékát a Panama-botrány, s így anélkül, hogy a nicaraguai megoldás tekintetében bármiféle aggályt terjesztettek volna elő, ezt a tervet egyelőre félretették. A Wyse-bizottság főterve jutott érvényre. E terv szerint az óceánközi csatorna a dariéni öbölből kiindulva, 13–14 kilométernyi alagútban haladt volna, mely a vízszint fölött 26 m-es, alatta 10 m-es, tehát 36 méternyi magasságban lett volna foganatosítandó. Az egész terv kivitelezése 600 millió frankba került volna, amiből pusztán az alagút kivájása 300 milliót emésztett volna fel. Az Egyesült Államok kormánya hivatalosan is értesítette Türr tábornokot: nemhogy ellenzi a csatornát, hanem élénken pártolja.

Az óceánközi csatorna ügye még csak ezután kezdett bonyolódni. Türr 1878. február 14-én végleges szerződést kötött a columbiai kormánnyal, s ennek alapján 1880-ban meg is alapította a „Compagnie Universelle du Canal Interoceanique” nevű társaságot a csatornamű megvalósítására. Még előbb azonban, 1879. május 15-én a párizsi kereskedelmi földrajzi társaság nemzetközi kongresszust hívott egybe a csatorna nyomvonalának és műszaki terveinek vég-

leges jóváhagyására. A Magyar Földrajzi Társaságot ezen a kongresszuson Szarvady Frigyes képviselte.

Nicaragua természetesen a magyar álláspontért lelkesedett és túlbuzgóságában odáig ment, hogy Maulemans, Nicaragua brüsszeli főkonzuli Párizsban a magyar szavazatot a maga személyében óhajtotta képviselni, de a Magyar Földrajzi Társaság udvariasan elhárította magától ezt a megtiszteltetést. Ezt a nemzetközi kongresszust is igen behatóan foglalkoztatta a nicaraguai megoldás, amelynek diadaláért Verebélly ezúttal is sorompóba állította Európa és Amerika legjobb szakértőit. Mivel az észak-amerikai szakértők is e mellé a javaslat mellé állottak, a francia politikában felülkerekedett az a gyanú, hogy a nicaraguai csatorna főleg az észak-amerikai érdekeknek kedvez és ezért kompromisszummal a Panama-Colon irányt fogadta el, amelynek elsődleges terveit ugyancsak Türr tábornok társasága dolgoztatta ki. Szarvady Frigyes a kongresszusról szóló jelentésében nagy elégtétellel tudatta, hogy a nemzetközi kereskedelmi földrajzi kongresszuson „azon terv fogadtatott el, mint legcélszerűbb és a leghatályosabb a földkerekség minden részei közti kereskedelem és művelődési érintkezés emelésére, melynek tanulmányait és előmunkálatait nagyérdemű hazánkfiának, Türr tábornok úrnak köszönhetjük”. A nemzetközi kongresszus Türr munkálataiért a legteljesebb elismerését és köszönetét fejezte ki.

Ezzel a nicaraguai terv, mely 292 kilométer hosszúságban akarta átvágni a földszorost és hasznosítani a természetes víztartó-medencéket, egyelőre lekerült a napirendről. A Panama-csatorna ügye tovább bonyolódott, átdolgoztatott s végül világbotrányrá lett. Az igazság azonban olyan erő, hogy még a vaskérgen is keresztül üt. Az idő nemhogy felejteti, hanem elősegíti az igazság diadalát. Ha most az amerikaiak elővennék – a tisztán magyar szellemi munka diadalaként tisztelt – nicaraguai tervet, akkor kénytelenek lennének megállapítani, amit a világ tudományossága nagy nemzetközi kongresszusokon is elismert és a francia tudományos akadémia is szankcionált, vagyis hogy a Panama-csatorna szellemi „árokásója” a magyar Türr István tábornok volt, s figyelmeztetni kell a világ tudományosságát e feledékeny korszakban arra is, hogy a nicaraguai csatornának is magyar mérnökök voltak az első árokásói, szellemi pionírjai.

MÁS FÖLDRAJZI TERÜLETEK MAGYAR KUTATÓI

A Dardanellák megerősítője, Tóth Ferenc¹⁷⁵

A Rákóczi-emigráció a legérdekesebb emberi sorsokat formálta ki, egyik pozitív hőse kétségtől Tóth Ferenc báró (1733–1793), a hírneves francia hadmérnök. Ő már Párizsban született és François baron de Tott-nak írta a nevét. Apja végig küzdötte a Rákóczi-szabadságharcot, nyitrai várkapitány volt, s Bercsényi Miklóssal került Franciaországba, ott a francia hadseregben ezredesséig vitte fel. De őt hívsága bujdosó társaihoz szólította Rodostóba, ott is halt meg 1770-ben.

Ferenc fia Párizsban hadmérnök lett. 1761-ben, diplomája megszerzése után a konstantinápolyi francia követ házában lakott, majd utazást tett Törökországban és a Közel-Keleten. Tanulmányai nyomán 1763-ban, amikor visszatért Párizsba, egy nagyobb munkát is írt, melynek kézírata az edinburghi Advocates Libraryba került. 1767-ben a francia kormány a krími tatárokhoz küldte követnek.

Missziójából visszatértében Konstantinápolyban marasztották katonai szakértőként. Előbb a török tüzérséget szervezte meg, majd több erőd létrehozásával megerősítette a Dardanellákat.

1775-ben – a francia kormány megbízásából – alaposan tanulmányozta Levantét, mint a kairói francia követség kereskedelmi attaséja. Ő volt Szíria első tudományos feltárója, s kiépítette Damaszkuszban és Bejrútban a francia keleti gyarmatpolitika gazdasági hálózatát.

Ezekben az években kezd foglalkozni a Szezei-csatorna tervezési és megépítési munkálataival, egyelőre a török szultán számára, azzal a problémával, mely

¹⁷⁵ Forrás: Ács Tivadar: A Dardanellák megerősítője. A Magyar Országos Levéltárban található kézirat alapján.

A szerző tanulmányának megírásához az alábbi forrásokat használta vagy használhatta fel: Pálóczi Edgár írt róla egy önálló művet 1916-ban, amely Budapesten jelent meg. Ez volt Ács tanulmányának legfőbb forrása.

¹⁷⁶ Főbb életrajzi adatai: Tóth Ferenc báró (Chamigny, 1733. aug. 17. – Tarcsa, 1793. szept. 22.) 1747-ben lett hadnagy, 1757-ben kapitány, 1773-ban brigadéros, 1781-ben generális. 1743-tól kezdve a francia Bercsényi-huszárezredben szolgált. 1754-től Isztambulban a francia követség titkára, 1767-ben Franciaország követe a krími tatár kánnál. 1772-ben Isztambulban ügyüöntödét alapított. 1776-tól a levantei és a berberiai francia kereskedelmi kikötők felügyelője. 1786-tól Douay várának parancsnoka, 1789-től katonai kormányzója. 1793 januárjától Batthyány Tivadar tarcsai birtokán élt.

már időszámításunk előtt másfélezer évvel foglalkoztatta az egyiptomi fáraókat és Herodotos is írt róla.

A sok régi tervet, megépített és homokkal betemetett csatornát követően, a közvetlen csatorna gondolata, mely a Földközi-tengert a Vörös-tengerrel kötné össze, csak a XVIII. század végén merült fel újra, amikor egy francia bizottság kezdett foglalkoznia gondolattal. Ennek a bizottságnak esze-lelke Tóth Ferenc volt. A bizottság 10 méteres szintkülönbséggel kalkulált, de ez később tévedésnek bizonyult. A később megvalósult Szezei-csatornát már mások tervezték meg, de végül is a Tóth Ferenc által kijelölt nyomvonalon építették meg.

Napóleon korából sok mérnöki terv fűződik Tóth Ferenc nevéhez. Igen nagyra értékelték, Voltaire verset is írt hozzá. A drúz népet ő ismertette először tudományosan. Több nagy franciaországi katonai tábornok létesített. A forradalom után Svájcba, majd három évre rá Magyarországra menekült. A Vas megyei Tarcsán telepedett le, és itt élt 1793-ban bekövetkezett haláláig.

Hatalmas, négykötetes önéletrajzot írt, amely 1784-ben *'Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares'* címen Amszterdamban és Párizsban jelent meg. Később a műből készült angol, dán, holland és német fordítás is. Kötetének Egyiptomot bemutató részét 1933-ban lefordították magyarra, s az Békéscsabán jelent meg.¹⁷⁷

177 Tóth Ferenc mémoájának Egyiptomot tárgyaló része. Báró Tóth Ferenc születésének kétszáz éves fordulójára. 1733–1793. Ford.: Banner Benedek. Békéscsaba, 1933. Kőrösvidék. 33 p.

Witti Ferenc Borneóban¹⁷⁸

A londoni 'Daily Telegraph' 1882. szeptember 31-i száma szingapúri távirat alapján hírül adta, hogy Witt Ferenc osztrák tengerészisztet, egy tudományos expedíció vezetőjét, az észak-borneói fejedelemség dajákok kegyetlenül megölték.

A hír borzadállyal töltötte el az egész kultúremberiséget. Hát még vannak fejedelemségek? És a földrajzi felfedezőket ilyen sors várja?

Nyolc nap múlva a budapesti 'Egyetértés' 1882. október 17-i számában – londoni tudósítás alapján – már részletesebb tájékoztatást kapunk a szerencsétlenül járt expedícióról. A tudósítás szerzője, Kropf Lajos, a Londonban élt jeles magyar történész, aki afelől tudósít, hogy Witt Ferenc tősgyökeres magyar ember, Nagykanizsa mellett egy kis faluban született, neki igen jó barátja volt, s mikor elindult végzetes útjára, így búcsúzott tőle: „Bízom jó szerencsében s meglátod majd, hogy hírnévvel és gazdagsággal látjuk majd egymást viszont. Mily szép lesz, ha majd bejárja a világot a hír, hogy magyar emberé Borneó igazi és voltaképpeni felfedezésének dicsősége.” Kropf még ajánló levelet is adott egy szingapúri magyar barátjához, aki ott az „Eastern Telegraph Company” tisztviselője. Levelet nem kapott tőle, de figyelemmel kísérte a Geographical Institute folyóiratának közléseit, mely dicsérő szavakkal emlékezett meg Witt borneói expedíciós útjának sikereiről.

Szinte hihetetlennek hangzik: Magallanes és társai már 1521. július 8-án felfedezték Borneót, de a sziget belseje három és fél évszázad múlva is jóformán ismeretlen maradt, mint az egész hátsó-indiai szigetvilág. A Szunda-szigetek, a Molukkák és a Fülöp-szigetek holland gyarmatok voltak, de tényleg csak keskeny parti sávokon uralkodtak. Voltaképpeni földrajzi feltárásuk csak a gyarmatok igazi urának, a Kelet-Indiai Társaságnak 1798-ban bekövetkezett feloszlása után, valamint Anglia és Hollandia 1784-ben aláírt szerződése következtében indult el. A szerződés alapján Anglia Észak-Borneóban megkapta a sarawaki és a brunei szultánságot mintegy 136.000 négyzetkilométer területen, azonkívül még Észak-Borneó csücskén mintegy 80.500 négyzetkilométert. Ekkortájt a Jáván holland szolgálatba lépett angol katonatorvos, John Crawford volt legjobb ismerője a hátsó-indiai szigetvilágnak. Egy munkájában leírta a hátsó-indiai szigetvilág történetét, régészeti emlékeit és közzétette a maláj nyelvjárások egész sorát. Kü-

¹⁷⁸ Forrás: Ács Tivadar: Witt Ferenc Borneóban. (A Magyar Országos Levéltár Ács-hagyatékában megőrzött kézirat alapján szerkesztette: V. Molnár László)

Ács Tivadar tanulmányának elkészítéséhez az alábbi forrásmunkát vette, illetve vehette alapul: Kropf Lajos: Witt Ferenc magyar utazó. = Egyetértés, 1885. No. 351.

lönösen Jáva és Szumátra geológiai és botanikai feltárásával a XIX. század negyvenes éveiben nagy szolgálatokat tett Franz Wilhelm Junghuhn német természettudós, azután Henrich Zollinger botanikus, valamint a darmstadti Karl Rosenberg, aki mint a hollandi gyarmati katonaság tisztje 1840 és 1866 között többször beutazta a Szunda- és Molluka-szigeteket. De Borneó csak váratott magára. 1854-ben járt itt a nagy Amazon-kutató, Alfred Russel Wallace, és tizenkét éven át tanulmányozta azt Saint John is. De ezek a kutatások főleg a partvidékre és a folyók vízrendszerére vonatkoztak.

A XIX. század hatodik és hetedik évtizedében megsokasodnak a hátsó-indiai szigetvilág kutatói. Oduardo Beccari firenzei botanikus 1865 és 1868 között Észak-Borneóban a sarawaki szultánátus és 1873-ban Borneó más részein gyűjtögetett. Ezekben az évtizedekben kutatók egész sora járta végig a hátsó-indiai szigeteket. Kellettek a nyersanyagok, amelyek nélkül a modern ipar nem fejlődhet, s nem nélkülözhet. Borneó bővében ontja az aranyat, a gyémántot, a vasat, a rezet, rizst, nádcukrot, kaucsukot, kávé, gyapotot, dohányt, fűszernövényeket, gyantákat, manilakendert és petróleumot. Igen ám, de a fejedelmek dajákok – behúzódva a sziget belsejébe – ellenállnak minden európai behatolásnak. Karl Bock dán természettudós hozott róluk először hírt. Bock egy utazást hajtott végre Borneó délkeleti részén keresztül, míg Koetriól a Mahakan-folyón felfelé és a vízválasztón keresztül jutott Bandscher Masinba. Eredményei szegényesek voltak, mert a dajákok megghiúsították Borneó belső részébe behatolását. Ez azért érdekes, mert hősünk, Wittt Ferenc ugyanazon az útvonalon kívánt haladni, ami Karl Bochnak nem sikerült.

Ugyanakkor, midőn Wittt elindult Borneóba, annak holland részében már dolgozott egy magyar kutató, Posewitz Tivadar doktor.¹⁷⁹ Wittt tudott-e Posewitz ott tartózkodásáról, állott-e tudományos kapcsolatban vele, nincs adat.

Wittt a tengerészeti akadémiát végezte és az osztrák–magyar haditengerészetnél szolgált. Többször megfordult a hátsó-indiai szigeteken, egy ízben Borneón is. Ezen útja után ajánló levelekkel Londonba ment és felajánlotta szolgálatait a Bri-

¹⁷⁹ Posewitz Tivadar (1850–1917) mint holland katonarvos öt évet töltött Tewnen, egy előretolt holland garnizonban, de még egy nagyobb utat is tett délről északra. Masinból indult el a Barito folyó és annak Negara nevű mellékfolyója mentén Negarába, mely Borneó legnagyobb ipari centruma és innen a Negara mellékfolyója mentén Batang Alai mellett és a Pamangon keresztül jutott el Barabeibe. Ezen a területen részletes geológiai felvételezéseket végzett és jelentős szénkincset kutatott fel. 1884-ben tért vissza. Számos tanulmányt írt Borneó geológiai és bányászati vonatkozásaiból és egy német nyelvű nagy könyvet, mely 1889-ben látott napvilágot Berlinben, lásd: Posewitz, Theodor: Borneo. Entdeckungsreisen und Untersuchungen. Gegenwärtiger Stand der geologischen Kenntnisse. Verbreitung der nutzbaren Mineralien. Berlin, 1889. XXVII, 385 p.

tish Nort-Borneo Company-nak, amely a sziget északkeleti részének gazdasági kiaknázását végezte. Akkoriban volt, hogy ez az angol társaság Brunei és Szulu szultánjaitól megvásárolt körülbelül 28.000 négyzetmérföldnyi területet, 600 mérföld hosszú tengerparttal és készült ennek a területnek a gyarmatosítására. Ajánlatának elfogadása egyre késlekedett. Wittt naphosszat ott ült a British Múzeumban, mindent elolvasott, tanulmányozott, ami Borneóra vonatkozott. Egyebek között őt maláj nyelvet is elsajátított. London földrajzi köreiből jól ismerték tudományos expedícióira való felkészültségét, tetterejét. Stanley mielőtt elindult második afrikai útjára, 1879-ben, meghívta Kongó-vidéki expedíciójába azzal, hogy ő vegye át a Kongó mentén létesítendő első állomás parancsnokságát. Wittt átmenetileg foglalkoztatta a gondolat, hogy az 1864. november 9-én Angolában elhalt Magyar László nagy Afrika-kutatónk bihei hozzátartozóit felkeresse, s igyekszik megszerezni, megmenteni Magyar László ott kallódó iratait és néprajzi gyűjteményét, de végül is kitarított első terve mellett: lemondta Stanley meghívását és felhagyott bihei útjának tervével. 1879 tavaszán elindult Borneóba.

E döntése előtt Wittt várt, hosszasan, türelmesen, azonban alkalmaztatására nézve a Nort-Borneo Társaság londoni igazgatóságától nem kapott választ. Az a gyanúja támadt, hogy a társaság őt, mint külföldit, egyáltalán nem kívánja alkalmazni. Ezért jószerencséjében bízva, egy vitorlás hajó segédtisztjeként indult el Borneóba.

A borneói társaság igazgatója nem is sejtette, hogy Wittt útra kelt, minden ki látás, támogatás nélkül.

Első feladatának – londoni barátainak tudomása szerint – a Kinabalu nevű nagy tó létezésének felderítését határozta el. Egyes utazók állították létezését, Wittt azonban tagadta és be is bizonyította állítása helyességét a gothai Petermann's Mitteilung-ban, ahol több tanulmánya is megjelent.

Borneóba érve felkereste a North-Borneo Társaság ottani rezidensét, aki őt nyomban alkalmazta, bár az alkalmazás ideiglenes jellegű volt. Próbaképpen először megbízták földrajzi felvételezéssel. Wittt kitűnően oldotta meg a rábízott feladatot. Ezt követően a londoni központ már kinevezte a British North-Borneo Company rendes tisztviselőjének, állandó alkalmazásra, meghatározott fizetéssel. Most már semmi nem állt útjában álmai megvalósítására.

Több expedíciót hajtott végre Észak-Borneóban. Ezek eredményeit angol és német földrajzi folyóiratokban adta közre. Utolsó, végzetes útjára 1882-ben került sor. Feladata az volt, hogy a sziget ismeretlen belsejébe expedíciót vezessen, és azt földrajzilag és néprajzilag tárja fel. Vagyis hajtsa végre, amit eredetileg is akart és folytassa ott, ahol a dán Karl Bock kényszerült abbahagyni, oly feltételek és nehéz-

ségek között, ahogy Bock *'Unter den Kannibalen auf Borneo'* című¹⁸⁰ könyvében a borneói dajakokkal való kapcsolatait részletezi. Ezek a belső-borneói törzsek az év különböző szakaszaiban – rituális szokást követve – fejedászatra indulnak. Levágják az újukba kerülőknek a fejét és a holttestet sorsára hagyják.

Witti utolsó úti célul a Kimanis-hegység és Sibuko-folyó között elfekvő terület felkutatását tűzte ki. Teljesen tisztában volt útja veszélyességével, mert végrendeletet is készített. Expedíciója 17 kísérőből állt. Elutazása előtt úttervét levélben közölte Treacher kormányzóval, aki gyorsfutárt menesztett az expedíció után, s hivatkozással annak veszélyességére megtiltotta továbbhaladásukat. Witti kézhez kapta a kormányzó levelét, de udvarias válaszában a tilalmat elutasította és annak a reményének adott kifejezést, hogy expedíciója oly horderejű eredményeket fog elérni, amelyekért a kormányzó a fegyelem megszegését megbocsátja.

Megtudjuk mindezeket egy angol könyvből, mely 1885-ben Londonban jelent meg *'Nort-Borneo: Explorations and Adventures on the Equator'* címen. A borneói gyarmatlétesítő társaságnak volt egy másik tudományos kutatója, Hutton Ferenc, aki Witti tragikus vége után öngyilkos lett, s az ő életrajzát írta meg édesatyja ebben a munkában. Ezt a könyvet – barátjára való kegyeletes emlékezéssel – Kropf Lajos ismertette az 'Egyetértés' 1885-ös évfolyamának 351. számában. Hutton könyvében közli Wittinek az ő fiához írt utolsó levelét, amelyből arra lehet következtetni, hogy a tigullum-törzsbeliek – és nem mint korábban hitték a murutuak, vagy a fejedász djákok – végeztek Witti expedíciójával.

Mintegy háromszáz bennszülött dárdákkal és mérgezett nyilakkal meglepte és megtámadta Witti expedícióját, mely két csoportra oszlott: kilencen a folyón vontatták az expedíciós málhákat vivő csónakot, nyolcan Witti közelében tartózkodtak. Witti puskahordozója Winchesterével együtt ijedségében futásnak eredt. Egy mérgezett nyíl Witti mellébe fúródott, miközben ő forgópisztolyával védekezett. Patronjai eláztak, négy csütörtököt mondott, kettő talált. Kísérete közül csak három málhahordó bennszülött menekült meg. Ezek még látták egy magaslatról – ahol meglapultak – miként vágják le Witti fejét és holttestét lemeztelenítve a folyóba vetik. Ezt a folyót azóta is „River Witti”-nek hívják.

Elapurában – a volt gyarmati kormányzósági palota előtt – egy csinos obeliszk hirdeti azok emlékét, akik életükkel adóztak Észak-Borneó földrajzi és néprajzi megismeréséért. Legfelül áll Witti Ferenc neve. Azután Huttoné. 1885. május 12-én három újabb név: Dr. Fraser, de Fontaine kapitány és Jemadhar Asa Sing bennszülött tiszté, és azóta még mások neve is felkerült az obeliszkre...

¹⁸⁰ Bock, Karl: *Unter den Kannibalen auf Borneo*. Band 1–3. Jena, 1882. Costenoble Verlag. 407 p.

Mozambique és magyar geográfusai¹⁸¹

Afrika legnagyobb folyója a „Nagy Folyó”, vagy ahogy kaffer-nyelven hívják: Szambézi. Rhodesia, Belga-Kongó és Angola hármashatáránál ered, a keleti hosszúság 19° és a déli szélesség 13 foka alatt elhúzódnak a Kaombe-hegységben, a Marotse-országban, és keletnek tart, hogy nemsokára délre forduljon és eliszaposodjon a Kalahári-sivatag végtelennek tetsző homoktengerében. Libának hívják felső folyását, vagy Liambaynak, ahogy felfedezője, az angolbeli Bihe királya, Magyar László 1852-ben elnevezte. Liba 1300 méteres platon indul útjára, felveszi jobbról a Lungvebungot, balról a Kabompot és délre való medervájása előtt a Katimo-Molilo majd félszáz zúgóján át lezúdul, szétfolyik, elterpeszkedik, meglomposodik a Kalahári kilencszáz méternél magasabb északi peremén. Csak aztán jön a Viktoria-vízesés, a „Mozi-va-tunyá”, azaz a „Füstölő Ví”, miután az átláthatatlan széles, lompos víz 1800 méteres mederbe szorul össze, hogy ez a majd két kilométeres víztömeg alig 119 méter széles gránit, szienitkanjonba zúgjon alá. De ez a Prokrustes-ágy még összefűz szorul, s amerre a nagy zúgó fölött Livingstone márványarca eltekint, a gránitágy mintegy ötven kilométeren át alig 40–100 méteres hasadásban néhol dolinákban zúgatja le a Zambézi a belső Afrika eruptívumainak roppant kőgörgetegeit.

Valamikor a Liba, a Felső-Zambézi nem jutott el a Viktoriáig, hanem elnyelte a Kalahári. A Viktoria fölött egy mellékfolyója, a Quando (Csobe) deltája kis szakaszon medret kölcsönzött a Libának, s most már 2660 kilométer hosszúságban összefüggő bővizű medre van a Zambézinek. Különösen a keleti hosszúság 29°-ától keletre, ahol eredeti irányát ismét felveszi és a Kebrázia-vízesés fölött magába fogadja az Elisabethville felől jövő Kafuet, a Nyassza-tóból fakadó Luangvát, s a tengernyi tó lefolyását, az állandó bővizű Sire-folyót. Boroma fölött a meder már néhol öt kilométernyire kiszélesedik, eliszaposodik és két főággal mintegy 8000 km² deltában téríti ki másfélmillió négyzetkilométer vízgyűjtő medencéje minden vizét és hordalékát. Az északi ágból néhol teljesen elszikkadt a víz, úgyhogy Livingstone és Magyar László útítársa 1848-ban a Zambézin, a később meggyilkolt Mera Jeromos is, önálló folyónak képzelték,

¹⁸¹ Forrás: Ács Tivadar: Mozambique és magyar geográfusai. In: Ács Tivadar: Akik elvándoroltak. Bp., 1940. Kapisztán-ny. pp. 52–68.

Ács Tivadar jelen tanulmánya elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Czirák Gyula: A mi apostolaink. Czimmermann István és Menyhárt László magyar hit hirdetői élete és működése. Bp., 1897. Szent István-társulat. 46 p. (Népiratkák 132.)

addig, míg két magyar hithirdető, Czimmermann István és Menyhárh László egynéhányszor le nem hajóztak ezen az északi ágon a tengerparti Quilimanéba.

Zambézi első kutatói, a már említett Livingstoétól, Magyar Lászlótól és Serpa Pintotól eltekintve, sem az 1757–59-ben itt utazgató Moricz Thomann, négy évtizedre rá itt hatalmas területeket beutazó Pereira, még később Henrik Salt, vagy a Zambézi Tetétől Loandáig térképező Lacerde nem tisztázták sohasem Zambézi deltavidékének hidrográfiai viszonyait.

Estado D’Africa Oriental, azaz Mozambique felfedezése Vasco de Gama nevéhez fűződik, aki nyolc évvel azután, hogy Bartholomei Dias túljutott a Jóreménység-fokán, 1498-ban március 1-én Mozambiqueban partra szállt és végigkutatatta a mozambiquei és zanzibári partokat, de tulajdonképpen Afrikának a keleti partját 1506-ban Tristan da Cunha és Albuquerque, majd pedig Vasco Gomez vették birtokba, s az utóbbi Mozambique-szigetén erődöt is létesített. Első földrajzi leírói pedig Antao Goncalves és a nagynevű brit tengerész, James Lancaster voltak, Alsó-Zambézi első kutatói a már említett Manuel Pereira és Francisco Jose de Lacerda, akik felutaztak rajta Gazembéig.

Mozambique, a portugál keletafrikai gyarmat 761.100 km², lakosainak – főleg bantunégerék és zulukafferek – száma 3.5 millió. Fehérbőrű első telepesei Fokföldről jöttek északra és hollandok voltak 1686-ban Dapper, 1687-ben Lajardiere és 1701–1703-ban Peter Kolb vezetése alatt érkeztek nagyobb bevándorló csoportok. A XV. század végén a hatalmas néger szultán, Monotapa birodalma teljesen szétesett, s az első hollandok könnyűszerrel vehették birtokba Mozambique két másik önálló folyójának, Pungvenek és Sabinak egészségesebb vidékét. Magát a fővárost, 1508-ban, Juan Castro alapította.

Mozambique három territoriumra oszlik. Maga Mozambique territorium, melynek igazgatási területei: Lounco-Marques, Intambane, Quilimane, Tete és Mozambique. A második territorium a Manica és Szofola vidéke, a harmadik territorium pedig a Nyassza-társaság koncessziós területe a Nyassza-tó, Rovuma és Lurio vidékén. A portugál kormány 1871-ben szüntette meg a rabszolgakereskedést és a gyarmat közigazgatását, gazdasági kihasználását különböző kereskedelmi társaságoknak koncesszionálta. Így még 1891-ben bére adta az angol tőkével dolgozó Mozambique Társaságnak a Zambézi- és Sabifolyók közötti territóriumot a vámok és adók 7,5%-áért. A koncesszionált társaságokon kívül a katolikus missziók létesítettek kiterjedt mezőgazdasági üzemeiket. A misszióknak ezekről az üzemeiről Menyhárh László, a Mozambique-beli boromai misszió főnöke érdekes leírást ad a misszió 1893-as évkönyvében:

Mozambique belső területe tulajdonképpen fennsík. Mindössze a Limpopo és Zambézi között laposodnak le a Matoppo-hegység (Sárkány-hegység) végnyúlványai.

„Mély völgyeink nincsenek – írja Menyhárház László – a legszebb misszió-állomásunk közelében az alig 40–50 méter magas Marengedomb és a Dzobue-hegy közötti Tanare-völgy. A föld felerészben sós terület. Egy másik szép völgy a Marali. A missziótól nyugatra eső Katacha folyócska melléke szép síkság, melyet azonban csak igen vékony alluvialis réteg borít. Az egész vidék hegyei átlag igen alacsonyak, maga a Dzobue abszolút magassága is csak 383 m. Viszonylagos magassága tehát a Zambézi fölött csak 196 m, s így még a mi Gellérthegyünkénél is alacsonyabb. Mukotora még alacsonyabb 30 m-rel. A vonulat legmagasabb csúcsa a Nhaféma 470 m. A többiek apró 470–340 méteres dombok. Ezek azonban igen gyakoriak. A szomszéd területek hegyei sem sokkal magasabbak. Így Degueben a Kudzimika alig 50–80 m-rel magasabb a bororrai terület legmagasabb csúcsánál. Még a délre eső és Tete közelében emelkedő Carperia a legmagasabb (650 m); az egész látóhatárba pedig az északon elvonuló kissé hosszabb hegyláncolat 800 méteres csúcsa, a Chuuta uralkodik. Úgy látszik, hogy a messzebb, északkeletre mintegy 4–5 napi járásra emelkedő Makanga hegyek nem kis befolyással vannak a borómai időjárásra. A Makanga-föld hasonlóan a Naschona-földhöz aránylag sokkal gazdagabb vízben és ezért termékenyebb is, mint a mi vidékünk. Földtani tekintetben hegyeink nagy változatosságot tüntetnek fel. A legmagasabb csúcsok csaknem kivétel nélkül mind gránitból állnak, hatalmas magnetit kitérülésekkel, melyek itt-ott a völgyekben is lenyúlnak, mint pl. a Chuore-hegyláncban és Tentában, mely a Zambézi bal partján terül el, a Nhaondue területben. A második fő és uralkodó réteg más délen és más keleten; ismét más nyugaton és északon, más a kis Mufa és Mfidzi folyócskák partján, Tetétől délre a kőszén és gyémántvidék felé.

A déli és keleti csoportozatban (Dzobue, Chuore, Nhaféma, Chitsita) a kvarcit és földpát sziklák kisebb-nagyobb mésztömegekkel váltakoznak hatalmas kvarc erekkel. Itt-ott túlsúlyra jutnak az amphibolit kőzetek, melyek többször tiszta amphibolitot, vagy a zöldkőzetek különféle fajait zárják körül. Mint igen szép amphibolit lelhelye megemlíthető a Tenta melletti szent keresztől nevezett meleg források vidéke és Dzogue, Chikorodue, hol apró szemcsékben fordul elő. Igen durva szemcséjű szik-

lákat találtam Nhaondue-kerületben közbezárt hatalmas amphibol kristályokkal és labradorral. Az alsóbb fajok közt leggyakoribb a diorit.

Nyugaton és északon a Maral, Kambeve, Chakodomu hegyláncokban a sűrű gneisz az uralkodó. Szórványosan azonban az egész vidéken előfordul. Nhaf'amában egy igen szép vörös változata tódul ki a földszínrre, a Musanangue folyócska közelében pedig a nhaonduei kerület északi határán másik igen szép változata található, melyet első tekintetre könnyen csillámpalának nézhetnénk."

Czimmermann István¹⁸²

Mozambique földrajzi feltárása és a gazdasági életbe való bekapcsolása érdekében a jezsuita-rend tett a legtöbbet. Már 1561-ben a Zambézi mellékén vértanújuk is akad Gonzalos de Sylveira személyében. India és távol-kelet legendás hőse, Xavéri Szent Ferenc hat hónapot töltött Mozambiqueban, s ragályos betegeket ápolt. Mozambique-sziget egyik szikláján, „Maura ia santo Francisco”-n ma is mutogatják lába nyomait. Első misszionáriusai, akik a világnak erről a részéről értékes felvilágosítással szolgáltak, Schmidt és Thumborg voltak. Az idők folyamán, amint Portugália sorra vesztette el gyarmatait, Mozambiqueben is nagyarányú visszafejlődés következett és tönkrementek az egyház agrikulturális alkotásai. Menyhárh István egyik levelében felemlíti, hogy Afrikában főleg nem romok jelölik a régi telepek helyét, hanem áttelepített növényfajok. Meghonosított gyümölcsfák és egyéb hasznos növények biztos jelei annak, hogy ott a közelben művelt emberek laktak. Még jellemzőbbek a msichik, vagyis a sövénybokrok és fák. Afrika benső részében az emberek lakhelye a vadállatok miatt elképzelhetetlen hatalmas kerítések nélkül. A négerek e célra olyan fát használnak, mely a földbe szúrva megered és élő sövényt alkot. A XIX. század nyolcvanas éveiben mindössze kilenc, indiai származású pap működik Kelet-Afrikában, s hatalmas vidékek voltak, ahol ötven évig nem fordult meg egyházi személy, főleg a régi gyarmatosító fajtából. 1874. január 3-án Mozambique majd valamennyi fehérbőrű polgára emlékirattal fordult a portugál kormányhoz, s ebben

¹⁸² Ács Tivadar jelen tanulmányrészlete elkészítéséhez az alábbi forrásmunkákat vette, illetve vehette alapul:

Czimmermann István: A kelet-afrikai néptörzsekről. Nagyvárad, 1889. (A Katholikus Hitterjesztés Lapjai)

Velics L.: Magyar jezsuiták a XIX. században.. Kalksburg, 1902.

Czimmermann afrikai tanítványai számára nyugve nyelvre lefordította a Bibliát (Biblia Sagrada. Ku Lisboa, 1890).

állították, hogy az improduktívvá vált gyarmat összes baj annak az az oka, hogy az egyház nem szelídíti, s produktív munkára nem szervezi a bennszülötteket. A portugál kormány eleget tett az emlékiratban foglaltaknak, s 1884-ben hatalmas támogatást adott a Jézus-társaságnak, hogy Mozambique belsejében vegye át a lelkek vezetését és a föld kihasználását. Ezt az expedíciót Czimmermann István Jézus társasági atya, kalocsai főgimnáziumi tanár vezette.

Czimmermann István 1849. március 13-án született a Szepes megyei Szomolnokon. Atyja vájár volt az ottani rézbányában. Elemi iskoláinak elvégzése után a lőcsei katolikus gimnázium növendéke lett és mindvégig eminens tanuló maradt. Negyedik gimnazista korában szánkázás közben lábát törte, s hosszú heteket töltött ágyban. Hatodik gimnazista korában besorozták, s csak később sikerült megszerezni az egyévi önkéntesi jogosultságát. A tavaszi hadgyakorlatok alkalmával azonban megállapították rokkantságát, s elbocsátották a katonai kötelelkből. Lőcsén érettségizett, jelesen, utána papi pályára ment. Vácott volt novícius, egy év után Rómába rendelték, s négy év alatt itt végezte a teológiát. Hazaérkezte után Peitler váci püspök Soroksárra rendelte káplánnak. Czimmermann szerzetesi életre vágyott, azonban püspöke nem engedte, s a papnöveldébe hívta be spirituálisnak. A püspök végül is elbocsátotta a püspökség kötelelkből és Czimmermann 1879. szeptember 24-én belépett a Jézus társaságba. Egy évig volt novícius, majd rendje, mint egyik legkitűnőbb hitszónokát Pozsonyba rendelte, ahonnan Kalocsára került főgimnáziumi tanárnak. Három évi tanárkodás után, 1884-ben Kelet-Afrikába ment, s ott Autuner portugál szerzetestől, aki ott három évvel ezelőtt megalapította az új Zambézi-missziót, átvette annak vezetését. A Jézus társaság akkori generálisa, Bekx 1881. január 25-én fogadta el Párizsban a portugál kormány ajánlatát, mely igen széleskörű és nagy területen mozgó mezőgazdasági, ipari és közigazgatási tevékenységet biztosított a visszahívott jezsuitarendnek Mozambiqueban. Ezt a megállapodást 1884-ben kibővítették.

Czimmermann Portugáliából indult, s a Kanári-szigetek és Fokföld érintésével, igen viharos, negyvenöt napi utazás után érkezett a Zambézi torkolatához. Fogadott négerekkel harminc napig haladt fölfelé a folyón. Éjjel sohasem utaztak, mert a néger krokodilustól és vízilótól való félelmében éjjel nem száll a vízre.. Negyvenfokos hőségben utaztak állandóan, s ez a meleg csak az esős évszakokban csökkent 29°C-ra. Amerre a misszió telepei voltak, felgyújtották mindenütt az embermagasságú füvet, s aztán felszántották. Tekintélyes növény és rovargyűjteményét a bécsi egyetemnek ajándékozta. Jellemző Czimmermann aktivitására, hogy bár elutazásakor tizenkét nyelven folyékonyan beszélt és írt, négy évi mozambiquei tartózkodása után kaffer nyelvre lefordította a bibliát,

bantu nyelven négyszáz-oldalas imádságos könyvet adott ki, valamint kaffer-nyelven Mária életét tárgyazó munkát. Ezek a munkái Lisszabonban a portugál kormány költségén jelentek meg. Boromai kafferfőnökkel mindvégig állandó barátságban maradt, három fia meggyőződéses keresztény lett, s népszerűsége annyira ment, hogy mikor 1888-ban, a nagy kafferlázadás idején Mozambique belsejében a négerék elűzték az összes fehérbőrűeket, Czimmermann boromai telepét érintetlenül hagyták.

Sokkal nagyobb pusztítást csapott a misszió tagjai között a „mozambique-láz”, annak dacára, hogy a misszió tagjai állandóan chininrel éltek. 1879-től 1889-ig a boromai misszió 27 tagja közül mindössze hét maradt életben. Czimmermann egyik legfőbb gondját képezte a láz leküzdése, mivel a kinin rontólag hat az idegekre, s mégsem használ tökéletesen. A feljegyzések tanúsága szerint a régi hithirdetők ismertek ilyen szert, de neve feledésbe ment. A bennszülöttek nagyon is sok lázellenes szert használnak, de európainak nem árulják el orvosszerüket, s különösen is ezek a hatóanyagok nem a fehér ember szervezetének valók. Magas láznál a „muavi”-fa. kergét lúgozzák ki és a folyadékot hánytatószerűen veszik be.

Czimmermann a bororrai misszióstelep körül nagy, mezőgazdasági kultúrát létesített. Boroma a Zambézi jobb partján, Tetétől a gyarmat belső közigazgatási területe székhelyétől 16 kilométerre, a keleti hosszúság 33° 39' és a déli szélesség 16° alatt fekszik. Tulajdonképpen Hiller lengyel szerzetes alapította, s ezt fejlesztette ki Czimmermann.

Czimmermann négy évi belső afrikai tartózkodása után hazatért Kalocsára, hogy Európában anyagiakat gyűjtson a belső afrikai misszió kiépítésére. 1889. november 10-én Szekszárdon előadást tartott mozambiquei életéről. Két iskola-társa, Holub János tanár és Varga Lajos árvaszéki ülnök azt írják, hogy Czimmermann szekszárdi tartózkodása alatt mindvégig didergett, s a láz kínozza.

1890. május 21-én indult Lisszabonból a „Londa” fedélzetén Czimmermann második mozambiquei útjára. Kíséretében volt három más jezsuita atya, négy laikus: szerzetes, valamint nyolc apáca. Ezek közül négy Lourenco-Marquezbé, négy pedig belső Afrikába kísérte Czimmermann. A szerzetesek egyike Menyhart László, a kalocsai főgimnázium rektora volt. Az expedíció 150 lánnyi felszerelést vitt magával.

„Elvisszük azonban mind, amit magyarországi jötevéinktől kaptunk ... A misszió javára gyűjtött alamizsnából már sokfélét bevásároltunk, asztalos, kovács, lakatosszerszámokat, néhány gazdasági gépet, utazási készleteket, a berendezéshez, építéshez, tanításhoz szükséges mindenféle eszközöket,

azonban takarékoskodni kell, mert Afrika partjain még nagyon sok kiadásunk lesz” – írja Menyhárt László naplójában.

Madeira sziget után St. Thome-szigetén kötöttek ki, ahol Menyhárt megkezdte botanikai gyűjtését. A nyugati parton kikötöttek még St. Paul de Loandában és Berguelában, majd az Agulhas-fok érintésével július 27-én érkeztek a mozambiquei Lorencó-Marqueezbe.

„A város maga mint afféle afrikai hely, nagyon egyszerű. Épületei közül a templom, a kórház és a nagy katonai laktanya terjedelmes épületei tűnnek ki. A többi épületek szépségre nézve alig jöhetnek számításba, gyakorlati szempontból inkább nevezetesek, amennyiben a nagy meleg ellensúlyozására kényelmesen vannak építve”.

Lorencó-Marqueezben átszálltak a parti hajóra és öt napi utazás után megérkeztek a Zambézi Quilimane ágához, Qua-Quába.

„Ezután kezdődik nehezebb utunk Afrikába, mely hónapokig tarthat – írja Menyhárt páter naplójában. – De mindezekkel már régen számoltunk. Amit az emberi okosság parancsol, azt megtesszük, a többit bizvást a jó Istenre hagyjuk, Akinek nevében és Akiért e veszélybe megyünk, Aki eddig vezetett, a jó Isten, tovább is velünk lesz.”

Egy heti készülődés után, július 16-án hagyták el Quilimanet, a kormánytól rendelkezésre kapott csónakokon. 11 hithirdető és négy apáca képezte a karavánt, melynek vezetője Czimmermann István volt. Czimmermann három bárkán, négy apácával, egy fráterrel előre sietett, s Menyhárt a terhelt bárkák egész sorával nyomon követte. Czimmermann sietsége indokolt volt, így is tíz napi utazás után egyik magyar apácát epeláz támadta meg és halálát okozta. Menyhárt csónakkaravánja negyven napi evezés után érkezett meg Boromába. A megérkezésről Czimmermann László 1891. január 23-án kelt terjedelmes levelében számol be Lichtensteiger Ferenc püspöknek.

„A jó Isten megelégedett ugyan a jó missziós nővér halálával, kit Boroma közelében a Zambézi partján el kellett temetnem, de a folytonos betegek azért még sem hiányoznak. A Zambézi-láz sorban felkeresi az egyeseket és házuk soha sincs beteg nélkül. A jámbor missziós nővérek hasonló sorsban részesülnek és szintén igen sokat szenvednek a zambézi-láz és más kellemetlenségek által. Alig jutottunk Boromába és a még csak 25 éves Stefánia nővér igen veszélyes vízbetegségbe esett, s szinte halálához közel volt. Megkezdtünk egy novennát a lourdesi boldogságos Szűzhöz és

imádságunk megmentette őt. Miután a két missziósházunk berendezése és azoknak vezetése rám hármlik, könnyen beláthatja szeretet méltóságos püspök úr, hogy helyzetem nem könnyű. Ide járul még, hogy olykor és magam is beteg vagyok és érzem a zambézi éghajlatnak rossz következményeit. A karácsonyi ünnepek előtt elhagytam Boromeát és elmentem a Zambézin lefelé, hogy egy filiális számára alkalmas helyet keressek itt, miután jelenleg több erővel és eszközökkel rendelkezünk, szükséges, hogy nemcsak a boromeai négereket ápoljuk és oktassuk, hanem hogy más szegény elhagyott négereket is felkaroljunk a Zambézi mentében. Mintegy háromnapos távolságban Boromeától, Buengue környékén találtam helyet, mely igen alkalmas stációnk berendezésére. A karácsonyi ünnepeket Lupatánban, a Zambézi partjának legvadabb környékén töltöttem. A Lupatán egy igen mély völgy, ahol magas hegyek és meredek sziklák a Zambézit igen szűk mederbe szorítják. A víz igen mély és vízilónak nagy sokasága tartózkodik itten. Felütöttük sátorunkat, melyet nádból készítettünk a Zambézi homokos sziklás partján és iparkodtunk a karácsonyi szép ünnepet a legnagyobb ünnepélyességgel megülni. Fekete hajóink a négerek már az ünnep előestéjén készítettek oltárt az evezőikből és másnap korán reggel elmondtam a szokásos három szent misét, melyek alatt a velem levő fráter áldozott. A mi négereink szinte nagy ájtatossággal vettek részt az ünnepélyességen, miután tudták, hogy ilyenkor kaphatnak valami kis ajándékot. Miután a szent napon nem utaztunk, hanem pihentünk, felküldtem a frátert több néger kíséretében a legmagasabb hegyre és megbíztam, hogy állítson fel csúcsára egy fakeresztet, mely messziről látható legyen. A feladat nehéz volt, mivel a hegy igen meredek, de miután a négerek igen könnyen másznak, szépen sikerült. Elneveztük a hegyet Szent Kereszt hegyének és folytattuk utunkat hazafelé. Hazaérkezvén, felhasználtam az alkalmat és ünnepet rendeztem, mely e négereknek épülésére és mindnyájunknak nagy vigasztalására szolgált. Már régóta kívántam, hogy a Zambézi partján, főleg pedig a boromeai stációban egy nyilvános kereszt álljon, mely a keresztényeknek buzdítására és a pogány négereknek oktatására szolgáljon.”

Majd három évre rá, 1893. november 24-én kelt levelében írja Czimmermann:

Állomásunkon egy „misszió év óta sok minden történt. Az egész állomást áthelyeztük egészségesebb helyre, a régi Marenga, most Szent József nevű hegyre, ahol máris egész kis várost építettünk. Iskoláink növendékei is

szépen szaporodtak és sokan jelentkeznek az oktatásra a felnőttek közül is. Néhány hónap múlva bevonulunk az új házba, mely kőből és téglából ezer évre van építve ... Misszió-házunk minden tekintetben az egészségtan szabályai szerint épült, s arra van hivatva, hogy végre megoldja az egészségügyi kérdést és megmentse a misszionáriusokat a számtalan betegségtől, s a korai haláltól ... Itt Afrika belsejében ilyen házat valóságos csodaépületnek tartanak, mert föl nem foghatják, hogyan voltunk képesek azt fölépíteni, midőn egyetlen egy európai kőművesünk és asztalosunk sem volt, hanem csak szerencsennel építettünk, kiket legnagyobb részt mi magunk képeztünk. Az építőmester maga a lengyel származású P. Hiller János volt, akit sokban segített a westfáli Wigger Kelemen szerzetestársa. A szerencsének nagy tisztelettel tekintenek fel az épületre és azt tartják, hogy ez az »Isten vára« vagy a »szabadság vára«, mely utóbbi nevet annak köszönjük, hogy nagyon sok rabszolga fut hozzánk és talál biztos menedéket.”

Czimmermann aktivitása új feladatokra sarkalta. Még az év őszén, az esős évszak beállta előtt 250 négerből álló karaván élén négyszáz kilométerrel feljebb hatolt a Zambézin Zumboba, a régi belső-afrikai missziók székhelyére, a tengerparttól 900 kilométerre.

„Zumbót köröskörül magas hegygerincek övezik – írja egy levelében – és tőzsomszedságában nyugat felé a csónakkal járható Aruanga ömlik az állomástól alig 10 percnnyire hömpölygő Zambéziba. Zumbó környékén a természettudós, a régiségbúvár és vadász egyaránt bő anyagot talál a természet öröme töltésére. Az archeologus tanulmányozhatná a ker. élet és gyarmat világ régi emlékeit és az épületek romjait, melyek most már csak szomorú jelei elmúlt jobb időknek; a természettudós pedig a legszebb állat és növényvilág ölében találná magát; míg a vadász az ugyancsak nagy hatalomra jutott vad írtásával válhatnék a vidék szegény vad, de jóakarátú lakóinak őrangyalává.”

Menyhárh László¹⁸³

Menyhárh László 1849. november 16-án született a Heves megyei Pusztaszarvason. Gimnáziumi tanulmányait az első hat évben az egri érseki tanintézetben végezte. Akkor kapott ösztöndíj-aranyaival Nagyszombatba utazott és felvételt kért a jezsuita-rendbe. 1866. augusztus 13-án lépett a rendbe, két évig tartott próbaidő után, öt évig a kalocsai nevelőintézetben működött. Haynald Lajos kalocsai érsek figyelme ráterelődött, s Menyhárh érdeklődésének – a természettudományok iránt – szellemi mentora lett. 1874-ben Pozsonyba került és két évig bölcsélettel foglalkozott. Akkor ismét visszakerült Kalocsára és Haynald Lajos érsekkel bejárva a város vidékét, megírta *'Kalocsa vidékének növénytenyésztését'*.¹⁸⁴ „Elöttem a vidék növényzetéről mindez ideig még senki sem írt” – írja a mű előszavában. Itt teljesen ismeretlen hat növényfajta határozott meg és huszonnyolc válfajra hívta fel a tudomány figyelmét. 1877-ben Innsbruckban rendelték, ahol a nagyszerű osztrák botanikus-tanár, dr. Kerner Antal társaságában dolgozott. 1879. októberében az angliai St. Benno-kolostorba helyezteti magát, egy onnan keltezett levele szerint azért, hogy botanikában teljesen kiképeztesse magát és missziós szolgálatra készüljön fel. Angliából visszatért és négy évet töltött a karinthiai St. Andrásban, majd hazajöve, három és fél évig állt a kalocsai konviktus élén, mint generalis prefektus, majd 35 éves korában, 1885. április 12-én a kalocsai gimnázium igazgatójává és a kollégium rektorává nevezték ki. Négy évig állt a nagy tanintézet élén, amikor tizennyolc éves vágya teljesült és Czimmermann társaságában Afrikába indulhatott.

Míg Czimmermann távol volt, a boromai misszió főnöke Menyhárh lett. A misszió első tevékenysége a hitoktatás és tanítás volt portugál- és chihunque nyelven, mely utóbbit a Tete környéki négerek beszélnek. Különféle műhelyekben

¹⁸³ Menyhárh működéséről – egyebek között – a részben kéziratban fennmaradt naplója tudósít (amelyről egykoron valószínűleg több másolat is készült). Egyik példánya a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében található, másik példánya a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltárában. Kéziratának címe: *'Afrikába befelé a Zambézi folyamon'*

Teljes naplójának megjelent részei: Napló. Menyhárh László S. J. tengeri utazása Afrika felé. = Hírnök, 1891. melléklet.

Afrikai leveleiből a *'Kalocsai Néplap'* 1891 és 1895 között számosat közreadott.

Afrika belsejében tett megfigyeléseiről Hauer adott közre néhányat, amely Kalocsán jelent meg 1913-ban.

A megfigyelésekről egy 69 oldalas spanyol nyelvű munka is napvilágot látott 1939-ben: António de Figueiredo Gomes e Sousa: *'Exploradores e naturalistas da flora de Moçambique'*. (– a szerk. megj.)

¹⁸⁴ Menyhárh László: *Kalocsa vidékének növénytenyésztése*. Bp., 1877. Tettey és tsa. 198, 26 p.

22 inast tanítottak iparokra, a többieket mészégetésre, téglavetésre, mezőgazdaságra, kertészetre. A misszióknak gőzmalma volt és öntöző gépei, mit már feketék kezeltek. Menyhárh László egyik első gondja volt, hogy meteorológiai állomást rendezett be Boromában.¹⁸⁵ A meteorológiai állomás összes felszerelési tárgyait Haynald érsek adományozta és mindvégig a kalocsai obszervatórium fiókjának tekintette. Menyhárh előtt Belső-Afrikában senki nem foglalkozott rendszeres meteorológiai megfigyelésekkel. Jelentéseiből megtudjuk, hogy a csapadékmínimum 550 mm volt, ami már szárazságot és vele járó éhséget jelent a maximum 850 mm, átlagos évi mennyiség pedig 750 mm. A báránnyelvények vonulása száraz félévben nyugati, esősben keleti irányú. Leggyakoribb szélirány a keleti, illetve a délkeleti megfelelőleg a passzátszelek irányának. Menyhárh, a lelkiismeretes kutató még a kutak vizét is megvizsgálta, s feltűnt, hogy a Zambézi közvetlen közelében, független a folyó vizének hőfokától, azok hőfoka 28–30°C között váltakozik. Menyhárh megoldása szerint a mélység vizének gőze lassan a magasabb rétegekbe emelkedik, egyenletes földnedvességet okoz, s lehetővé teszi, hogy több fa még az első csapadéknedvesség előtt kihajtson. Megfigyelt és megmagyarázott egy sajátságos légköri tűneményt is, mely hasonlatos az Alpok csúcsainak nyári ködfátyolához.

1895 áprilisában vette a hírt, Menyhárh László, hogy Czimmermann István Zumboban elhunyt. Még végleges obszervatóriumot állított fel Boromában, majd a legszükségesebb műszerekkel Zumboba ment, hogy az elárvult missziót is átvegye. Egy év múlva írja:

„Itt Mazombuéban a Roangua v. Loangua folyó mentén, alig egy napi járásnyira a Zambézitől északra, misszió tevékenységünkre nézve szerfölött előnyös területre akadtunk és már is állandóan itt tartózkodunk. Nagy ültetvényeink segélyével már is sok rabszolgát váltottunk ki. Misszióink tekintélye köröskörül, el egészen a Zambézi és a Kongó forrásvidékéig, oly mérveket öltött, hogy a portugál, sőt mondhatnám az angol kormányokét is fölülmúlja.”

¹⁸⁵ Rendkívül becses adatait Fényi Gyula adta ki a 'Publicationen des Haynald-Observatorium' 1896. évi VII. és 1905. évi IX. füzetében: Meteorologische Beobachtungen angestellt zu Boroma in Süd-Afrika von L. Menyhárt S. J. Bearbeitet und herausgeben von P. J. Fényi S. J. Kalocsa, 1896. Werner. 76 p. (Publicationen des Haynald-Observatoriums VII.); Meteorologische Beobachtungen angestellt von P. Ladislaus Menyhárt S. J. zu Boroma und Zumbo in Süd-Afrika in den Jahren 1893–1897. Kalocsa, 1905. Werner. 94 p. (Publicationen de Haynald-Observatoriums IX.)

Menyhárth itt is folytatta megfigyeléseit. Zumboban hasonlíthatatlanul nagyobb csapadékmennyiséget figyelt meg, mint Boromában, s a hőmérő gyakran mutatott 9°C-t, sőt 7,6°C-t is.

Menyhárth Belső-Afrikában sem maradt hűtlen tudományos szerelméhez, a botanikához, s a bécsi egyetemhez, a kalksburgi és kalocsai kollégiumokhoz gazdag gyűjteményeket juttatott el. Egyedül a bécsi múzeum őrzi általa begyűjtött 1300 növényfaját. Menyhárt gyűjtésének eredményeit H. Schintz zürichi egyetemi tanár dolgozta fel és publikálta Alsó-Zambézi növényvilágáról írt munkájában, valamint a bécsi tudományos akadémia LXXVIII. kötetében¹⁸⁶ '*Plantae menyharthianae*' című jelentésében.

*

Dr. Kerner egyetemi tanárhoz írt levelében így jellemzi a boromai flórát:

„Ha a fajok nagy számát tekintjük, melyet a gyűjtemény felölel, azt gondolhatná valaki, hogy én azok összegyűjtése miatt rengeteg területet kutattam át. Pedig korántsem. Az a terület amelyen e fajok találhatóak, elenyésző kis pontocska az afrikai 30 millió km² kiterjedésű kontinensen, mindössze nem is egészen 3000 km². Csakis egyetlen egyszer léptem át e terület határát, midőn ti. a chimambei területre kirándultam; más szóval kutatásaim alig terjednek túl a misszióállomás területén, melyet számára a pedig csak portugál gyarmatkormány kijelölt. Ez két kerületet foglal magában: Az aránytalanul nagyobb boromai kerületet a Zambézi jobb partján és a sokkal kisebb nhaondueit a Zambézi bal partján, melynek azonban növényvilága igen gazdag és területét nagyrészt vad szakadékok és sűrű bozót takarja. Az egész környék sziklás dombvidék, melyet egybefüggő nagy erdőség borít. A fák törzsei azonban nem sorakoznak sűrűn egymás mellé, hanem egymástól meglehetősen távolságra állnak, úgy hogy az afrikai erdők első pillantásra igen hasonlítanak a mi európai elhanyagolt kertjeinkhez, szőlőinkhez, melyeket fölvert a gaz és benőtt a bozót. A művelt föld a völgyek mentén alig képezi a terület 10 százalékát.

Az itteni növényvilág nagyobbára a fák és cserjés bokrok csoportjára szorítkozik. Sajnos azonban gyűjteményemből még igen sok faj hiányzik,

¹⁸⁶ Hans Schinz: *Plantae menyharthianae*. Ein Beitrag zur Kenntnis der Flora des Unteren Sambesi. (Aus der Sammlung des 1897 in Zumbo verstorbenen Jesuitenmissionars Ladislaus Menyhárt. In: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse. Bd 78. Wien, 1906. K. K. Hof – u. Staatsdruckerei.

mert vagy nem tudtam mind megszerezni vagy a már préselt példányok az esős időben tönkrementek. Valóságos kínszenvedés itt az esős időszakban a növény szárítás. – Pedig ilyenkor kell a gyűjtést végezni, mert ekkor öltözik a természet legpompásabb zöld ruhájába. – A legnagyobb elővigyázat dacára is több finom példány egy-kettőre megpenészesedik és elrohad. Azután még másnemű elfoglaltságom épen e munkás időben nem engedné meg a nagyobb kirándulásokat.”

*

A bécsi gyűjteményben dr. Schnitz és dr. Kerner egyetemi tanárok húsz növényfajtaát neveztek el Menyhárthról.

Menyhárth érdeklődését ugyanígy foglalkoztatta Belső-Afrika állatvilága. Hosszú leveleiben, melyek túlnyomórészt kiadatlanok részletesen leírja Mozambique állatait, a házi rovaroktól az erdők nagy vadjaíig, s a mocsarak szárnyasáig. Hosszan ismerteti a bennszülöttek törzsszerkezetét, vallásos felfogását, foglalatosságait, betegségeit, zenéjüket és Afrika rettenetességét, a bélpoklosságot, annak gyógyítását. Közben folytatta egyházszerző munkáját. Még egy állomást szervezett Mozambiqueban a portugál-angol gyarmati határ közelében, majd Chupangában, a Zambézi alsó folyása mellett, ahol könyvnyomdát is rendezett be, egyet a tengerparti Imhabanban, s egyet kétszáz kilométerrel beljebb, Mopeaban. 1897. október 22-én írja, miután 40–45°C-os hőségben, kéthetes útról hazaérkezett:

„Hazaérve természetesen az itteni utazás rendes költségét kellett lefizetnem, ti. az afrikai lázat. Ez egyszer nagyon jól sikerült, bajom hamarosan elmúlt, ámbar az utóbbi években lázam különös jelleggel bír. Égek a hőségtől és még sem szomjazom; künn 42°C meleg van az árnyékban és mégis az izzadásnak semmi nyoma; forró teát, szalicilt veszek be, kneipolok, semmi sem használ; míg végre 2–5 gramm a kedvelt chinin szeremből, mégis csak túlsegített a bajon, így küzdöttem le már száz lázbajt és még száznak állok elébe. Örömet szenvednék el még több lázat, forróságot, éhséget és fáradalmat, csak többször katekizálhatnék a környéken, de főállomásunk gondjai visszatartanak.”

Ez volt az utolsó levele.

„1897. nov. 10-én misézett utoljára, mely után ismét erős láz fogta el – írja Fr. Boehmer, ki utolsó perceiben szüntelen oldalán volt. – Láz,

reumatizmus torokgyulladás és szívbaj jelentkezett egyszerre. N, 14-én erős epeláz tört ki rajta, mely a test hőmérsékletét 42°C-ra emelte. 16-án ugyan egy kissé alább hagyott, de csak néhány órára, hogy azután fokozott mértékben visszatérjen, mi delíriumba is ejtette a beteget. Végre a láz szívfájdalmakkal párosulva délután 2 órakor kioltotta az utolsó életszikrát is P. Menyhárth apostoli szívéből.”

Hat hónappal később rendtársai exhumálták Menyhárth holttestét, s azt teljesen épnek találták. Hauer Ferenc, a két magyar jezsuita utóda a kalocsai kollégiumban így búcsúzott tőle:

„Magas színvonalon álló, sokoldalú és mély tudással fölruházott értelem, ritka emberismeret, sziklaszilárd akarattal párosult jó szív, bátorság, fennköltség voltak jellemvonásai... Büszkék lehetünk rá, hogy édes hazánk, Magyarország ilyet is terem. Kelet-Afrika civilizációja történetében fényesen fog ragyogni két honfitársunk neve: P. Czimmermann Istváné és P. Menyhárt Lászlóé.”